

Kulturna krajina in okolje Krasa

Aleksander Panjek

2007-2013

cooperazione territoriale europea
programma per la cooperazione
transfrontaliera

Italia-Slovenia

evropsko teritorialno sodelovanje
program čezmejnega sodelovanja

Slovenija-Italija

Investiamo nel
vostro futuro!

Nalozba v vašo
prihodnost!

www.ita-slo.eu

Progetto cofinanziato dal Fondo europeo di
sviluppo regionale

Projekt sofinancira Evropski sklad
za regionalni razvoj

KULTURNA KRAJINA IN OKOLJE KRASA

Aleksander Panjek

Kulturna krajina in okolje Krasa

○ rabi naravnih virov
v novem veku

KOPER
2015

Znanstvena monografija

Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku

Aleksander Panjek

Recenzenta ▪ dr. Aleksej Kalc in dr. Moreno Vertovec

Lektor ▪ Davorin Dukič

Oblikovanje, prelom in priprava za izdajo ▪ dr. Jonatan Vinkler

Izdala in založila ▪ Založba Univerze na Primorskem, Titov trg 4, SI-6000 Koper, Koper 2015

Glavni urednik ▪ dr. Jonatan Vinkler

Vodja založbe ▪ Alen Ježovnik

© 2015 Založba Univerze na Primorskem

ISBN 978-961-6963-35-0 (www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6963-35-0.pdf)

ISBN 978-961-6963-36-7 (www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6963-36-7/index.html)

ISBN 978-961-6963-37-4 (tiskana izdaja; tiskana izdaja ni namenjena prodaji)

Vodilni partner ▪ Lead Partner ▪ Univerza na Primorskem - Università del Litorale

Ostali partnerji ▪ Partner del progetto ▪ Soprintendenza per i beni storici, artistici ed etnoantropologici del Friuli Venezia Giulia, Provincia di Trieste, Javni zavod Park Škočjanske jame, Slovenija, Javni zavod Republike Slovenije za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Comune di Duino Aurisina - Občina Devin Nabrežina

Publikacija je sofinancirana v okviru projekta Living Landscape / Živa krajina Krasa: raziskovalni in izobraževalni projekt na področju prepoznavanja in valorizacije čezmejne dediščine in okolja Programa čezmejnega sodelovanja Slovenija-Italija 2007-2013 iz sredstev Evropskega sklada za regionalni razvoj in nacionalnih sredstev. • Pubblicazione finanziata nell'ambito del Progetto Living Landscape / Il Paesaggio vivo del Carso: un progetto di ricerca e formazione per riconoscere e valorizzare il patrimonio culturale e l'ambiente transfrontaliero/del Programma per la Cooperazione Transfrontaliera Italia-Slovenia 2007-2013, dal Fondo europeo di sviluppo regionale e dai fondi nazionali. Il contenuto della presente pubblicazione non rispecchia necessariamente le posizioni ufficiali dell'Unione europea.

Vsebina publikacije ne odraža nujno uradnega stališča Evropske unije. Za vsebino publikacije je odgovoren izključno avtor Aleksander Panjek. • La responsabilità del contenuto della presente pubblicazione appartiene all'autore Aleksander Panjek.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

911.53(497.472+450.361)(0.034.2)

PANJEK, Aleksander, 1969-

Kulturna krajina in okolje Krasa [Elektronski vir] : o rabi naravnih virov v novem veku / Aleksander Panjek. - El. knjiga. - Koper : Založba Univerze na Primorskem, 2015

Način dostopa (URL): <http://www.hippocampus.si/isbn/978-961-6963-35-0.pdf>

Način dostopa (URL): <http://www.hippocampus.si/isbn/978-961-6963-36-7/index.html>

ISBN 978-961-6963-35-0 (pdf)

ISBN 978-961-6963-36-7 (html)

279199744

Vsebina

Kazalo kart, slik in tabel	9
Uvod	15
KULTURNA KRAJINA	19
Podobe	21
Prvine	39
Spremembe	59
ČLOVEK IN OKOLJE	75
Brez gozda: savana na Krasu	77
<i>Aleksander Panjek in Hrvoje Ratkajec</i>	
Brez vode: parni vlak na Krasu	107
ZEMLJEVIDI	117
Viri in literatura	137
Imensko in krajevno kazalo	149

Kazalo kart, slik in tabel

Karta 1: Vzorec poraščenosti Krasa med Jadranskim morjem in Senožečami iz leta 1823	13
Karta 2: Doberdob in presihajoče jezero z bližnjimi naselji, cestami in elementi naravne in kulturne krajine; pogled iz Gorice do obalnega obzorja med devinskim gradom, Štivanom in utrdbo pri Tržiču (16. stoletje)	118
Karta 3: Upodobitev kraške obale z bližnjim zaledjem med Štivanom in Trstom z naselji, s cerkvami, potmi in kraji ob morju (16.–17. stoletje)	119
Karta 4: Kraški rob ob jadranski obali med Sesljanom in Opčinami z naselji, morjem in ledinskimi imeni, pogled iz zaledja (16.–17. stoletje)	120
Karta 5 (detajl): Kraški rob ob jadranski obali med Sesljanom in Prosekom (16.–17. stoletje)	121
Karta 6: Štivan pri Devinu in izvir Timave s kraškim hribovjem v ozadju, upodobitev obmejnega območja med Beneško republiko in Avstrijo (meja na mostu), prizorišča obmejnega incidenta, ko so zaplenili dva čolna, risba na podlagi podobne iz leta 1651	122
Karta 7: Izris poteka meje med gospostvi in skupnostmi na območju med Merčami in Sežano iz leta 1742 po dokumentu iz leta 1627	123
Karta 8: Prizorišče sporov med skupnostmi ob meji med Beneško republiko in Avstrijo v notranjosti Istre (Tinjan - Sv: Lovreč), kopija iz leta 1713 po originalu iz leta 1596	124
Karta 9 (detajl): Prvine kraške krajine v Istri: okrogla delana dolina in prav tako okrogel kal	125
Karta 10: Upodobitev načina gojenja hrastovega gozda in različnih oblik obrezovanja dreves za potrebe beneške mornarice – primer iz Istre	126
Karta 11: Obmejno območje med gospostvi in vaškimi skupnostmi, spor zaradi srenjske zemlje z označenimi delanimi dolinami, ki so jih člani skupnosti Tomaj porušili sosednjim skupnostim, in poimenskim seznamom oškodovancev (1771)	127
Karta 12: Ograjeni gozd v Lipici	128

Karta 13: Grad Rihemberk s Krasom v ozadju	129
Karta 14: Pogled na Štanjel	130
Karta 15: Kraško območje med Devinom, Štivanom ter Dolom in Doberdobom, nad katerim je označena »kranjska meja« z beneškim ozemljem pri Tržiču	131
Karta 16: Kraška obala od Devina do Sesljana in dalje proti Trstu, z dvema kamnolomoma (za potrebe tržaškega pristanišča) in navedbo njihovih lastnikov	132
Karta 17: Kraška obala pri Devinu z izviro in izlivom Timave	133
Karta 18: Orna zemlja ob vasi, delane doline sredi travniških in gozdnih površin: Avber na karti franciscejskega katastra iz okoli 1880 po predlogi iz okoli 1820	134
Karta 19: Obdelana zemlja ob vasi in delane doline na večji razdalji: Dutovlje na karti franciscejskega katastra iz okoli 1880 po predlogi iz okoli 1820	135
Karta 20: Obdelana zemlja ob vasi in delane doline sredi travnikov in pašnikov z drevjem na večji razdalji: Grahovo Brdo pri Štorjah na karti franciscejskega katastra iz okoli 1880 po predlogi iz okoli 1820	136
Slika 1: Popotniki v burji na golem Krasu	24
Slika 2: Kraševci na golem Krasu	26
Slika 3: Kras kot grozljivo skalnato hribovje: Školj in Gabrk	30
Slika 4: Kras kot grozljivo skalnato hribovje: Škocjan	31
Slika 5: Kraška pustinja v burji: kot kamniti morski valovi	33
Slika 6: Sožitje dveh oblik gojenja trte pri gradu Roženek v Podnanosu: v mešani kulturi z drevesom – opornikom (v ravnini) in v vinogradu s suhim opornikom na pobočju v ozadju	41
Slika 7a in 7b: Strmi kraški rob in kulturne terase nad Jadranskim morjem	43
Slika 8: Travniški gozd pri Bazovici	45
Slika 9: Zajeti vodo na Krasu: štirna	46
Slika 10: Zajeti vodo na Krasu: kal (mlaka), Bazovica	47
Slika 11: Suhi zidovi prepredajo kulturno krajino Krasa	50
Slika 12: Kraška hiška	54
Slika 13: Hišni zidovi zamejujejo pot	54
Slika 14: Strešna kritina iz kamnitih skrli, Šmarje pri Sežani	56
Slika 15: Utrjeno podeželje: Repentabor	56
Slika 16: Vinograd z latnikom	68
Slika 17: Kraška gmajna, ki jo kolonizira črni bor	69

KAZALO KART, SLIK IN TABEL

Slika 18: Z zidom ograjena vaška štirna	69
Slika 19: Suhi zidovi označujejo različne funkcije in rabe prostora	72
Slika 20: Visok suhi zid, travišče, grmovje in drevje	72
Slika 21a, 21b, 21c: Kraška gmajna, kal in redko drevje, »svetel gozd« ob vasi	81
Slika 22: Gola skala in grmičevje na površju Krasa	83
Slika 23: Presihajoče Doberdobsko jezero, polno vode	87
Slika 24: Suhi zid ob travišču z drevesi	87
Slika 25: Pogozdovanje Krasa s črnim borom	105
Slika 26: Človek in voda na Krasu: zajemanje deževnice s kamnite strehe	110
Slika 27: Območje Nabrežinskega brega ob jadranski obali (Brojenca), kjer je bil zgrajen vodovod, na karti iz leta 1875	112
Tabela 1: Število živine na Krasu (1827/1830)	90
Tabela 2: Gole kmetijske površine na Krasu leta 1830	94
Tabela 3: Z drevjem poraščene kmetijske površine na Krasu leta 1830	95
Tabela 4: Rast prebivalstva v vaseh kraškega roba nad Trstom v pol stoletja na prehodu 18. in 19. stoletja	102
Tabela 5: Pregled gozdnih požarov na tržaškem ozemlju v obdobju 1882–1913	106

L. A. P. Situations-Plan

Der Umgegend von Triest mit Darstellung
verschiedener Massen-Ortungen, welche um den
Steilen Berg gegen Opicina und Basovizza
auszuwachen, aussehbar wären.

Karta 1. Vzorec poraščeno-
nosti Krasa med Jadran-
skim morjem in Senožeča-
mi iz leta 1823 (AST, Piani,
555).

Uvod

Beseda kras je starodavnega izvora in je pomenila »kamen«, prevzelo jo je tudi slovensko prebivalstvo, ki mu v ljudskem jeziku izraz »kras« že od nekdaj pomeni kamnit svet, območje s kamnitim apnenčastim površjem (Kranjc, 1994). Zaradi tovrstne izrazite okoljske značilnosti se je poimenovanje »Na Krasu« prijelo za dokaj natančno določeno območje, kakor nam priča vsaj že Valvasor (1689): »Kraška dežela (*Karstner Boden, Nakrasso*), s čimer se razume ves Kras, to je od Laž in Senožec do Jadranskega morja. Ta dežela je popolnoma in čezmerno kamnita«. Kras je torej svoje lastno, »deželno« ime dobil zaradi značilnosti tal, zaradi lastnosti svojega kamnitega površja. Čeprav kras obstaja in je poznan po vsem svetu, se le ena dežela na svetu tako piše z veliko začetnico. To je »naš« Kras, ki ga obravnavamo v tej knjigi.

Pojem »kras« sicer poimenuje vse kraške pojave, okolja in krajine na svetu, ki imajo sorodne značilnosti. Znanstveni pojem je postal v 19. stoletju, k čemur je veliko pripomoglo odkrivanje in raziskovanje njegovega podzemlja. Jame so na Krasu že pred tem, razmeroma zgodaj v novem veku, pritegnile pozornost popotnikov, obiskovalcev in prvih raziskovalcev (Shaw, 2000). Tako lahko rečemo, da so kraške jame svetovna zibelka jamskega turizma. V 19. in 20. stoletju je na znanstvenem in na turističnem področju prevladal interes za podzemne kraške pojave, medtem ko je bilo njegovo površje bistveno manj vrednoteno in upoštevano.

Vendar Kras predstavlja izvrsten primer odnosa med človekom in okoljem ter človeškega prilagajanja zelo specifičnega okolja, tako da ima tudi izjemno kulturno vrednost. Za razumevanje edinstvene kulturne krajine Krasa in njegove okoljske zgodovine je potrebno razumeti, kako in zakaj ga je človek skozi stoletja spreminjal, kateri so materialni sledovi tega vztrajnega dela, kakšno funkcijo so imeli njegovi posamezni elementi, kakšen pomen so jim dajali prebivalci Krasa.

Knjiga se deli na dva dela, v prvem je pozornost namenjena zgodovini kulturne krajine Krasa, drugi pa obravnava odnos med človekom in okoljem. Zajeti časovni okvir sega od konca srednjega veka do začetkov industrijske dobe. V obeh delih pozornost namenjamo prvenstveno razmerju med človekom in okoljem, in sicer najprej vlogi kmetijskih panog pri oblikovanju kulturne krajine, nato pa vprašanjem vzdržnosti oblik rabe naravnih virov s strani kmečkega prebivalstva v predindustrijski dobi.

V prvem delu naš pristop izhaja iz preučevanja kulturne krajine kot rezultata gospodarskih in družbenih dejavnikov, ki nam pomeni predmet preučevanja in hkrati vir za razumevanje zgodovinskih procesov, ki so jo oblikovali (Bloch, 1977; Verhulst, 1995). Kulturno krajino razumemo kot rezultat večstoletnega človeškega dela, kot odtis, ki ga je kmetijsko delo pustilo v podobi podeželja skozi večstoletno oblikovanje in prilagajanje naravnega okolja kmetijski rabi. Pri tem opazujemo tako posamezne krajinske elemente kakor širše značilnosti krajine. Zato v našo kulturno krajino po eni strani sodi sistem poljske razdelitve, ki odkriva osnovne značilnosti kmetijskih površin, kakršne so njihova oblika, velikost ter porazdeljenost njiv in travnikov v prostoru (Ilešič, 1950), a obenem vajo sodijo tudi pašniki in gozdovi (Melik, 1950; Bianco, 1994). Obravnavamo tudi razširjenost posameznih kultur (na primer žitaric, trt in drevja), obdelovalne načine ter njihovo razširjenost in organizacijo znotraj agrarnega prostora (Moritsch, 1969). Po drugi strani pa kulturna krajina našega Krasa obsega elemente in posege, s katerimi je človek urejal in organiziral prostor zato, da bi omogočil in varoval svojo kmetijsko dejavnost: to so oblike in načini urejanja tal, od delane doline do kulturne terase in kamnitih zidov (Sereni, 1961; Moritsch, 1969; Radinja, 1987; Gams, 1991b). Upoštevali bomo tudi osnovne značilnosti naselij, ne bomo pa specifično obravnavali kraške arhitekture, stavbarstva, gradbenih tehnik in tipologij ter elementov ruralne arhitekture, čeprav nedvomno sodijo v kulturno krajino in s tem v kulturno dediščino Krasa (Fister, 1999, 251–260). Nenazadnje bomo pozornost namenili tudi percepciji krajine in okolja v preteklosti (Quaini, 1994, 5–12; Kučan, 1998; Mathieu, Boscani Leoni, 2005), to je temu, kako je človek kulturno krajino Krasa dojemal v preteklosti in kako se je percepcija kraške krajine spreminjala skozi čas. Na ta način preučujemo dinamiko razmerja med človekom in okoljem, torej med naravo in družbo, od materialnih krajinskih prvin in njihovih sprememb pa vse do posameznikove in kolektivne percepcije krajine. Težišče študije je vseskozi na človeku, saj bi brez njega kulturne krajine ne bilo, ker je kulturna krajina antropogeni pojav, obenem pa kulturni pojem. Ta del raziskave je bil že objavljen (Panjek, 2006) in je tu dopolnjen in posodobljen.

V drugem delu se osredotočamo na vprašanja, ki jih postavlja okoljska zgodovina in jim poskušamo odgovoriti na primeru Krasa. Vprašanje dostopnosti naravnih virov je vse bolj aktualna tema v sodobnem svetu, ki se po eni strani navezuje na vse večjo pozornost na okoljsko vzdržnost oblik rabe in izkoriščanja (trajnost), po drugi strani pa obsega socialno in etično razsežnost, in sicer z vprašanji o oblikah upravljanja in pravicah do dostopanja do naravnih virov, torej o njihovi socialni vzdržnosti. Kakor v drugih družbenih in humanističnih vedah je tudi v zgodovinoisju področje odnosa med človekom in okoljem že postalo sestavni del sodobnega raziskovanja v sklopu okoljske zgodovine, ki pridobiva na pomenu in aktualnosti (Alfani, Di Tullio, Mocarrelli, 2012; Štih, Zwitter, 2014). Sredozemski prostor s svojo dolgo zgodovino odnosov med človekom in okoljem, v njegovem okviru pa Kras, predstavlja idealno opazovalnico za obravnavanje teh vprašanj, saj gre za posebej krhko in občutljivo okolje, ki je obenem arhetip vseh kraških prostorov na svetu (Grove, Rackham, 2001). Skozi zgodovino je kraško okolje pred človeka in njegove dejavnosti postavljalo specifične probleme in izzive, na podlagi katerih so se med njima oblikovala edinstvena razmerja.

V tem delu bomo obravnavali že dolgo odprto vprašanje zgodovine gozda na Krasu, kar v bistvu pomeni isto kot zgodovino njegove ogolelosti. Vprašali se bomo, ali je bil goli in kamniti Kras, kakršen nam je poznan iz novega veka in še najboljše iz 19. stoletja, re-

zultat nevzdržnega izkoriščanja naravnih virov, na primer z izsekavanjem in prekomerno pašo, ali pa je v oblikah rabe naravnih virov s strani kraškega kmečkega prebivalstva vendarle mogoče uvideti neko racionalnost. S tem je seveda povezano tudi vprašanje, koliko je bil v bolj oddaljeni preteklosti Kras sploh prekrit z gozdom. Ta specifična vprašanja, ki zadevajo Kras, predstavljajo partikularen izraz širših aktualnih znanstvenih problemov. Mednje sodijo razprave o tem, ali so bile kolektivne oblike rabe naravnih virov (na primer gozd, pašniki in voda), ki so jih izvajale kmečke skupnosti v evropski preteklosti, lahko trajnostne, torej vzdržne za naravno okolje, ali pa so bile nebrzdane in uničujoče; ali so kmečke skupnosti in družbe imele ustrezna znanja o lokalnem okolju, ki bi jim omogočala vzdržno ravnanje z njegovimi viri (Scott, 1998); ali je sploh mogoče govoriti o evropskem in posebej sredozemskem gozdu kot o naravnem pojavu (Moreno, 1990). Vprašanje o ekološki učinkovitosti skupnih oblik rabe naravnih virov v razmerju do individualnih, zasebnih oblik, je mogoče zastaviti tudi na primeru vodnih virov; ta prehod je posebej izrazit v obdobju industrializacije, ki je zato dobra opazovalnica na to temo (Barca, 2010). Ker je bila voda na Krasu posebej redek in dragocen naravni vir, si bomo na koncu zastavili tudi to vprašanje.

Skozi vso knjigo bomo obravnavali ves Kras, ne glede na politično razmejitve in pripadnost dvema državam, Sloveniji in Italiji. Omejevanja na eno od obeh območij ne bi mogli niti znanstveno utemeljiti, saj sta se kulturna krajina in okolje na Krasu stoletja oblikovala kot enoten prostor, ki je bil izpostavljen istim vplivom in procesom, čeprav so jih posamezni predeli mogli občutiti močnejše ali šibkeje. Državna meja pa prav gotovo ni med dejavniki, ki so sooblikovali podobo kulturne krajine in okolja Krasa, vsaj od konca srednjega veka in vse do 20. stoletja ne.

Med prvo svetovno vojno so boji na kraški fronti hudo prizadeli krajinsko dediščino Krasa, zlasti na območju Opatjega sela, Kostanjevice, Doberdoba in Devina (Nice, 1940, 34, 58). Poleg razdejanja, ki ga je prizadejalo obstreljevanje vasi in prostora v okolični bojne črte, so vojaki na fronti in v zaledju uporabljali kamenje iz suhih zidov za gradnjo poti in za utrjevanje (Gams, Lovrenčak, Ingolič, 1971, 229). Po prvi svetovni vojni je 20. stoletje na Kras prineslo velike spremembe. Nekatere – kakor so intenzivnejša urbanizacija in opuščanje kmetijstva ter izboljšanje materialnih in tehnoloških pogojev – so sledile smernicam razvoja, ki so skupne vsemu evropskemu prostoru, druge – kakor so agrarne melioracije in nadaljevanje pogozdovanja – so specifičnejše, zlasti zaradi posebnih pogojev kmetovanja in značilnosti okolja. Izjemo v splošnem nazadovanju kmetijstva je predstavljalo zlasti vinogradništvo, ki se je v 20. stoletju krepilo, a tokrat v obliki specializirane kulture (vinograda).¹

Poleg napredovanja urbaniziranega okolja in oddaljevanja od tradicionalnih oblik arhitekture je razkroj kulturne krajine Krasa viden v razpadanju objektov, ki so bili rezultat prilagajanja kraških tal kmetijski rabi, posebej suhih zidov in kulturnih teras, ter v napredovanju rastlinja na bivših kmetijskih zemljiščih in strukturah, kot so pašniki (kraška gmajna), travniki in delane doline, ki zakriva in briše znake kulturne krajine in okolja, kakršna sta se razvila do 19. stoletja. S tem se brišejo prvine, ki so Krasu dolgo dajale specifično podobo in nenazadnje pomembno prispevale k njegovemu poimenovanju. Vendar so se

¹ O različnih vidikih glej Valussi, 1957, 7; Ilešič, 1980, 170; Natek, 1985, 189; Belec, 1985, 205–210; Radinja, 1987b, 131–134; Gams, 1987, 168–169; Klemenčič, 2002, 7–21; Panjek, 2003, 47–55.

kljub postopnemu, a občutnemu razkroju osnovne poteze kulturne krajine Krasa obdržale bolje kot marsikje drugje v Evropi.

Kulturna krajina Krasa lahko daje na prvi pogled vtis enostavnosti in prvobitnosti, v resnici pa je ravno zaradi težkih pogojev, ki jih kraško okolje postavlja človeku, izredno bogata z različnimi elementi, ki so rezultat zahtevnega in nenehnega spreminjanja, prilagajanja in dela. Skozi stoletja so se te različne prvine kakor plast nad plastjo vtisnile v prostor in izoblikovale specifično in razpoznavno kulturno krajino. Moremo reči, da na Krasu ni pedi površine, niti obdelovalne niti gozdne, ki je ne bi bil človek v preteklosti vsaj enkrat bolj ali manj spremenil in prilagodil ter s tem v prostor vnesel visoko intenzivnost kulturnih vsebin, tako snovnih kot nesnovnih. Zaradi tega in ker je kulturna krajina opredeljiva kot kulturna dediščina, je kulturno krajino Krasa mogoče v celoti opredeliti kot kulturno dediščino.

Kulturna krajina

Podobe

Opisi in upodobitve iz preteklosti so lahko pomemben vir za zgodovino kulturne krajine, saj lahko iz njih pridobimo marsikatero koristno informacijo ali potrditev, tako o njenih dolgotrajnih značilnostih kakor o času, kdaj so se zgodile znane in tudi manj znane spremembe.¹ Obenem nam ti viri govorijo o kulturni percepciji, o tem, kako so okolje ter družbeno in gospodarsko stvarnost doživljali in interpretirali sodobniki. Tako dobri poznavalci Krasa kakor enkratni obiskovalci so nam zapustili kar nekaj pričevanj. Uporabili bomo različne vrste gradiva: strokovne opise, upravna in cerkvena poročila, dnevniške zapise, leposlovna besedila ter likovne upodobitve, to je bakroreze, risbe in fotografije.

Plemič Filip Kobencelj je leta 1606 nadvojvodi Ferdinandu slikovito opisoval, da je v Štanjelu:

pust, divji in kamnit svet, brez vsakega naravnega elementa razen razdivjane burje, kjer ni sežnja zemlje ne v dolžino ne v širino, kamor položiti plug za peščico žita. Ne najdeta se več kot dva prebivalca, ki lahko štiri ali pet mesecev živita od tega, kar pridelata, medtem ko vsi ostali, kakor ubogi kajžarji in dninarji, in tudi med njimi prav redki, s svojim žitom utegnejo preživeti 14 dni, ostalo si morajo pridobiti drugje. Med vsemi prebivalci je samo ena cela kmetija. Vrtovi, od katerih župa ali gospodstvo Rihemberk dobivata pravdne dajatve, so sama gola skala in treba je z veliko muko zemljo prinašati od drugod, in ubogi ljudje v njih gojijo zelenjavo, vendar zaradi sušnega podnebja in predvsem močnega vetra redkokdaj pridelajo kako korist (Panjek, 2002, 68).

Veliko dela in truda, malo zemlje in veliko kamenja, preveč burje in premalo vode: slika je živa, a podoba naravnih pogojev in življenja je dokaj mračna. V njej vsekakor že srečamo prvine in podobe, ki se bodo kasneje ponavljale v opisih in tudi v percepciji Krasa. Zanimiv je tudi Kobenceljev opis funkcije, ki so jo imeli tabori kot utrjena kmečka naselja, in sicer za spravljanje pridelkov na varno, nenazadnje zato, ker tabor nedvomno predstavlja pomemben element kulturne krajine Krasa.

1 Primer uporabe literarnega vira kot vira za gospodarsko in družbeno zgodovino je King, 1994, 66–101.

V rokopisni *Zbirki neobjavljenih domoznanskih vesti iz avtentičnih kronološko urejenih dokumentov*, ki jo je uredil tolminski grof Giuseppe Floreano Formentini, je k dokumentu iz leta 1551 priložena topografska karta Doberdoba, Doberdobskega jezera in okolice, ki je najbrž ena najstarejših likovnih upodobitev kulturne in naravne krajine Krasa, čeprav njena datacija ni potrjena. Gledišče je na skrajnem severozahodu kraške planote, na vrhu Sv. Mihaela, sega pa od Gorice, Martinščine in Gradiškute do Devina in Štivanja ter utrdbe nad beneškim Tržičem. V njej izstopajo tako elementi kulturne kakor naravne krajine: razpoznavni ostanki gradišča, gradovi in utrdbe, utrjene cerkve na podeželju, gručasta vas Doberdob in raztresena poselitev v Dolu. Na Doberdobskem jezeru je neznani avtor posebej označil tako kulturne vidike, kakor so travniki, ki jih uživajo vaške hubne kmetije, kot kraške naravne značilnosti, kakršni so izviri na dnu presihajočega jezera (Karta 2).

Proti koncu 17. stoletja je v svojem monumentalnem opisu dežele Kranjske Janez Vajkard Valvasor več strani namenil obravnavi kraškega površja in podzemlja ter pojavov, ki so kasneje postali pomembni elementi preučevanja geomorfološke in krajinske podobe Krasa (Valvasor, 1689). Prav zaradi teh raziskav si je Valvasor prislužil članstvo v prestižni londonski *Royal Society* (Gams, 2003, 13–16). Kot pri ostalih opisanih kranjskih pokrajinah tudi v predstavitvi Krasa Valvasor prepleta topografske opise in znanstvena spoznanja s podobami iz fantastičnega sveta. Tu se bomo držali njegovega topografskega opisa kraškega površja.

Grad v Senožecah »stoji na precej visokem, neporaslem in kamnitem hribu,« grad Socerb »je zgrajen na visokem skalnatem hribu, na lepi planoti z izvrstnimi pašniki in neperimerljivo lepim razgledom, ki se širi proti notranjosti in na drugi strani do morja [...], ima tudi lepo jahališče, primerno za jahanje, s ploščadjo, zgrajeno v živi skali«. Na območju devinskega gospostva je pridelek vina »izvrsten, zlasti na Proseku [...], kjer proizvajajo znamenito vino prošek ali rebulo [...]; poleg izvrstnih vrst trt uspeva v tem predelu tudi precej oljk [...], v gospostvu gojijo tudi najplemenitejšo pasmo kraških konj. Tla so na vsem tem območju prav tako kamnita in skalnata.« V Štivanu, ob izviri znane kraške reke Timave, »so bogati nasadi sadnega drevja, vinske trte in oljke najboljših in najrazličnejših vrst« (Parovel, Tasso, 1995, 122–154). Tu smo že na pragu Sredozemlja. Valvasor zelo opeva vipavska in kraška vina ter navaja kar nekaj sort, tudi teran, kot posebej dobra pa veljata proseško vino in črnikalec (Valvasor, 1689, II, LXIV). Valvasor v svoji upodobitvi že uporablja nekatere prvine in celo pripovedne topose, kakor je morje kamnitih valov, ki se bodo obdržali še v naslednjih stoletjih:

Kraška dežela (Karstner Boden, Nakrasso), s čemer se razume ves Kras, to je od Laž in Senožec do Jadranskega morja. Ta dežela je popolnoma in čezmerno kamnita. Je tudi toliko gričev, hribčkov in grb, kakor je valov v viharnem morju; tako da si nasploh v ničemer ni bolj enaka kakor v neenakosti, in nič ji ni tako ravno kakor razgibanost. V nekaterih krajih se sicer vidi nekaj milj naokoli, vendar vse je sivo in le malo je zelenega, ker je povsod prekrit s kamenjem. Toda v nekaterih krajih kljub temu raste, med kamenjem, najlepša in najplemenitejša trava, ki rabi živini za pašo. Prebivalci namreč, ponekod, redijo zelo veliko živine. Tako se tam gojijo najboljši konji, ki se jim pravi kraški konji, in se prodajo po vsej Evropi. Zaradi tega ima samo Rimsko Cesarsko Veličanstvo na Krasu svojo kobilarno, pri Lipici. [...]

Ponekod prebivalcem močno primanjkuje bistre vode. Po drugi strani pa so v različnih krajih določene lokve ali kali, ki nastanejo z zbiranjem dežja. In ko na ta način zajeta deževnica poleti dolgo stoji, postane ta kalna voda krvavo rdeča. V primeru pa, če dolgo ne dežuje, ostane en kmet iz vasi, kateri pripada luža, ves čas ob njej na straži, jo nadzoruje in preprečuje, da ne bi iz drugih vasi prišli in jim vzeli vode. V nekaterih krajih tudi nimajo prav nič lesa in obenem zelo malo obdelovalne zemlje in njiv.

Vendar tako pomanjkanje lesa in bistre vode prebivalcem oslaja in nadomešča vino. To je najboljše kakovosti, tako rdeče kakor belo in vseh vrst, in zato gre v daljne dežele. To bi utegnil biti tudi razlog, da so v tej deželi, kljub splošni nerodovitnosti, lepe in velike vasi tako številne.

Tu ne zapade veliko snega. Toda pozimi divja včasih neverjetno močan veter, ki prevrne konja in človeka, kakor upodablja priloženi bakrorez. Zato se na cesti večkrat najdejo mrtvi ljudje, posebej na deželni cesti (Landstrasse) med Trstom in Senožečami, to je na območju, ki se mu pravi Na Gabrku. Zaradi tega se morajo popotniki velikokrat spet vrniti nazaj, kadar se dvigne veter. Temu vetru se reče burja in prihaja približno z vzhoda. Ko se loti resno pihati, in rekli bi da napolne svoja lica z zračnim strelivom, takrat noben človek ne more pred njim obstati in je nemogoče priti iz Senožeč v Trst ali iz Trsta v Senožeče, vseeno če peš ali na konju, če mu je kaj do telesa in življenja. [...]

Tu ni nobene jame, ki bi nudila zavetje, in ko je veter v polnem viharju, te ne obrani dovolj niti to, da se uležeš, saj takrat dviguje vse, dvigne v zrak celo kamenje, ki kar leti naokoli, nič drugače, kot če bi naletavala toča [...], zato je še vedno nevarno, da te zadene in udari kamenje, ki pada nazaj na tla.

Ta veter kraljuje (moral bi reči tiranizira) posebno močno na Gabrku. S tem imenom se označuje določeno območje ali predel na Krasu, ki se razprostira eno ali dve miljii v dolžino med Trstom in Senožečami in ne daje videti niti trave niti zemlje, temveč same špičaste trdne kamne ali skale. [...] Ko pa začne veter pihati nekoliko močneje, čeprav naši ljudje, namreč Kraševci, še vedno prav zlahka pridejo skozi (kaj naredi navada, kajne?), ni mogoče nobenega tujca pregovoriti, naj gre naprej, pa čeprav bi imeli na razpolago cel svet govorcev; ta se obrne in se zahvali za glasbo, saj noče več poslušati takih eolskih pozavn in fagotov v prepričanju, da mu bodo z lahkoto odpihali dušo iz telesa. Če pa veter zares razpne svoja krila in z njimi res močno miga in maha, takrat je za vsakogar čas, naj bo tujec ali domačin, da se čim hitreje spravi na varno, ker se takrat veter igra tako grobo, da si lahko človek zaigra življenje (Valvasor, 1689, II, LXI).

Podobo kraške krajine kot morja kamnitih valov bomo srečali vse pogosteje zlasti v 19. stoletju, tako v literarnih kakor v strokovnih besedilih, prav tako tudi smrtno nevarno burjo. Za Valvasorjevo pripoved je nasploh značilno, da pripovedovalec rad poudarja pozitivne krajinske in ekonomske značilnosti območja, ki ga obravnava, a upošteva in omeinja tudi težke pogoje, ko jih zasledi. Zato je njegov topografski opis dokaj stvaren, obenem pa se Valvasor vselej navdušuje nad izrednimi pojavi (Panjek, 2005). Tako je tudi v primeru Krasa, katerega podoba je ponekod rodovitna in mediteranska, obenem pa zna

Slika 1. Popotniki v burji na golem Krasu (Valvasor, 1689).

biti skalnata in kamnita, posebno pozornost pa namenja izrednemu naravnemu pojavu, kakršna je burja.

Taka podoba kraške krajine je razvidna tudi iz bakrorezov. Čeprav je osrednja pozornost na njih namenjena grajskim poslopjem in naseljem, medtem ko je krajinska podoba poenostavljena, je na Valvasorjevih bakrorezih kljub tipizaciji – ali prav zaradi nje – mogoče razbrati goličave griče, puste planjave, golo skalovje in kamenje. Pravih gozdov ni videti, razen za Senožečami. Bližnja okolica Devina je povsem gola, le ob zunanjo stran obzidja je prislonjen ograjen sadovnjak. Škocjan je posajen na vrh golega in grozo zbujačnega skalovja. Popotniki se v kraški kamniti pustinji z vso silo borijo proti burji. Trgi in tabori so obdani z obzidjem in ni videti večjih obdelanih površin.

Valvasor je nekaj pozornosti namenil tudi kraškemu človeku in njegovemu gospodarstvu. Tudi pri opisu Kraševcev se pojavljajo elementi, ki se bodo obdržali in ponavljali v naslednjih stoletjih, kakor na primer delavnost.

Kraševci [...] imajo poseben govor in obleko. Močni so in delavni; hrano si iščejo v vinogradih, kjer uspeva najboljše vino, kakor prošek, muškatelec in še več drugih dobrih vrst, ki jih izvažajo v daljne dežele. Njih tla so sicer povsod kamnita in skoraj ni videti zemlje, pa le rode najboljše vino. Tudi živina, ki jo precej redijo, jim daje dovolj hrane. Nimajo žita in jedo iz napol zmletega žita pust, holandskemu podoben kruh. Na hrbtu nosijo po deželi polne mehove oljčnega olja in včasih tudi vina, zlasti v zimskem času. Četudi nosač s tako posodo pade, se le-ta tako kmalu ne razbije, ker so mehovi napravljeni iz celega kozla ali ovna.² To zahteva trda pot po Krasu, ki je za hojo strašno nemila in neprijetna, ker je povsod kamnita.

Ti dobri ljudje si pomagajo in živijo prav siromašno ter so zelo zadovoljni, če imajo kos surove slanine (ki jim je zaradi neutrudnega dela lahko prebavljiva), čebule in pustega (ali grobega črnega otrobnatega) kruha. Ponekod trpijo tudi veliko pomanjkanje lesa in, zlasti poleti, bistro vode. Tako pomanjkanje pa jim ne jemlje dobre telesne moči, saj so kljub temu vendarle močni, čili in zdravi. [...]

Njihov jezik je precej trd. Ponekod govorijo tako nerazločno, da jih človek komaj razume, vendar s kranjskimi besedami, katerih izgovorjava pa se v nekaterih krajih silno močno razlikuje.

Imajo velike vasi in večinoma zidane hiše, nekatere strehe na njih so pokrite s ploščatimi kamni. V malokateri hiši se najde peč, temveč samo ognjišča.

Ponekod so ti ljudje silno hitri in spretni v streljanju s fračo, tako da kamen, ki ga vržejo z zanko, težko zgreši. Ko potujejo, nosijo kot orožje v rokah velike dolge čekane.

Kar se tiče noše, hodijo v širokih hlamudravih hlačah iz debelega hodničnega sukna, ki spodaj niso zvezane. Zraven nosijo kratke kamižole, na glavi pa velike klobučevnaste kape ali pravzaprav majhne avbe, ženske pa bele peče ali rute, toda ne tako nabrane ali zložene kot drugod. Moški so prav grobi, divji in zopni na pogled, čisto rjavi od sonca, ženske pa so ponekod lepo bele in kaj čedne, toda noša jih zelo kazi in zatemnjuje blesk njih naravne lepote. [...] Moški ne trpijo na glavi las, temveč si jih strižejo, tako tudi ne nosijo dolgih brad (Rupel - Reisp, 1969, 73–74, 204).³

V le nekaj let kasnejšem opisu pastoralnega obiska novega tržaškega škofa (1693) se poudarja, da »se rodovitni del Krasa, bogat z žitom in tudi z vinom (čeprav v manjši meri), najde le na sežanskem območju« (Durissini, 1998, 133). Poleg tega, da sta omenjeni rodovitnost zemlje ter proizvodnja žita in vina, je tu pomenljiva besedna in pojmovna zveza »vendar rodovitni« Kras, ki jasno izraža neko nasprotje. V prvi polovici 18. stoletja je drug član angleške *Royal Society*, nemški raziskovalec in popotnik J. G. Keyssler, pustil zapis o kraški krajini v okolici socerbskega gradu. Tu je bilo spomladi leta 1730 videti »le malo trave, kar je tudi splošna značilnost goratih dežel. [...] Dežela je nasploh zelo pusta, skalnata in le redko poseljena« (Shaw, 2000, 61).

2 V takih mehovah so prevažali tudi živo srebro iz idrijskega rudnika, Valentinitisch, 1981.

3 Prevod iz Valvasorjevega berila je tu ponekod rahlo spremenjen na podlagi originala, Valvasor, 1689, II, LIII in VI, VIII.

Slika 2. Kraševci na golem Krasu (Valvasor, 1689).

Kakor v podobah iz *Slave vojvodine Kranjske* je tudi v pol stoletja mlajših risbah goriškega kartografa Antonia Capellarisa (1752) krajina le ozadje rihemberškega gradu in štanjelskega tabora, vseeno pa je mogoče opaziti, kako gozdnate površine izgledajo bolj kot ostanki gozdov kot pravi gozdovi. Rihemberški grajski grič je ponekod obdelan, pred vhodom v Štanjel pa so jasno razvidni obcestni zidovi in ograjen nasad drevja (karti 13 in 14).

V drugi polovici 18. stoletja sta dve vidni tržaški osebnosti v svojih spisih opazovali, kako je razvoj mesta Trsta, ki ga je podpirala avstrijska merkantilistična politika, že vplival na podeželje. Gospodarski razvoj in rast prebivalstva sta vplivala na okolico s povečanim povpraševanjem po kmetijskih pridelkih ter z novimi priložnostmi za delo. V njunih opisih se jasno kaže, kako gre za dinamično obdobje, ko se stvari spreminjajo. V svojem poročilu o stanju kmetijstva na tržaškem območju v letu 1769 Pasquale Ricci spregovori tudi o Krasu.

Večji del zemljišč je tako zelo prekrit s kamenjem, da na njem lahko uspeva le kaka nizka trava, ki le redkokdaj postane seno. [...] Čudovito je opazovati trud in iznajdljivost kmečkega človeka, ki zna vsako najmanjšo površino spremeniti v rodovitno zemljo, ki mu nudi pridelek; kjer je bilo poprej posejano s kamni, sedaj uspevata pšenica in vinska trta; zemljo, ki nudi to pšenico in to vino, obdelujejo zgolj gole človeške roke, ker je žival ne zmore, in ti majhni kamniti koščki zemlje, spremenjeni v rodovitne njive, so iz dneva v dan številnejši (Lago, 1980, 499).

V svojem poročilu o stanju mesta in njegovega teritorija, naslovljenem avstrijski vladni, je Antonio Pittoni, vodja policije v Trstu že od njene ustanovitve in dober poznavalec tamkajšnje stvarnosti, leta 1786 podal zanimiv opis kmetijstva. Na območju tržaške občine so »skoraj vsi kmečki domovi grajeni s suhim zidom: kvaliteta in oblika kamnov delata zidove trdne in prebivalci naselij jih znajo oblikovati s posebno umetnostjo«. Medtem ko so bile v preteklosti skoraj vse strehe slamnate, so bile tedaj, zaradi širjenja »nekaj malega bogastva« na podeželje, hiše v vaseh in zlasti v predmestnih naseljih že »skoraj vse prekrите s skrlami ali strešniki«. Tudi lesenih hlevov je bilo bolj malo. »V predmestnih naseljih, zlasti v Škednju, Križu in na Proseku, lahko opazimo številne zidane hiše, ki se zdijo prej gosposke kot kmečke.« Vendar so bili pogoji za kmetijstvo težki in pridelek ni zadovoljeval potreb.

Če pogledaš to revno tržaško kmetijstvo, kjer morajo zemljo podpirati z zidovi in jo obdelovati z motiko in lopato, da nekaj obrodi; če pomisliš, kako se ta zemljišča s težavo obdelujejo, ker imajo na dnu le za dlan prsti, in kako mora človek celo gnoj dovažati, lahko razumeš, da to delo lahko opravlja samo podjetno ljudstvo. Ne moremo ga šteti za revno, nasprotno, med tem ljudstvom so tudi številni premožni, vendar vir njihovega bogastva ni kmetijstvo, ki jim res ne bi zagotovilo preživetja, ampak posebne dejavnosti, ki so se razvile po vaseh: v Križu, na Kontovelu in Proseku ter ob bližnji obali v predmestjih Čarboli in Greti se predvsem posvečajo lovu na tuno. Na Opčinah in v Trebčah sta donosna posla dobava vprežnih živali in prevoz, v Bazovici in Gropadi kopljejo in dovažajo oglje. V Škednju se ukvarjajo z nabiranjem ostrig in s peko kruha ter že dajejo izvrstne mornarje. Prav vsi in še posebno prebivalci predmestnih naselij nudijo mestu svojo živino in služijo denar s prevažanjem blaga iz carinskih skladišč na ladje in s teh v skladišča, tako da zaradi tega kmetovanje precej zanemarjajo.

Kljub nekmetijskim dejavnostim pa sta »kmetijstvo in kmečka ekonomija v razcvetu, kolikor le omogoča to nerodovitno ozemlje, [...] goji se vse, kar se gojiti da«. Nove njive so nastajale »tako rekoč med kremenik«. Pittoni je z zaskrbljenostjo sledil stanju gozdov in načinu njihovega izkoriščanja:

Maloštevilne gozdne površine na tržaškem ozemlju so v rokah zasebnih lastnikov, razen gozda na Farnedu. Sekajo in ruvajo drevesa brez vsakršnega reda, zato mislim, da bi stanje gozdov moralo postati predmet zakonodaje, ki naj bi poskrbela za varstvo gozdov, zato da bi se pogozdovali in sveto ohranjali, saj bi se na ta način zmanjšali učinki vetrov. Če bi se bili ohranili gozdovi na vrhu hribov, Trst ne bi trpel zaradi zlih posledic divjanja burje (Dorsi, 1989, 137–185).

Med nam novimi elementi in značilnostmi kraške kulturne krajine Pittonijevo poročilo izrecno omenja lokalno zidarsko znanje, ob uveljavljenem načinu gradnje hiš s suhi mi kamnitimi zidovi ter prekrivanje streh s skrilami, ki smo ju stoletje pred tem srečali pri Valvasorju. Pretežno kamnite kritine v vaseh na Tržaškem kažejo na določeno blagostanje, vendar nas obenem opozarjajo na nasprotje s slamnatimi strehami iz bližnje preteklosti. Pittoni omenja tudi, kako kmet pridobiva novo obdelovalno zemljo s prilagajanjem tal in z odstranjevanjem kamenja, čeprav so tu mišljena tudi flišasta pobočja, ki se s kraškega roba spuščajo proti morju. Krčenje gozdov je po njegovem mnenju zaradi prevelikega izkoriščanja in pomanjkljivega nadzora doseglo zaskrbljujočo raven, okoliški kraški vrhovi so goli, čemur Pittoni pripisuje silo, s katero burja pometa po Trstu.

Mesto je ustvarjalo povpraševanje po lesu, ki je segalo tudi dlje v njegovo kraško zaledje, kakor nam priča na primer cesarsko-kraljevi fiskal v Trstu Tomaž Ustja, ki je leta 1760 pisal, da takrat in že v preteklosti »kmetje prihajajo, kakor so prihajali, iz bližnjih gospostev in prinašajo drva za ogenj, za delo in za vinograde« (AST, *Intendenza*, 190, 29–36). Leta 1775 je goriški okrožni glavar Giovanni Paolo Baselli o virih dohodka prebivalcev Krasa menil, da

seveda obdelujejo delce slabo rodovitne zemlje; ker jim ta dejavnost ne daje stalnega dela, niti dovolj hrane, morajo živeti od žganja oglja in od živinoreje, ki jim nudi maslo, sir in nekaj volne. [...] Pridelujejo maslo in sir, s katerima se oskrbuje dežela (Morelli, 2003, 175–177).

Kakor že prebivalci Štanjela ob koncu 16. stoletja, so tudi dve stoletji kasneje mnogi prebivalci Krasa, in sicer ne le v neposredni bližini Trsta, z dodatnimi viri dohodka dopolnjevali nezadostne kmetijske pridelke.

Naposled navajamo še nekaj opisov, ki deloma prehajajo že v impresijo, v doživljajne kraške krajine. Grof Karl von Zinzendorf, spet pomembna osebnost tržaškega 18. stoletja (in ne le to), je v svojih dnevniških zapisih avgusta 1771 prikazal svojo pot iz Vipave do Trsta.

Iz Razdrtega se pot spušča jako strmo. Dežela je grozna [affreux]. Vse te grozne kraške skale, sredi katerih je le tu in tam nekaj obdelanih njiv, ki so obdane s kamenjem, medtem ko se okrog naselij Senožec in Divače [...] najde najlepše drevje (Trampus, 1990, 87).

Med našimi opisi je slednji prvi, v katerem se omenjajo kamniti zidovi, ki obdajajo krpo obdelane zemlje sredi kraške gmajne, sicer pa se v tistih letih nasploh začenjajo počasi množiti omembe znakov človekove dejavnosti v kraški krajini. Ob novi trgovski cesti do Trsta je rudniški inženir in profesor B. F. J. Hermann poleti leta 1780 opažal, kako je Kras »živeča podoba puščobe, ki presega vsako domišljijo«. Dve do tri nemške milje naokoli je bilo videti vse prekrito s kamenjem in obdano s skalovjem.

Kamorkoli pogledaš, je sama puščoba, le tu pa tam je kak ubogi kmet s trudom očistil kako majhno površino zemlje in jo ogradil z zidom iz odstranjenega kamenja, da bi prideloval pšenico ali rž. Siloviti severni veter je pihal skozi vso pot, tako izjemno kruto, da je naša kočija tvegala, da jo vsak čas odpiha s ceste.

Po približno treh do štirih urah ceste iz Postojne prideš v majhno in siromašno vas Sežano, kjer je nekaj ljubkih vinogradov; v bližini vasi je hrib, kjer se vidijo razvaline velikega gradu družine grofa Petača. Splezal sem na to vzpetino in užival tako lep razgled, kakršnega si je le mogoče zamisliti; videl sem cel Kras in velik del krajine naokoli. [...]

Vsaj tri četrtine kraškega območja so docela puščobne. Vendar to se nekako poplača s tem, da zelo kamnita tla dajejo redke in kratke trave, s katerimi se pasejo konji in (večinoma) ovce ter koze. Prvi so zelo čislani, ker so krepkega telesa in gotovega koraka, poslužujejo se jih celo na cesarskem dvoru. Obstajata kobilarni v Lipici in Prestranku. Kraške ovce in koze imajo zelo okusno meso, ker se pasejo s tisočermi alpskimi rastlinami; malodane vsa jagnjeta pošiljajo v Benetke, kjer se prodajo po presenetljivo visoki ceni.

Tudi drobno žito, ki raste na Krasu, ima svoje vrline. Luščina je tanjša in zrno ima več moke, zato se proda po višji ceni (Shaw, 2000, 79).

Ob percepciji puščobnosti, ki se začenja oblikovati v topos kamnite pustinje, je pogled dokaj stvaren, saj nam nekaj pove tudi o kakovosti kraških pridelkov. Kamnite zidove zasledimo tudi v dnevniškem zapisu Napoleonovega generala, ki je ob izteku 18. stoletja jezdil preko devinskega gospodstva.

Presenetljivo je, kako so ljudje zmogli tisto zemljo spremeniti v obdelovalno površino [...], skrbno in z veliko prizadevnostjo so izkopali skale in iz njih napravili zidove, tako da iz nekaj korakov površine nastanejo njive, velike kot dlan (Davis, 1986, 12).

Leta 1817 je na Kras spet pripotoval član Royal Society. Tokrat je to bil škotski matematik W. A. Cadell, ki je po vzponu iz Trsta opazil, kako se krajinska podoba spremeni v

jalovo skalnato deželo, ki se nadaljuje za nekaj milj ob Dunajski cesti. [...] Te gole apnenčaste skale prekrivajo več kot polovico površine, in le malo trave raste med štrlečimi skalami [...], ki so lahko le skromna hrana za malo ovac. Zaradi sive barve skal površje dežele izgleda kakor prekrito s snegom ali z zmrznjeno slano. [...] V bližini nekaterih vasi je videti orehovo drevje in nekaj trt, ki so spletene visoko na drevesu javorja. Navadno deželno vino je zelo slabo. V gostilnah na cesti je vino ali novo in sladkasto zaradi nepopolne fermentacije ali pa je staro vino, kakor mu pravijo, ki je dokaj kislo. Proseško vino je najboljše v deželi. V raznih krajih v teh kamnitih tleh se najdejo okrogle storžaste votline ali kotline [...] različnih velikosti, nekatere merijo na vrhu približno sto yard v premeru in so globoke petdeset čevljev; na dnu je ravna površina dobre orne zemlje, ki se obdeluje. Na straneh večine kotlin [dolin] so drevesa. [...] Med Lokvijo in Trstom je dežela kamnita in pusta. Blizu ceste, v Lipici, se na z drevesi poraščenem zemljišču, ograjenem [enclosed] z zidom, nahaja kobilarna za vzrejo konj (Shaw, 2000, 110–111).

Opis je zanimiv, ker nam poleg impresije podaja nekaj natančnejših informacij, na primer o obsegu puščobnosti kraške gmajne ob novi cesti proti Trstu, o delanih dolinah, o kamnitem zidu, ki je ograjeval območje kobilarne v Lipici, pa o kraškem vinu, čigar okus je bil tujcu očitno tuj, ter nenazadnje o načinu gojenja trte, ki so jo spletali na drevo, kar je sicer bila razširjena praksa tudi v srednji in severni Italiji (Sereni, 1961). V prvi polovici

Slika 3. Kras kot grozljivo skalnato hribovje: Školj in Gabrk (Valvasor; 1689).

19. stoletja se pojavijo prvi turistični vodiči po Trstu in njegovi okolici in s tem nastane nova zvrst opisa kraške krajine: sem lahko prištevamo dela grofa Girolama Agapita (1823–1830) in zgodovinarja Pietra Kandlerja (1845). Pripoved grofa Agapita je že prežeta z romantičnimi odtenki. »Pot od Lipice do Lokve se opravi v približno četrt ure vedno po ravnini, ki je vse naokrog posejana s skalami in kamenjem.« Isto krajino opisuje tudi kot »kamnito kraško nižino, ki v svoji značilni neživi goloti navaja duha k patetičnemu občudovanju«. Drugačno podobo ima neposredna okolica Lokve. To je »velika vas s 130 hišami in 800 prebivalci sredi ljubke nižine, ki jo s svojimi obdelanimi njivami obdaja kakor zala krona iz klasja«. Na poti med Opčinami in Prosekom pa oko spet »ne najde utehe v neprijazni podobi gorskega in puščobnega okolja«, dokler v bližini Nabrežine vidi

groteskno podobo vse te gorske pokrajine. [...] Politik a tudi filantrop ne moreta drugega, kot da ubogim prebivalcem izkažeta nadvse zasluženno občudovanje, ker v tej jalovi puščavi, kakršna je, vsa posejana z veliko množino malih drobcev kamna, ki se krušijo v drobtine, v pogostih delcih

obdelane njivske zemlje, ki večkrat ne presega površine ene sobe, izkazujejo redke primer delavnosti in prizadevnosti, ki je toliko bolj presenetljiva, ker je stalno pod udarom neprijaznosti najbolj čudaške klime in grozovite sile burje, ki se poraja v vseh letnih časih z enakim besom (Agapito, 1972, 177, 197, 200).

Slika 4. Kras kot grozljivo skalnato hribovje: Škocjan (Valvasor, 1689).

V kamniti in jalovi krajini v bližini naselij ustvarjajo kontrast obdelane površine, ki so rezultat »delavnosti in prizadevnosti« kmečkega prebivalstva, ki se tako ali drugače pojavlja v malodane vseh navedenih pričevanjih. Agapito omenja tudi, kako so že v prvi polovici 19. stoletja tržaški meščani zahajali na letovanje na Kras (v Bazovico, Lokev) zaradi milejših temperatur in bolj zdravega zraka.

Vsaj do polovice 19. stoletja je v percepciji Krasa stalnica njegova upodobitev kot ne le hribovite, temveč naravnost gorske dežele, kar se je odsevalo tako v opisih naravnega okolja kakor v presojanju gospodarstva in življenja na kraški planoti. Sredi 19. stoletja je bila skozi Kras speljana železniška proga Dunaj–Trst, ki je pomenila prvi velik infrastrukturni poseg v kraški prostor. Na Kras je železnica vplivala na več načinov. Postala je nov krajinski element,

povečala je dostopnost Krasa in najbrž je vplivala tudi na dojemanje krajine, vsaj zaradi večje hitrosti potovanja in novega zornega kota. Obenem pa je na kraško podeželje prinesla nove gospodarske priložnosti in družbene dinamike. Ob izgradnji južne železnice je nastala tudi risba »iz resnice«, ki upodablja celotno progo med Trstom in Ljubljano (Weidmann, Varoni, 2004). S prehodom z Notranjske na Kras je mogoče jasno opaziti, kako gozdovi izginejo, videti je mogoče le še široke puste predele, ki so posejani z redkim, skrotovičenim drevjem in grmičevjem, drugače pa same skale in kamenje. Opazi se tudi nov element v krajini, to so veliki kamniti železniški viadukti. V isti publikaciji, ki je izšla leta 1858 ob odprtju kraškega železniškega kraka, je kraška krajina opisana tudi z besedo.

Kraška planota je nerodovitna in pusta. Med skalovjem si včasih utirajo pot skromni gozdički, večji del Krasa pa je prava kamena puščava. Kamor seže pogled, je na milijone sivobelih kamnov in koničastih skal, ki le redkokdaj dosežejo trideset centimetrov. Tu pa tam pokuka pustinjsko resje in gošča ter praproti. Suhi zidki obdajajo revno ozelenele kotanje in jih varujejo pred sunki burje. Prav tako so zavarovane redke obdelane njive. Na Krasu je tudi veliko udorov, ki jih imenujejo doline. Vasi na tem sušnem ozemlju so velikokrat prav prijaznega videza. Slabo razvitih dreves je pravzaprav veliko in s svojo prisotnostjo lepšajo kraško planoto. A osamljene kočevnih kraških prebivalcev, posejane po gričih, so bedne. Zgrajene so iz kamna, dim iz njih uhaja le skozi vrata; ljudje živijo v njih v umazaniji s svojimi prašiči in se hranijo z napol kuhanim krompirjem, slabo enolončnico in še slabšim kruhom: tako žalostno podobo nam nudi kamnita kraška pustinja. Ni dvoma o tem, da je bil Kras nekoč poraščen z gozdovi, vse dokler ga ni nepremišljeno izkoriščanje privedlo do današnjega stanja. Del ozemlja še vedno prekrivajo gozdovi (Hrušica in Škocjanski gozd) in najstarejši prebivalci se še danes spominjajo poraščenih predelov kraške planote. Načrti za pogozdovanje Krasa si torej zaslužijo veliko pozornost.⁴

Pogozdovanje Krasa, ki je prinašalo veliko krajinsko spremembo, se je dejansko začelo ravno tedaj. V 19. stoletju je mednarodna znanost začela Krasu posvečati vedno večjo pozornost, in sicer predvsem njegovim geomorfološkim posebnostim, v znanstveno terminologijo pa so začeli vnašati slovensko in nasploh južnoslovansko besedišče za poimenovanje kraških pojavov in krajinskih značilnosti (npr. dolina, uvala, polje). Čeprav tu ne posegamo na področje fizične geografije in geologije, je zanimivo preveriti, kako so se znanstvena spoznavanja postopoma vključevala v upodabljanje kraške krajine. Nekaj primerov je zaslediti že pri pravkar videnem Weidmannu, Carl von Czoernig pa je lahko pravi avtor za tak preizkus: statistik in učenjak, priznana osebnost na avstrijski državni ravni ter obenem velik poznavalec goriške zgodovine in geografije, ki si je med drugim prizadeval, da bi Gorica postala »avstrijska Nica«, in v ta namen napisal tudi strokovno turistično delo. Poglejmo torej Czoernigovo podobo kraške krajine iz leta 1873, v kateri je jasno zaslediti nove znanstvene vzorce in razlage, obenem pa tudi že znane prvine in pripovedne topose.

Kraška planota je poznana v celem svetu ne toliko po svoji izredno redki obdelani zemlji in razgibani površini kolikor zaradi svojih podzemnih čudes, jam in nevidnih vodotokov. [...] Podobna je kamnitemu morju, ki je nastalo nenadoma in v katerem zaobljeni vrhovi, povezani v verige, ponazarjajo otrple valove, doline in podolja pa

4 Weidmann, Varoni, 2004, 60; prevod je dopolnjen na podlagi nemškega izvirnika, prav tam, 94, 95.

morske globine. Večje skale so pomešane z nešteti ostrimi kamnitimi drobci, ki so nastali z razkranjanjem, med katerimi se vriva kak žalosten grm, medtem ko je v dolinskih predelih, v zavetju pred mrzlim vzhodnim vetrom, človek s svojim vztrajnim delom ustvaril majhne umetne oaze obdelovalne zemlje. In vendar je bil nekdaj celoten Kras v senci hrastovih gozdov, kar še danes potrjuje lep hrastov gozd na ograjenem območju kobilarne v Lipici blizu Trsta. A neracionalna krčenja v preteklih dobah so onemogočila rast novega rastlinja, predvsem zaradi nasilnega gospostva burje. [...] Kljub svoji na splošno slabo rodovitni zemlji in skoraj popolnemu pomanjkanju vode se tod nahajajo številna naselja. Po drugi strani nas izkušnja uči, da bi se Kras tudi danes lahko kaj kmalu prekril z gozdom, če bi se predeli z bednimi drevesci ogradili in s tem obvarovali pred živino na paši.⁵

Spet morje kamnitih valov, pa kamen in burja kot značilna naravna pojava, pomanjkanje vode in zemlje, obdelane doline ter interpretacija, da je kraška golota rezultat člo-

Slika 5. Kraška pustinja v burji: kot kamniti morski valovi (po sliki Fritza von Kernerja; Baumberger, 1902).

5 »Vendar je v zadnjem obdobju vlada (in tržaška občina) začela s pogozdovanjem Krasa. [...] Leta 1871 je bilo v centralnih drevesnicah 10.479.293 rastlin, starih od enega do treh let, delno iglavcev, delno listavcev s 300.000 sadnimi drevesi« (Czoernig, 1969, 28–29, 32).

veških posegov iz preteklosti. Od konca 19. stoletja poleg pisnih in tradicionalnih likovnih virov razpolagamo tudi s fotografskimi posnetki Krasa. Na njih je videti, kako se v večinom neporaslo in kamnito krajino kraškega roba nad Trstom vrinjajo zelene površine, ki so rezultat pogozdovanja s črnim borom v preteklih desetletjih.⁶ Kljub temu se je tujcu Kras, ki ga je zdaj z lahkoto in hitro prepotoval z vlakom, še vedno zdel neprijazna puščava, kjer v bistvu domujeta samo dva elementa: gola skala in burja. V opisu švicarskega pisatelja Georga Baumbergerja (1902), avtorja številnih potopisov, ki se je proti koncu pletja z vlakom peljal iz Ljubljane do Trsta, zaznamo emfazizacijo puščobnosti kraške krajine. Pripoved se že bliža nekakšnemu manierizmu diskurza o Krasu, znani toposi so privedeni do skrajnosti: skoraj neživi Kras tu postane celo krajina smrti.

S Pivke se pelješ čez značilni kraški prostor. Dežela je strašno pusta in postaja vse bolj pusta in samotna, njena grozna puščobnost te kar okameni. Pelješ se po kraški planoti, ki se razteza od Reke do Gorice in ki ni nič drugega kot kamnita puščava skoraj brez vsakega življenja. Daleč naokoli ni videti ničesar razen sivih spranih skal, tu pa tam se vidi kak beden spačen bor in brinovo grmičevje ali šop požgane trave. Tam na sredi, v majhni kamniti kotanji, ki ji pravijo dolina, stoji strašno revna kočča,⁷ primitivnejša od naših najsiromašnejših alpskih senikov, zraven pa prav tako siromašna njiva, ki jo izredno revni ljudje obdelujejo s skromnim rezultatom. Zdi se, kot da se je tu stvarstvo ustavilo in pustilo delo nedokončano. Ni to tista melanholična atmosfera nekoč cvetoče, a zdaj propadle življenjskosti [...], temveč neskončna tu-robnost nedovršenega, razlaščenega in od vsega začetka prekletega, mrtvega [...]. Burja, severovzhodni veter – strah in trepet te dežele dol do Dalmacije –, se strahotno znaša nad temi kraji: brez ovire ali pregrade divja in tuli po planoti, neusmiljeno biča s snegom in ledom pred seboj, ustvarja ogromne nanose snega, prekrije – zakoplje pastirje in črede, ki jih preseneti na planem in prevrača tudi težka vozila. Gorje revežu, ki ga na tej puščobni zemlji napade in ga stisne v svoj ledeni objem daleč od strehe in zavetišča. Ta je plen smrti skoraj brez upanja na rešitev, in burja, hči smrti, tuli od veselja, ker je ugasnila še eno življenje (Baumberger, 1902, 52–54).

Baumbergerjev opis je opremljen z reprodukcijo slike Fritza von Kernerja s pomenljivim naslovom *Kraška pustinja v burji (Die Karstwüste bei Bora)*, ki izgleda kot likovna transpozicija okamenelega morja, kakršnega je opisoval že Valvasor, za njim pa Czoernig.

Poglejmo naposled, kako sta Kras doživljala dva intelektualca in pesnika iz teh krajev na začetku 20. stoletja: to sta Scipio Slataper iz Trsta in Srečko Kosovel s Krasa.⁸ S svojim *Il mio Carso (Moj kras, 1912)* je Slataper prekinil molk o Krasu in njegovih prebivalcih, ki je dotlej vladal v tržaški italijanski književnosti (D'Ascia, 1998, 19–30). Pisatelj je znani »Rad bi vam povedal: rodil sem se na krasu v borni koči s slamo kriti, od dežja in dima očrneli« spominja na skromne hiše, iz katerih »dim uhaja le skozi vrata«, s polovice 19. stoletja, vendar je obenem, vsaj do neke mere, poetična licenca, s katero pesnik priključuje ruralno prvobitnost kot nasprotje urbane stvarnosti. Da pa je še bilo videti slamnate strehe, potr-

6 Povedne in zanimive so na primer fotografije o pogozdovanju Kraškega roba nad Trstom (Vejna), ki jih je fotograf Circovič posnel med zadnjimi leti 19. in prvimi leti 20. stoletja, FVG, 1992.

7 Gre za kamnito hiško s funkcijo začasnega zavetišča.

8 Za kulturnozgodovinski kontekst glej vsaj Košuta, 1997, in Ara - Magris, 1987.

juje tudi to, da so prisotne tudi pri Kosovelu, ki se je na Krasu rodil. Slataperjevi opisi kraške krajine so vsekakor natančni, pričarati jo zna do potankosti. Delno sicer ponavlja diskurz o Krasu, ki smo mu sledili skozi njegov zgodovinski razvoj. Ta je po eni strani slonel na očitnih značilnostih krajine, obenem pa na novejših spoznanjih o kraških pojavih. Vendar se novost Slataperjevega doživljanja kraške krajine kaže zlasti v tem, da pesnik Krasu pripisuje dobroto in lepoto, kljub njegovi ostrini, trdoti in prvobitni bistvenosti – oziroma ravno zaradi nje.

Vrh Kal je prava groblja. Vendar se tu na njem dobro počutim. [...] Brat, hladan in nag sem kakor ti. Sam sem in jalov. Brat, nad teboj kroži sonce in cvetni prah, ti pa ne cve-tiš. In led lomi tvojo kožo v ravne razpoke, vendar ne krvaviš; in ne rodiš niti ene same rastline, ki bi zaustavila pomladne oblake, ki se te le bežno dotaknejo in že so mimo. [...] Kot z bičem mi ostra burja trga ušesa. Moji lasje so kot igle brinovega grma.[...] Lepa je burja. Tvoj dih je, brat velikan. [...] Lišaji pod nogami, škripajoči, otrdeli; ru-menkasta trava kot mrtvo listje; upognjeni hrast, in glej, tam nizki zeleni bori [...] med seboj se tiščijo in prepletajo. [...] Nadaljujem: najdem se med bori velikani. Kmet s pastirskim bičem se ustavi in me pogleda. Mongolec, s trdimi in nabrekli mi ličnicami, ki so kot kamni, komaj prekriti z zemljo. [...] Zmedeno stojiš, medtem ko ti boječi se tvoje burje kradejo puste travnike. [...] Ker si Slovan, sin nove človeške rase. Poselil si zemljo, na kateri bi nihče ne mogel živeti, in začel si jo obdelovati. [...] Slovenec me vznejevoljen pogleda. – Požgi gozdove, ki so jih tu posejali Italijani, od dvajsetih stoletij uvelo ljudstvo, da bi lahko [...] brez burje vstopali v tržaško Borzo! [...]

Kras je območje apnenca in brina. Strašen klic, okamnel. Osivele skale od sonca in zvitih skrotovičenih, razklanih, ostrih lišajev. Suhi brinovi grmi. Dolge ure samega apnenca in brina. Trava je ščetinasta. Burja. Zemlja je brez miru, brez priložnosti. Ni polja, na katerega bi legla. Vsak njen poskus je koj razklan in ugreznjen. Hladne in temačne jame. Kapljica, ki s seboj odnaša vso ukradeno prst, pada redno, skrivnostno, že sto tisoč let, in bo še nadaljnjih sto tisoč. [...]

Kras, ki si trd in dober! [...] Vsa voda, ki se pogrezne v tvoje razpoke; in osušeni lišaj osivi na beli skali, zbegane so oči v avgustovskem peklu. Ni miru. Moj Kras je trd in dober. Vsaka njegova travnata bilka je predrta skalo in vzkliła, vsak njegov cvet je pil sušo in se razcvetel. In prav zato je njegovo mleko zdravo in med dišeč. On je brez mesa. Vendar se v njegovih žlebovih vsako jesen en list razkroji in njegova redka rdečkasta zemlja ima še priokus po kamnu in železu. On je nov in večni. In tu pa tam se v njem odpre mirna dolina, on pa počiva kot otrok med rdečimi breskvami in trstenimi koruznimi storži. Leže v tvojem naročju slišim, kako se voda v globinah oddaljuje in se zbira v tvojih breznihi [...] in nosi morju in mestu tvoje mlado zdravje (Slataper, Guagnini, 2003, 41–44, 105).

Elemente kraške krajine, ki jih srečamo pri Slataperju, smo že srečali: neplodna skala, ostra burja, pomanjkanje vode, ki odteka v podzemnih strugah, redke njive. Novost pa predstavlja pogosto omenjanje lišajev in brina. Ponekod avtor omenja delo na polju in v vinogradu. Slataper besedo »kras« zapisuje z malo začetnico, ker ni mišljena kot krajevno ime, temveč kot vrsta krajine, in sicer naravne, kulturne in simbolične.⁹ Slataperjev

9 Simbolna razsežnost tega dela je nedvomno širša od tu obravnavane tematike. Vsekakor je eden od ključev za razumevanje Slataperjevega dela v trditvi »Ti bolehaš za možgansko slabokrvnostjo, uboga

Kras pa se vendarle nahaja v neposredni bližini Trsta, kjer je bilo takratno pogozdovanje s črnim borom še posebno intenzivno, o čemer bomo še spregovorili. Bor je postajal nov značilni element kraške krajine, kar je Slataper tudi dojel. S tega vidika je zanimivo tolmačenje, po katerem naj bi pogozdovanje nastalo pod vplivom mestnih in italijanskih krogov, s tem posegom pa je bilo oškodovano pašništvo na kraški planoti, s katerim se je ukvarjal slovenski kmečki človek. Slataperjevo hujskanje pastirja, naj zažge bore, pa ni zgolj pesniška metafora. Požiganje gozdnih nasadov se je dejansko dogajalo, med koncem 19. in začetkom 20. stoletja so si požari kar sledili. Bili so izraz odpora proti izgubi pašnih površin.

Zato se zdi toliko zanimiveje, ko Slataperjevo doživljanje Krasa primerjamo s Kosovelovim. Srečko Kosovel (1904–1924), Slataperjev skorajšnji sodobnik, je bil doma iz Sežane oziroma Tomaja, to je z najrodovitnejšega območja Krasa (Kosovel, Milič, 2000). Tudi pri Kosovelu je črni bor ponavljajoči se motiv in predstavlja celo eno izmed najznačilnejših podob njegovega pesniškega sveta na kraško tematiko. Tematika borov Kosovelu pomeni predvsem krajinsko prvino in simbol pesniškega čutenja ter nima takega simboličnega naboja, ki bi se izrecno nanašal na narodnostno in družbenogospodarsko nasprotje med Slovenci in Italijani, mestom in podeželjem, kvečjemu izraža širše politično ozračje. Tudi pri Kosovelu se namreč pojavljajo požari na novih pogozdenih površinah; požar je metafora, s katero pesnik opozarja na napetosti in spore, ki so se pojavljali v času propadanja habsburške monarhije, prve svetovne vojne in z nastopom Italije, ki je ob svoji vzhodni meji kaj kmalu pokazala fašistično lice. Kot pri Slataperju tudi pri Kosovelu kraška krajina ponekod izraža tudi nasprotje med podeželskim in mestnim svetom. In, tako kot Slataper, tudi Kosovel ljubi Kras.

V temah tulijo latniki-burja prepleza zidovje, v okno udari: 'Kdo?,' [...] In na koncu vasi bor zašumi – vztrepeta, ko me spozna ... Strme strehe v temnini spe; slamnate, kamnate, mrke vse, z nizkimi čeli.

Bori, bori v tihi grozi, bori bori v nemi grozi, bori, bori [...]! Bori, bori, temni bori kakor stražniki pod goro preko kamenite gmajne težko, trudno šepetajo.

Videl sem bore rasti v nebo. Stoike mirne skozi ognje sonc. Videl sem že požar, ki jih bo požgal [...] Bori šumijo. (S kom govore?) Videl sem jih, kako so romali goreči stebri – v nebo ... V pepel se mi je sesulo telo (Kosovel, Milič, 2000).

Ostale krajinske podobe Kosovelove lirike na kraško tematiko, ki so značilne predvsem za prvo obdobje njegovega pesniškega ustvarjanja, so doline in njive (»vidim krajino jasno nad tiho zeleno dolino, kakor da vidim skale in bore, ki stražijo to dolino«; »vetri v polju šumijo, trave mehko valovijo, sonce v dolino blešči«; »o belih ajdovih dolih«), burja (»nocoj smo poslušali burjo in prav nič nismo spali«), gmajna (»sredi gmajne sva sama, sredi skal, robide«), vas (»bela, zaprašena vas«), zidovi (»za zidom cerkvenim«; »to drevje, zidovi, stolpovi edino so, kar imam«). Kamen se pojavlja kot skala ali kot apnenčasta belina cest in vasi (»iz bele vasi bele poti«).

Bori dehtijo, bori dehtijo, njih vonj je zdrav in močan, in kdor se vrne iz njih samote, ta ni več bolan.

Zakaj v tej pokrajini kamniti je vse lepo in prav, biti, živeti, boriti se in biti mlad in zdrav.

italijanska kri, in tvoj kras ne prenavlja več tvojega mestak« (Slataper, Guagnini, 2003, 44).

Bori, drugovi, dehteči, močni, tihi drugovi kraške samote, bodite pozdravljeni v moji samoti, polni težke, otožne samote (Kosovel, Milič, 2000).

Čeprav so bili bori na Krasu v Kosovelovem času še razmeroma nov element v krajini, so pri njem že udomačeni in vključeni v podobo kamnite pokrajine, še več, postali so že značilna prvina kraške krajine.

Prelom stoletja in prva svetovna vojna sta na kraška tla privedla še druge pesnike, kakor Reinerja Mario Rilkeja z *Devinskimi elegijami* in pesnika – vojaka Giuseppeja Ungarettija. Z njima in z drugimi ustvarjalci je kraška krajina vstopila tudi v evropski pesniški prostor.

Prvine

Po matičnem Krasu, ki danes leži med Slovenijo in Italijo, so se poimenovali tako kraški naravni pojavi kakor kraške krajine po vsem svetu. Naravni pogoji, ki so značilni za kraška okolja, postavljajo več ovir človekovi naselitvi: pomanjkanje vode (ki je redka na površju in ni vselej dosegljiva v globini), pomanjkanje obdelovalnih površin, skopost pašnikov, pomanjkanje lesa ter izpostavljenost vetru. Zato je znani italijanski geograf Valussi kraške krajine prišteval h

»krajnam napora«, oziroma k tistim vrstam okolja, ki [od človeka] zahtevajo stalen napor zato, da je v njih mogoče živeti: naporno prilagajanje, izboljševanje in spreminjanje stalno stimulira in vadi umske sposobnosti človeka, zaradi česar kraška ljudstva izstopajo po svoji vztrajnosti in podjetnosti, kakor sicer vsa hribovska prebivalstva (Valussi, 1963).

Dejansko smo v velikem številu navedenih upodobitev zasledili izraz občudovanja do Kraševcev zaradi vloženega truda v prilagajanje Krasa kmetijski rabi.

Tako težkih pogojev pa ne moremo pripisati izključno naravnim značilnostim kraškega sveta. Tudi človek je skozi čas prispeval k siromašenju naravnih virov in to na različne načine, od krčenja gozda za pridobivanje novih obdelovalnih površin do posekov v proizvodne in trgovske namene. Kraška tla so zaradi svojih geomorfoloških značilnosti še posebej izpostavljena erozijskim učinkom podnebnih dejavnikov (veter, dež, sneg in led), krčenje gozda pa jih dodatno pospešuje (Gams, 1991a, 1–3; Gams, 1991b, 9, 15–16).

Krajine mediteranskih in submediteranskih kraških planot imajo nekatere skupne značilnosti in elemente, med katerimi je klasičen primer obdelovanje depresij v površju, v katerih se zbira zemlja. Vendar njihova uporaba zahteva kar precejšnja prilagoditvena dela; kjer je dno dolin in polj ravno, je to večinoma rezultat človekovega spreminjanja v kmetijske namene. Da so oblike antropizacije v kraškem svetu posebne in značilne, poudarja znanstveni izraz oziroma pojem, ki je bil uveden ravno z namenom označevanja kraških kulturnih krajin – »agro-kraške krajine« (paysages agro-karstiques, Nicod, 1987, 108–110). Razširjene krajinske prvine v kraškem prostoru so tudi kamniti zidovi in kulturne terase, čeprav niso značilnost izključno kraških krajin (Lago, 1994, 31; Nicod, 1992, 9–18).

Zaradi pomanjkanja obdelovalnih površin in morfoloških značilnosti tal na Krasu prevladujejo predvsem manjše njive nepravilnih oblik. Izjemo predstavljajo njive večjega obsega tam, kjer je več prsti, kot na primer na območju med Komnom, Dutovljami, Tomajem in Sežano. Na Krasu se njive ponavadi nahajajo na dnu depresij, v vrtačah in na splošno v krajih, kjer so nanosi zemlje boljše zaščiteni pred erozijo podnebnih dejavnikov. Tako lokacija kot oblika obdelovalnih površin sta torej močno pogojeni z naravno razgibanostjo tal, ker ta vpliva na večjo ali manjšo prisotnost zemlje. Razmere so na Krasu dokaj neugodne tudi za živinorejo, predvsem zaradi pomanjkanja travnikov in skromnosti pašnikov (Melik, 1960, 217–220).

O tem, kako je bilo obdelovanje zemlje na Krasu izredno naporno opravilo, ki je zahtevalo nadpovprečno velik vložek dela, in kako je bilo izpostavljeno neugodnim klimatskim pogojem, so v franciscejskem katastru predstavniki kraških skupnosti pustili številne zapise, ki se med seboj skladajo. V Jamljah so to poudarili resneje, v Zgoniku pa so si privoščili malo (samo)ironije.

Ta katastrska občina si dovoli predočiti dejstvo, da so njena zemljišča skoraj vsa v osnovi kamnita, na splošno podvržena pretirani pripeki in razpokana na površju v času dolgotrajne vročine, ki zelo prevladuje v tem podnebjju, tako da pridni roki, ki jih obdeluje, ne prinaša tiste koristi, ki bi jo morala imeti od drugačne zemlje (AST, CF, Jamlje, S4).

Tej skupnosti je lahko določiti klasifikacijo svojih njiv, saj eno leto veter škodi nekaterim njivam, katerim ne škodi poplava, drugo leto nekaterim škodi rosa, ki jim suša ne škodi tako zlahka, in tako dalje (AST, CF, Zgonik, S4).

Vendar naravne danosti nikakor niso edini dejavnik, ki je določal podobo in oblike kulturne krajine Krasa. Kakor v drugih sredozemskih »agro-kraških krajinah« je tudi na Krasu človek prilagajal naravne pogoje potrebam kmetijstva. Tako so vrtači, ki so jo preoblikovali v obdelovalno površino, na Krasu rekli »delana dolina« (Gams, Lovrenčak, Ingolič, 1971, 228). Poleg tega je znal kraški človek umetno ustvariti pogoje za kmetijstvo tudi tam, kjer jih narava sama ni nudila. S tem v zvezi je pomenljivo, da je vprašalnik, ki je bil del operacij pri izdelavi franciscejskega katastra v prvih desetletjih 19. stoletja, v svoji prvi točki spraševal ravno to.

Ali se zemljišča, ki pripadajo katastrski občini, nahajajo v ravnini, v dolini ali na strmih vzpetinah ali pa v različnih od teh krajev? Ali je treba zemljišča na strmih vzpetinah vzdrževati v obdelanem stanju z izgradnjo opornih zidov? Ali v katastrskih občinah v kraških gorah obstajajo zemljišča, ki so bila umetno postavljena z nabitranjem zemlje na površinah, ki bi sicer bile neobdelane?

Vprašanje dokazuje, kako so bili pogoji in značilnosti kraškega kmetijstva dokaj poznani, po drugi strani pa so se že s samim vprašanjem ponujale iztočnice za odgovor. Dejansko so kmetje v svojih odgovorih poudarjali, da je kmetijstvo na Krasu nasploh mogoče le zaradi velike količine vloženega dela v umetno ustvarjanje in vzdrževanje pogojev za kmetovanje. V Tomaju so naravnost menili, da so njihova

zemljišča, ki ležijo v kraških gorah, vsa nastala umetno, to je z zelo dragim odstranjevanjem skalovja in pogostega kamenja ter z dovažanjem zemlje (AST, Catasto, 820, S/4).

Na za kmetijstvo najbolj neugodnih območjih so njive zelo majhne in brez reda razpršene po dolinah in dolih. Večje vrtače kažejo ponekod gosto parcelacijo, kjer posamezni delčki pripadajo različnim kmetijam. Skrajna parcelacija z delci nepravilnih oblik je razširjena v raznih krajih na Krasu, tudi v tistih najrodovitnejših (Ilešič, 1950, 20). Zato da si lahko bolje predstavljamo velikost dolin, v katerih imajo njive tipično okroglasto obliko, in njihovo razširjenost v prostoru, naj navedemo nekaj podatkov iz katastra Krajne vasi: povprečna dolžina podolžne osi doline je 72 metrov, prečne osi pa 57 metrov, povprečna gostota pa je 64 vrtač na 100 ha površine. V Lokvi katastrska mapa iz 19. stoletja navaja približno 100 okroglastih njiv (Gams, Lovrenčak, Ingolič, 1971, 226; Gams, 1991b, 28; Gams, 2003, 211–212).

Slika 6. Sožitje dveh oblik gojenja trte pri gradu Roženek v Podnanosu: v mešani kulturi z drevesom – opornikom (v ravnini) in v vinogradu s suhim opornikom na pobočju v ozadju (Valvasor, 1689).

Na podlagi opisov iz 17. in 18. stoletja ter franciscejskega katastra z začetka 19. stoletja je mogoče razbrati organizacijo prostora v tradicionalnem agrarnem sistemu na Krasu in s tem orisati osnovne poteze kraške kulturne krajine v novem veku. V neposredni bližini naselij so se nahajali vrtovi, njive in travniki, obdani pa so bili z neobdelano gmajno, sredi katere so bile v večji oddaljenosti od vasi raztresene še posamezne krpe obdelane zemlje, zlasti njive v dolinah, travniki in senožeti, ter bolj ali manj razredčene in osamele gozdne površine, ki so le v posameznih primerih preraščale v gozd. Travniki so bili goli ali redko porasli z drevesi. Znaten del prostora so prekrivala nerodovitna tla, ki so se uporabljala za pašo in ki so ponekod prehajala v skoraj povsem kamnit svet. Ta je bil izstopajoča značilnost kulturne krajine izven intenzivno obdelanega območja v bližini vasi. Orno zemljo so obdelovali v obliki gole njive in mešane kulture, v kateri so na isti površini gojili žito, drevje in vinsko trto, ki se je v posameznih obdobjih in območjih pojavljala tudi v obliki specializirane kulture oziroma čistega vinograda.¹

Dolgotrajna značilnost kraškega poljedelstva je nedvomno v tem, da je bilo polikulturno, saj so od srednjega veka do vključno 19. stoletja, čeprav z nekaterimi spremembami, na kraških njivah sejali pšenico, oves, rž, piro, ječmen, sirek, proso, ajdo, stročnice, zelje pa koruzo, repo, krompir in na vrtovih še razne vrste zelenjave ter sočivja (Panjek, 2004; AST, CF).

V kraškem kmetijstvu ima vsaj od srednjega veka dalje pomembno vlogo vinska trta (Kos, 1956). V novem veku so se z gojenjem trte še posebej ukvarjali ob severovzhodnem robu kraške planote proti Vipavski dolini (na območju Branika in Štanjela), na kopenskem območju, med Dutovljami in Sežano ter v obalnem pasu med Devinom in Prosekom. Ob Vipavski dolini in obalnemu pasu je bila dokaj razširjena pridelava belega vina, v notranjosti pa je prevladovalo črno vino, tako imenovani »teran«. Tako kot pri vseh kulturnih parcelah je tudi pri vinogradih prevladovala majhnost, površine so bile skromne (Panjek, 2002; Panjek, 2004).

Kraška kulturna krajina pozna tudi različne primere prilagajanja pobočij, ki lahko zahtevajo precejšnje količine zemlje za to, da se naravna strmina preoblikuje v police. Taka preureditev površine kmetijsko zemljo varuje pred spiranjem vode, obenem pa omogoča boljše pogoje za obdelovanje zemlje, saj je ta ravnejša, na večjih strminah pa omogoča pridobivanje novih obdelovalnih površin, kjer obdelovanje pred tem ni bilo mogoče. Geomorfološki značaj prostora je vplival na tipologijo kulturnih teras. Po Serenijevi (1961) razvrstitvi lahko ločujemo prave terase, ki so daljše, saj zajemajo in spreminjajo obris celega griča (»obročkanje«, Križaj Smrdel 2010, 46), krajše kulturne terase, ki so nekoliko razpršene in se prekinjajo, saj se prilagajajo nepravilnostim pobočja, in katerim se ob primorski obali pravi »paštni«, ter malo terasico, ki v obliki polmeseca obkroža tudi samo posamezno drevo, na primer oljko (*lunetta*). Vse te vrste kulturnih teras so podprte s suhimi kamnitimi zidovi (»škarpe«). Poleg teh imamo tudi kulturne terase, katerih brežin ne podpirajo kamnite škarpe, temveč le teptana zemlja, zaradi česar so bolj izpostavljene eroziji in zato manj trajne, možne pa so zlasti tam, kjer je več zemlje in manj kamenja.

Na Krasu so bile terasaste površine s kamnitimi opornimi zidovi razširjene na obalni strmini med Devinom in Prosekom, kjer je bil s časom večji del površine spremenjen v terasaste vinograde in oljčne nasade, vendar se podobne oblike srečajo tudi v notran-

1 Več o obliki gojenja trte v poglavju o spremembah v kulturni krajini Krasa.

PRVINE

Slika 7a in 7b. Strmi kraški rob in kulturne terase nad Jadranskim morjem (foto: arhiv KGS).

josti kraške planote. Na kraški planoti terasastih obdelovalnih površin niso urejali zgolj v vinograde, saj so jih namenjali tudi obdelovanju v mešani kulturi ali pa izključno poljedelstvu (Ilešič, 1950, 70). S terasami, ki so bile podprte s suhim kamnitim zidom, so urejali tudi pobočja delanih dolin (Gams, Lovrenčak, Ingolič, 1971, 228; Pagnini, 1966, 132). Poleg teh nekako klasičnih oblik so na Krasu uporabljali tudi obliko delnega ali nepravlega terasiranja, ki spominja na posamezen pašten ali na krajši niz plitvih teras. V tem primeru so na nepravilnih tleh ali na delu pobočja, kjer ni bilo dovolj prsti, nanесли dodatno zemljo, okoli tako nastale površine pa so zgradili kamnit zid, ki je deloval kot zajetje umetno dovožene zemlje in zaustavljal erozijo. Živ opis te tehnike so nam pustili srenjski možje iz Štorij, Devina in Opatjega sela:

Ta katastrska občina se nahaja med bregovi in pobočji hriba, ki se mu pravi Gabrk, in zato je nekaj ravnin zelo majhnega obsega, a večina njiv in travnikov leži v podoljih, ki so nagnjeni na eno ali na drugo stran bregov in pobočij, zaradi česar je nujno potrebno obvarovati orno zemljo z izgradnjo podpornih zidov. Ta katastrska občina leži na najslabšem predelu zgornjega Krasa, kjer ne obstaja nobena njiva ali travnik, ki ne bi bil umetno zgrajen, in to izgradnjo je treba vsako četrto ali peto leto ponovno obnoviti, saj deževja in silna burja z obdelanih površin odnašajo zemljo. [...] Pri obnovi teh njiv je treba nabrati zemljo med skalami in v globinah, kamor jo odnašajo dež in vetrovi, ter jo ločiti od kamenja, s katerim je pomešana, kjer se najde. Zemljo je nato treba razširiti po njivah, ki večinoma visijo na bregovih in gričih. [...] Tako rekoč vsako drugo deževje povzroči ogromno škodo osmim desetim njiv te skupnosti, saj, ker ležijo med bregovi in griči, spere prst in dobro zemljo s skal, ki ležijo pod njima, tako da je potrebno takoj po dežju zemljo, ki jo je odnesel dež, prenesti iz spodnjega roba nazaj na zgornji rob, ker bi drugače plodovi, ki jih delno še zadržujejo korenine, naslednjega dne oveli, če bi se zanemarilo popravilo (AST, CF, Štorje, S4).

Zemljišča te katastrske občine se nahajajo delno v ravnini, na strmih pobočjih, v globinah, imenovanih doline, zatorej, da bi jih ohranili v pravem stanju, je na njih potrebno izkopavati kamenje in graditi podporne zidove. So tudi zemljišča, ki so bila umetno postavljena z nabiranjem zemlje na mestih, ki bi drugače bila popolnoma neplodna. [...] Nalivi, krepki vetrovi in tako imenovana burja močno poškodujejo večino zemljišč zaradi sile voda, ki odnašajo obdelovalno zemljo v jame in globine, tako da morajo po končani zimi v takih okoliščinah njihovi gospodarji izvesti nov prevoz zemlje, to pa se na enem ali na drugem koncu te občine zgodi vsako drugo ali tretje leto, manjše stvari pa vsako leto (AST, CF, Devin, S4).

Zemljišča te katastrske občine so na splošno v hribovitem svetu, a večina se jih nahaja na strmih pobočjih, tako da potrebujejo, zato da se jih ohrani v obdelovalnem stanju, izkopavanje kamenja, terasiranje in podporne zidove, obstajajo pa tudi umetno postavljena zemljišča z nanašanjem zemlje (ASG, C, Opatje selo, S4).

Ena izmed oblik prilagajanja kraškega sveta kmetijski rabi, ki je privedla še do ene značilne prvine kulturne krajine Krasa, je bil travniški gozd: to je bilo z redkim drevjem poraščeno travinje. Gre predvsem za prvotno bolj gozdnate površine, na katerih je bilo zemlje za obdelovanje premalo. Človek jih je prilagodil v posebno obliko pašnika, v katerem je ohranil samo nekaj dreves. Drevesa so branila zemljo pred erozijo in jo obnav-

ljala, človek pa je trebil kamenje. Živina na paši je odstranjevala podrastje in gnojila zemljo. Skupni učinek teh praks je bil kakovostnejši pašnik, saj je trava rasla na nadpovprečno debelem sloju rodovitne zemlje. Najbolje ohranjen primerek tega tipa kraške kulturne krajine se nahaja na območju kobilarne v Lipici (Moritsch, 1969, 131–133). Oblika travniškega gozda so bile tudi »ograde«, ki so bile v lasti posameznih kmetov, na primer na območju devinske skupnosti. V Devinu so ogrado sploh enačili z gozdom, kakor da – razen v ogradah – bi ne bilo drugih gozdnatih površin: ko se jih je spraševalo po gozdovih, so namreč odgovarjali »gozdovi oziroma tako imenovane ograde«. Pomanjkanje gozdov in lesa je privedlo do tega, da so sredi gole gmajne ograjevali zemljišča, posajena z redkim drevjem in travo (AST, CF, Devin, S4). Na drugem koncu, na višjih legah kraške planote vzhodno in severovzhodno od Trsta, so ob gozdnih površinah prevladovali travniki in pašniki ter travniški gozd (Moritsch, 1969, 131–133).

Značilna prvina kraške kulturne krajine, ki smo jo slikovito spoznali že pri Valvasorju, je bil kal (tudi mlaka, lokev). Ta je bil večkrat umetno urejen, v njem se je zbirala in zadrževala deževnica ter se napajala živina. Gradili so jih v naravnih vdolbinah površja tako, da so jih z nasuvanjem kamenja in glinastega materiala v pla-

Slika 8. Travniški gozd pri Bazovici (foto: A. Panjek).

Slika 9. Zajeti vodo na Krasu: štirna (foto: A. Panjek).

steh naredili nepropustne. Kal se je največkrat nahajal v vaseh ali v njihovi neposredni bližini, vendar tudi vzdolž poti, po katerih so gnali živino na pašo (Moritsch, 1969, 130–131; Pagnini, 1966, 133). Kakor na Krasu so se posebni načini zbiranja vode uveljavljali v vseh sredozemskih kraških kulturnih krajinah, in sicer kot odgovor na pomanjkanje vode, ki je bilo posledica sorodnih klimatskih in geomorfoloških dejavnikov (Nicod, 1987, 107). Na kmečkih domačijah in v kraških naseljih zasledimo na primer tudi zasebne in skupne vodnjake (štirne) ter sisteme zbiranja in dotoka deževnice po kamnitih žlebovih (Pagnini, 1966, 117, 125).

Tesno povezane s kali in štirname so bile ledenice, v katerih so čez vse leto hranili zimski led, ki so ga nato tudi nosili prodajat v Trst (Pagnini Alberti, 1972; Dolce, Stoch, Palma, 1991). Ledarstvo se je razvilo predvsem v 19. stoletju, ko ga je rastoči Trst potreboval vse več, tudi v industrijske namene konzerviranja prehranskih artiklov. Led, ki so ga nato spravljali in ohranjali v ledenicah, je nastajal na kalih. Ledenice so bile večinoma v lasti zasebnikov, ki so jih lahko imeli tudi več, v manjšem številu pa so pripadale skupnosti. Obstajali so različni tipi ledenic, od takih, ki so izkoriščale naravne da-

nosti, do objektov, zidanih iz kamna, podobnih cisternam za vodo, s katerimi so večinoma prilagajali naravni relief (npr. doline) in jih prekrivali s strehami (Belingar, 2005, 341–348).

Zemlje, ki bi bila primerna za obdelovanje, je na Krasu bolj malo in še ta je pomešana s kamenjem, ki ga je bilo treba stalno odstranjevati z njiv in travnikov. Trebljenje kamnja je bilo posebej potrebno v primeru pridobivanja novih kmetijskih površin in je bilo zato eno izmed najpomembnejših kmečkih opravil, ki je obenem znatno vplivalo na oblikovanje kraške kulturne krajine. Plast prsti se je zaradi erozije stalno tanjšala; zato so kraški kmetje pravili, da »kamenje raste«.

V tej katastrski občini ni vinogradov, ki bi se obdelovali samo v ta namen, temveč se orna zemljišča deloma obenem uporabljajo z gojenjem trt, pri čemer pa je smotno upoštevati, da je bila ta kultura uvedena v času, ko je bila boljša plast bolj globoke zemlje in tudi ne tako kamnita, kot je sedaj [...] Na Krasu se na splošno meni, da deževje z leti odnaša tisto površino zemlje, ki je lahko nudila kako korist z obdelovanjem (ASG, C, Opatje selo, S4).

Naravna debelina plasti zemlje je pomembno vplivala na obliko kmetijske rabe tal; vsaka od oblik je po drugi strani zahtevala različ-

Slika 10.
Zajeti vodo na
Krasu: kal
(mlaka), Bazovica
(foto: A. Panjek).

no intenzivnost dela, ki ga je bilo treba vložiti za prilagoditev neobdelanega sveta v kmetijsko površino.

Kjer je bila plast zemlje tanjša, je bil svet lahko primeren za ureditev travnika ali travniškega gozda. V ta namen je bilo potrebno odstraniti kamenje, ki je oviralo košnjo trave ali živino na paši. V tem primeru so odstranjevali le večje kamenje, ki je bilo razpršeno po površini, in drobili iz zemlje štrlečo skalno podlago – takemu posegu so pravili »čiščenje«. Če je bil poseg v kraško površino namenjen ureditvi njive, je bilo potrebno pridobiti dovolj globoko plast zemlje, da so na njej lahko uspevale kulturne rastline in da se je lahko uporabljalo kmetijsko orodje, od motike do pluga, odvisno pač od velikosti njive in globine prsti. Zaradi tega je bilo treba kamenje odstraniti tudi z večje globine, čemur so pravili »trebljenje«. Najgloblji poseg v zemljo, ki se mu je pravilo »rigolanje«, je zahtevala ureditev nasadov drevja in zlasti vinske trte. V tem primeru je bilo na Krasu treba izkopati kamenje do pol metra globoko. Čim globlje je bilo izkopavanje, tem več je bilo seveda vloženega dela za prilagajanje zemljišča. Zaradi pomanjkanja prsti, skromnih plasti zemlje in stalne erozije je bilo v več primerih potrebno na njive dovažati dodatno zemljo od drugod (Gams, 1987, 168–169; Gams, 1991b, 20–28). Sicer smo videli, kako je bilo dovažanje nove zemlje redno opravilo v kraškem kmetijstvu in kako so Kraševci ponekod popolnoma na novo ustvarjali in urejali umetne njive, ki jih je bilo potem seveda treba, prav tako umetno, vzdrževati.

Poseben način urejanja tal je bil potreben v primeru spreminjanja vrtače v obdelovalno površino, njeno prilagajanje kmetovanju pa je oblikovalo še eno značilno prvino kulturne krajine Krasa, to je »delano dolino«. Na naravnem dnu doline se navadno že sama po sebi nabira večja količina prsti, ki postane osnova za bodočo njivo ali bolj pogostoma njivico. Vrtače so urejali z odstranjevanjem kamenja in odbijanjem štrlečih skal, s čimer so strmino njenih pobočij preoblikovali v enakomernejši naklon. Kamne so odlagali v skopano jamo na dnu doline, dno pa so potem zasuli z zemljo, ki se je prej zadrževala med skalami. S tem so povečali debelino plasti zemlje na dnu in zvišali dno vrtače, njegovo površino pa so izravnali. Ker je bila dolina v osnovi okroglasta in se je navzdol ožila v obliki stožca, je obdelovalna površina na dnu delane doline dobila značilno okroglasto obliko (Gams, Lovrenčak, Ingolič, 1971, 228–229; Nicod, 1987, 107–108).

Odstranjevanje kamenja je bilo treba občasno ponavljati, tako zaradi erozije, ki je povzročala zniževanje zemlje in posledično pojavljanje kamenja na površju, kakor tudi takrat, ko je bilo treba preiti v intenzivnejše izkoriščanje zemlje, ki je zahtevalo večjo debelino prsti in večjo globino obdelave (Radinja, 1987, 117). Na Krasu znaša plast prsti na travnikih v povprečju nekaj deset centimetrov, na njivah in v dolinah pa doseže tri metre ali več. Pri prilagajanju prostora za obdelovanje se je količina odstranjenega kamenja spreminjala glede na značaj tal in na kulturne rastline, ki jih je kmetovalec nameraval gojiti: količina je bila vsekakor ogromna, saj je bilo potrebno na kvadratni meter pridobljene obdelovalne površine odstraniti od enega do štiri stote kamenja (Gams, Lovrenčak, Ingolič, 1971, 229, 231; Gams, 1991b, 28). Vsekakor so se obdelovale tudi njive z zelo tanko plastjo zemlje. Ko so devinski kmetje ob pripravah na fransiscejski kataster leta 1819 sami razvrstili svoje orne površine po kakovosti, so sodili, da so njihove najboljše njive v resnici le »povprečne« (mediocri).

Spada v 1. razred tista ornica, in ornica s trtami, ki se nahaja v ravnini ali v sladkem pobočju in čigar plast zemlje je toliko globoka, da, ko se jo orje, se udari v spodnjo

skalo samo na eni tretjini njenega obsega, ter ki za svoje vzdrževanje potrebuje nov dovoz zemlje vsako desetletje, torej samo v nekaterih okoliščinah, ko jo poškodujejo deževja ali krepki vetrovi.

2. razred [...] se nahaja tako v ravnini kakor v sladkem ali strmem pobočju, ornica je umetno urejena in ji primanjkuje potrebne zemlje za obdelovanje, tako da je vsako drugo ali tretje leto potreben nov dovoz zemlje, ali je v takih okoliščinah, da se plug stalno dotika skale in so potrebni podporni zidovi, ter še tiste ornice, ki so podvržene največji škodi zaradi nalivov in silnih vetrov. Ta kategorija vključuje tudi tako imenovane doline in vse tiste njive, ki so zaradi svoje nizke lege podvržene slani in rosi, preveliki vlagi in tudi popolni poplavi (AST, CF, Devin, S4).

S kmetijskih zemljišč odstranjeno kamenje so zbirali v večjih gomilah ali pa so z njimi gradili suhe kamnite zidove ob robu njiv in travnikov. Kamniti zidovi so ena izmed značilnih prvin kulturne krajine Krasa, ograjena zemljišča pa pomembna značilnost agrarnih krajin, zato jim bomo namenili posebno pozornost.

Za kulturno krajino Krasa je namreč značilna dokaj gosta mreža suhih kamnitih zidov, ki ograjujejo posamezne površine in prepredajo prostor zlasti v bližji okolici vasi, z oddaljevanjem od naselij pa se kamnita mreža praviloma razredči. Ker je zaradi pogojenosti od razgibanega površja oblika obdelanih površin večinoma nepravilna, je tudi potek zidov, ki površine ograjujejo, pogosto geometrično nepravilen. Kjer pa površje to dovoljuje, je vendarle opaziti težnjo k urejanju njiv pravilnejših oblik in posledično ravnejših zidov ter pravih kotov med njimi. Čeprav so suhi zidovi jasno razpoznavna prvina kulturne krajine Krasa, le-ti niso značilni samo za Kras ali za kraške krajine. Zato še najbolj izvirno prvino predstavljajo krožne ograde okoli delanih dolin. Na podlagi oblike oziroma gradbene tehnike lahko ločimo več vrst zidov: enostavne (enoredne), dvojne (dvoredne, ko zidova slonita eden na drugem) in take, pri katerih imata zunanja zidova vmesno zapolnitev z gruščem.

V literaturi obstaja več razlag o funkciji zidov na Krasu. Pagnini jih identificira v uporabi odstranjenega kamenja, v označevanju meja lastnine ter, v manjši meri, v obrambi pred erozijo, ki jo povzroča veter (Pagnini, 1966, 133). Moritsch meni, da je bila osrednja funkcija zidov preprečevanje uhajanja živine na intenzivno obdelane površine, medtem ko naj bi bili sekundarnega pomena funkcija označevanja meja posesti in obrambe pred burjo, vlogi odlaganja odstranjenega kamenja pa prisoja zadnje mesto (Moritsch, 1969, 130). Gams nasprotno ugotavlja, da so bili kamniti zidovi v osnovi stranski rezultat prilagajanja zemljišč in torej predvsem oblika odlaganja kamenja, čeprav so obenem razmejevali parcele, varovali obdelane površine pred živino in označevali individualno posest; njihova funkcija je zato bila »kompleksna« (Gams, 1991b; Gams, 2003). Najbolj poglobljeno analizo je prispeval Radinja, ki suhim zidovom pripisuje »multifunkcionalnost«. S kamniti zidovi prepredena kulturna krajina »ograjene krasa« (*enclosed karst*) naj bi se razširila z napredovanjem krčenja gozdov in denudacije tal v zgodovini in v tem smislu predstavljajo zidovi »stranski rezultat« vse večje prisotnosti in razpoložljivosti kamenja, medtem ko naj bi pred tem ograjevanje potekalo z uporabo lesenih ograj. Različne funkcije kamnitih zidov so bile po Radinji sledeče: odlaganje iz prilagojenih tal odstranjenega kamenja; označevanje meja med lastniki in med parcelami (najbolj razširjena funkcija); obramba pred vdorom živine in urejanje njenega občasnega dostopa v času, ko je to dovoljeval

Slika 11. Suhi zidovi prepredajo kulturno krajino Krasa (foto: arhiv KGS).

sistem kolobarjenja; pregrada proti požarom in proti eroziji vetra (to funkcijo so opravljale tudi v ta namen nameščene lesene pregrade); nazadnje pa obramba pred spiranjem zemlje zaradi vode, kakor v primeru kamnitih škarp, ki so podpirale kulturne terase. Značilna prisotnost apnenčaste kamnine v kulturni krajini Krasa naj bi nasploh bila posledica denudacije, ki jo je povzročil človek in ki se je najbrž zgodila v zgodovinski dobi, s seboj pa je prinesla pomanjkanje drugih gradbenih materialov, zlasti lesa (Radinja, 1987, 116–118, 121).

Pri ugotavljanju vloge zidov in torej razlogov, zakaj so jih gradili, začnemo pri dejstvu, da so bili grajeni iz materiala, ki je bil produkt čiščenja zemlje, in da je bilo vse to kamenje potrebno nekam odložiti. V ta namen bomo upoštevali količino kamenja, ki so ga zlagali v zid. Če odmislimo možne uporabe v druge namene, sta se na Krasu v glavnem uporabljali dve praksi odlaganja otrebljenega kamenja, in sicer gomile in zidovi. Nakopičiti kamenje v gomilo (grobljo) je enostavnejše kot graditi zid, obenem pa se pri tem prihrani na izrabljeni površini, saj ista količina kamenja, zložena v suhi zid, prekriva večjo površino kot gomila (Gams, 1991b, 33); dva metra široka in visoka ter tri metre dolga groblja vsebuje na primer enak volumen kamenja kakor meter visok, pol metra širok in štiriindvajset metrov dolg zid, ki prekriva dvojno površino. Zidovi so torej morali imeti druge prednosti in pomen, zaradi katerega so jih gradili. Zato bomo pri presoji izvora in po-

mena kamnitih zidov izhajali iz njihove funkcije v različnih primerih, in sicer najprej v odnosu do sosedov, skupnosti in tujcev.

Ker je na Krasu izbira primernih površin za obdelovanje precej pogojena z značilnostmi tal, so bili travniki, njive in zlasti doline med seboj praviloma bolj ali manj oddaljeni ter razpršeni v prostoru, tako da niso mejili drug na drugega, razen v osrčju obdelovalnega območja blizu vasi. Neobdelani svet, ki jih je obdajal in je predstavljal večji del agrarne površine, so uporabljali za pašo. Take njive, travniki in delane doline so bili navadno v posesti posameznikov, ki so jih izkrčili v gozdovih ali uredili na gmajnah, kjer so vaške skupnosti uživale pravico do paše. Zaradi tega moremo v primerih, ko je šlo za tako osamljeno ogrado, vlogo zidov jasno videti v obrambi intenzivno obdelane zemlje pred vdorom živine z gmajne. To pa je v bistvu pomenilo, da je zid zamejeval zemljišče na podlagi njegove kulturne namembnosti (ornica, travnik ali gozdčič od gmajne) ter da je razločeval med individualnimi in kolektivnimi oblikami posesti in rabe, saj je gojeno zemljo v individualni posesti ločeval od neobdelanega sveta, na katerem je vaška skupnost uživala pravico do paše. Taka ograjena zemljišča so bila torej kot nekakšne oaze obdelane zemlje sredi neobdelanega sveta, obenem pa otoki individualne posesti sredi kolektivnih pravic. Tu se lahko opremo na znano Blochovo interpretacijo, da so bile »materialne značilnosti« kulturne krajine »nič drugega kot viden simbol globoke družbene stvarnosti«, pri čemer je ograjevanje označevalo večjo vlogo individualnih prvin. Vendar to še ne pomeni, da je »sistem ograjenih njiv imel individualističen značaj: to bi pomenilo pozabljati, da so vasi, ki so uporabljale ta sistem, navadno razpolagale z zelo obsežnimi srenjskimi pašniki [...]. Recimo raje, da se je moč skupnosti ustavila pred obdelanimi površinami« (Bloch, 1997, 67–68).

Obdelane površine v bližini vasi so bile prepredene z mrežo poti, ob katerih so bili zidovi navadno nadpovprečno visoki, ker je po tistih poteh hodila živina, ko so jo gnali na pašo. V tem primeru so bile funkcije zidov iste: zaščita obdelane površine pred živino ter ločevanje individualne in obdelane zemlje od javne, skupne poti.

Pri vasi so njive in travniki večkrat ležali drug ob drugem in zidovi, ki so jih obdajali, so označevali mejo med njimi: v tem primeru so imeli dokaj jasno funkcijo razmejevanja zasebne posesti, saj so zidovi ločevali krpo zemlje od sosedove, kakor pri parcelizaciji dolin. Mogli pa so tudi ločevati med različnimi kulturnimi površinami, na primer med ornico in travnikom, ki so zahtevale tudi različno intenzivnost prilagajanja in vzdrževanja.

Zidovi so lahko ograjevali tudi kolektivno posest, na primer srenjski travnik ali vaški vodnjak. V teh primerih so imeli predvsem vlogo pregrade, ki je urejala dostop do skupne posesti.² Vendar je na splošno na Krasu mogoče opaziti, da je gostota zidov s funkcijami, vezanimi na kmetijske prakse, večja tam, kjer je bilo izkoriščanje površine intenzivnejše in kjer je bila prisotnost živine v bližini intenzivnejše obdelanih površin večja, to je, kjer so individualne oblike izkoriščanja mejile na kolektivne. V tem smislu zidovi kažejo na obstoj določene stopnje »individualizma« v kmetijskih praksah in v ruralni družbi nasploh, kar je razumljivo v luči pomanjkanja obdelovalnih površin, ki je povzročalo večjo odvisnost in navezanost na obdelano zemljo ter dajalo večji pomen individualnim oblikam izkoriščanja njiv in travnikov. Kolektivne oblike izkoriščanja okoljskih virov pa so se izvajale pretežno na obsežnih srenjskih pašnikih in bolj ali manj gozdnatih površinah.

² To funkcijo ograjnih zidov, ki jih je še mogoče videti okoli nekaterih vaških vodnjakov, omenjata Pagnini, 1966, 125, in Radinja, 1987, 121.

Funkcija označevanja in razmejevanja posesti in lastnine, zasebne ali kolektivne, se s časom razširila, saj je posebej opazna pri zidovih, ki so jih gradili, ko se je razdeljevala kolektivna posest. Ta proces ograjevanja se je vršil v dveh poglavitnih fazah: prvič v 18. stoletju, še v okviru poznega fevdalnega reda, ko so razdeljevali srenjsko zemljo med posamezne člane skupnosti in nato gradili (večkrat dokaj ravne) mejne zidove med novimi individualnimi parcelami sredi bivše gmajne; in drugič kot posledica določb iz zemljiške odveze, ki je po letu 1848 odpravljala preostanke fevdalnega reda. Zapleteni pravni postopki in pogajanja so po eni strani odpravljali ostanke podložištva kmečkega prebivalstva, po drugi pa so posameznikom in skupnostim dodeljevali in razmejevali lastniške pravice nad zemljo, ki so jo pred tem bremenile različne, za fevdalni sistem značilne pravice do posesti in užitka. Kot pomenljiv primer bomo navedli odlomek iz dogovorov o zemljiški odvezi med devinskim gospostvom ter skupnostmi Repen, Opčine in Vrhovlje - Voglje (1864). V zvezi z gozdovi, v katerih so te skupnosti uživale pravico do paše, so med drugim določili, da se

vse stranke obvezujejo, da bodo do konca leta vzdolž črte, ki je v postopku določanja in bo postala razmejitvena črta, zgradile 3 čevlje visok in 2 čevlja širok suh kamnit zid in si stroške razdelile na polovico s katastrsko občino Opčine, v nasprotnem primeru se bo dal zid zgraditi na stroške in na tveganje stranke, ki ni izpolnila svoje obveznosti.

Na podlagi dogovora o »reluiciji« zemljiških dajatev je gospostvo Devin istočasno in proti plačilu odstopalo »uživanje lastnine« nad temi površinami.³ V teh primerih so torej izgradnjo zidov zahtevale pristojne oblasti z izrecnim namenom označevanja novih meja nove zemljiške lastnine. Ti zidovi pa niso več ograjevali njiv ali travnikov, temveč so predstavljali prave mejne črte, ki so potekale sredi kraške gmajne in gozdov. V sklopu istih postopkov so nekega prebivalca Fernetičev,

v zameno za opustitev katere koli zahteve do spornih srenjskih pašnih površin, ki so bile dodeljene Repnu, priznali za izključnega lastnika travniške parcele, ki jo je obdajal suh kamnit zid [»ograda«].

Tudi zidovi, grajeni ob pogozdovanju Krasa proti koncu 19. in na začetku 20. stoletja, so označevali meje lastnine, ki je bila v teh primerih večkrat javnega značaja: občina Trst je na primer ob zidovih, s katerimi je ograjevala svoje nasade črnega bora, postavljala mejnike s svojim grbom (FVG, 1992; Lago, 1980, 508–510). Obenem so ti zidovi enako jasno razmejevali površino na podlagi kulturne namembnosti, saj so ločevali novonastali nasad od puščobne okolice, in sicer v povezavi z nevarnostjo, ki jo je mladim nasadom predstavljala živina na paši.

Vendar tako pri zemljiški odvezi kakor pri pogozdovanju opazamo tudi, kako se je javna uprava, pa naj bo država ali tržaška občina, v svoje namene poslužila tradicionalne-

3 V nadaljevanju je naveden del dogovora, ki nazorno dokazuje zapletenost preteklega stanja, ki je bilo izraz tradicionalnega socialnega in ekonomskega sistema, obenem pa prikazuje tudi to, kako zapletene so bile zaradi tega operacije: "Predstavniki katastrskih občin Repen in Opčine, kakor predstavniki naselij Voglje in Vrhovlje, soglašajo s tem, da mora prenehati vzajemna pravica do paše, in sicer občine Repen na srenjskih pašnikih občine Opčine in katastrske občine Opčine na srenjskih pašnikih katastrske občine Repen, kakor tudi doslej obstoječa pravica do paše občine Repen na srenjskih pašnikih katastrske občine Voglje - Vrhovlje ter slednje na srenjskih pašnikih katastrske občine Repen", AST, *Reluizione*, šk. 82, fasc. 455, št. 19852/1250 (1862–1865).

ga ruralnega krajinskega elementa, suhega kamnitega zidu. Od njegovih različnih funkcij v kulturni krajini so upravni organi poudarili označevanje meja, tako da je kraški kamniti zid vse bolj postajal znak za mejo, mejnik.

Pri vsem tem pa še nismo upoštevali dokaj razširjene, če že ne splošne, vsekakor pa temeljne funkcije zidov v kraškem kmetijstvu; to je ohranjanje in varovanje obdelovalne zemlje pred naravnimi pogoji in vremenskimi vplivi, v več primerih pa celo njeno vzpostavljanje. Ti zidovi so skratka omogočali sam obstoj obdelanih površin, kakor so nam že uvodoma živo predstavili možje z vseh koncev Krasa, iz obalnega Devina, iz Opatjega sela nad Doberdobskim jezerom, iz rodovitnega Tomaja in iz višje ležečih Štorij. Povsod so bili potrebni oporni in podporni zidovi, ki so zadrževali zemljo znotraj svojega obsega, in sicer ne le takrat, ko so sestavljali kulturne terase, ampak tudi tam, kjer so obdelovalne površine urejali povsem na novo, z umetnim dovažanjem zemlje na skalnata tla. Taki zidovi so zemljo varovali predvsem pred odplavljanjem pri močnem deževju, obenem pa so pri tleh nekoliko blažili erozijski učinek burje. Suhi zidovi okoli delanih dolin so bili, nasprotno, podporni zidovi, ki so delovali navzven, v smislu, da so preprečevali rušenje robov na vrhu in posledično naplavljanje materiala, ki bi zasul njivo na dnu doline. Ker so različne oblike izkoriščanja tal zahtevale tudi različno intenzivna prilagoditvena in vzdrževalna dela, so imeli zidovi tam, kjer so površine z različno kulturno namembnostjo mejile druga na drugo, tudi vlogo pregrade med njimi.

Isti zid je seveda mogel imeti več funkcij obenem, in to je bil v resnici dokaj pogost primer, če že ne pravilo, tako da so bili na Krasu suhi zidovi dejansko multifunkcionalni. Funkcije so bile različne, nekatere so bile zelo praktičnega značaja, vezane na samo prilagoditev in obstojnost obdelovalne zemlje ali na obrambo pridelkov. Vendar je zid lahko učinkovito odigral svojo vlogo pregrade proti živini, zlasti pred govedom, če je bil dovolj visok. Drobnice ni vedno mogel zaustaviti, ta pa je predstavljala veliko večino živine na paši. Tudi zaradi tega je očitno, da so bili zidovi obenem znak, ki je vseboval sporočilo, namenjeno ljudem: imel je svoj pomen za soseda, za vaško skupnost, za ljudi iz sosednjih vasi in nenazadnje za domače in tuje pastirje, ki so gnali živino, ter seveda za bolj ali manj naključne mimoidoče popotnike. Različne funkcije suhih zidov v kraški agrarni krajini je torej mogoče razvrstiti v praktične, kot so nastanek in obstoj obdelanih površin, njihovo varovanje pred živino ter ločevanje različnih kultur in načinov obdelovanja, ter družbene ali nasploh kulturne funkcije, kamor bi uvrstili razločevanje med obdelanim in neobdelanim svetom, ločevanje med individualno in kolektivno posestjo in uporabo, označevanje (individualne ali kolektivne) posesti ter urejanje dostopa do nje. Vsekakor je na podlagi povedanega mogoče ugotoviti, da je pri tolmačenju različnih funkcij, ki so jih opravljali zidovi, ter pomena, ki jo je vsaka funkcija imela v različnih primerih, potrebno upoštevati več dejavnikov: kraj, kjer se je zid nahajal, vrsto kulturnega zemljišča, ki ga je ograjeval, in tistega, ki ga je obdajal, velikost in obliko samega zidu ter nenazadnje čas njegovega nastanka.

Značilna prvina kulturne krajine Krasa so tudi začasna bivališča in zavetišča, ki so tesno povezana s kmetovanjem in s pašo v preteklosti ter, glede na način gradnje in na njihovo postavitve v prostoru, s sistemom suhih zidov. Ker so bile obdelane površine razpršene po prostoru, so se večkrat nahajale razmeroma daleč od naselij in tudi za živino so iskali manj puste pašnike na oddaljenih območjih. V takih primerih je utegnilo biti koristno razpolagati z zatočiščem pred neurjem in s streho, pod katero je bilo mogoče

Slika 12. Kraška hiška (foto: arhiv KGS).
Slika 13. Hišni zidovi zamejujejo pot (foto: arhiv KGS).

spraviti orodje. Začasnim bivališčem na Krasu pravimo »hiška«, po svoji obliki in uporabi pa spominjajo na primer na istrske poljske hišice (*casite*) ter na mnoge druge različice kamnitih začasnih bivališč, razširjene v sredozemskem prostoru. Kraške hiške so grajene iz apnenčastih kamnov, njihova notranjost je okrogle oblike, medtem ko je zunanost lahko kvadratna ali pravokotna, streha pa v obliki neprave kupole. Majhna vhodna odprtina je postavljena v zavetje pred burjo. Po klasifikaciji Pagninijeve so na tržaškem Krasu prisotni trije tipi hišk. Hiške prvega tipa so vgrajene v kamniti ogradni zid in so pogoste na obdelanih območjih; vgrajene so torej v ograde, ki obdajajo njive in delane doline. Pri drugem tipu gradnje je hiška postavljena na stičišče dveh zidov ali je nanje prislonjena tako, da štrli iz zidu. Tretji tip predstavljajo samotne hiške, ki se pogostoma nahajajo na območju starih srenjskih pašnikov. Kraške hišice so po obliki in obsegu večinoma preprostejše od sosednih istrskih (Pagnini, 1966, 126–132). To razliko je mogoče razložiti v prvi vrsti z različno kakovostjo gradbenega materiala, in sicer predvsem z razpoložljivostjo ploščatih apnenčastih kamnov, ki omogočajo izgradnjo okroglih zgradb in streh v obliki neprave kupole (Gams, 1991b, 92). V zadnjih letih je strokovno zanimanje za kraške hiške in nasploh za suhozidno gradnjo znatno naraslo, kar je privedlo do bolj dodelanega poznavanja njihove tipologije in tehnike gradnje (Belingar, 2014).

Če preidemo na naselja, opazimo, da je zasnova kraških vasi strnjeno naselje nepravilne oblike z ozkimi in vijugastimi potmi, ki sledijo reliefu tal in obenem blažijo moč sunkov burje. Zidovi kmečkih dvorišč ter zunanji in hrbtni zidovi stavb ograjujejo ceste. Kraška kmečka domačija je grajena iz kamna in je glede na tip in čas gradnje pritlična, enonadstropna ali dvonadstropna, v nekaterih primerih ima tudi podstrešje. Gospodarsko poslopje je lahko sestavni del stanovanjskega dela domačije ali pa je povsem ločeno, tako da se pred obema zgradbama oblikuje dvorišče (borjač), obdano s stavbami in dovolj visokimi zidovi, da zastrejo pogled s ceste, obenem pa na borjaču ustvarjajo zavetje pred burjo. Dostop na dvorišče vodi skozi portalni vhod (kalona), katerega ohranjeni primerki segajo večinoma v 19. stoletje. Prvotno so bile strehe večinoma prekrte s slamo, kasneje pa so jih začeli nadomeščati s kamnitimi skrlami, medtem ko so hlevi in gospodarska poslopja slamnato streho ohranili dalj časa. Po arhitekturni tipologiji so kraško hišo definirali kot »kraško-sredozemski« tip, v katerem so opazne sorodnosti s furlansko ruralno arhitekturo, ali naravnost kot »kraško arhitekturo«. Za kraško kamnito arhitekturo je med drugim značilen vtis zlitosti s krajino, s katero je povezana v enovito podobo kulturne krajine⁴

Taka rekonstrukcija v precejšnji meri odgovarja opisom, ki smo jih navedli v prvem poglavju, pri čemer je treba poleg majhnih dimenzij hiš in naselij upoštevati tudi Valvasorjeve navedbe s konca 17. stoletja, da so vasi na Krasu razmeroma velike, nekatere hiše pa so takrat že bile prekrte s kamnitimi ploščami. Tudi Valvasorjeve (1689) in Capellarisove (1752) upodobitve kraških gradov in naselij prikazujejo in potrjujejo, kako so bile v pomembnejših naseljih, na primer v Štanjelu, Senožečah, a tudi v Braniku, kmečke hiše različnih velikosti, in sicer eno- ali večnadstropne, vendar so to primeri posebnih naselij in trgov ob gradovih. Kritine so se spreminjale skozi čas s postopnim prehajanjem od slamnate strehe h kamniti ter k opečnatim »kraškim korcem« (Fister, 1999). Obenem pa je treba računati na razlike med večjimi središči ter manjšimi in zakotnejšimi naselji, kakor

4 Pagnini, 1966; Fister, 1999, 251–260; Lah, 1999, 260–271. O kraški hiši in uporabi kamna v vernakularni arhitekturi glej tudi Ciglič, 1993, in Renčelj, 2002.

Slika 14. Strešna kritina iz kamnitih skrl, Šmarje pri Sežani (foto: A. Panjek).

Slika 15. Utrjeno podeželje: Repentabor (foto: arhiv KGS).

tudi na razslojenost kmečke družbe in torej na socialne razlike med prebivalstvom podeželja, ki so se odsevale tudi v strehi nad glavo. Franciscejski kataster priča o tem, da je bila okoli leta 1830 večina kmečkih hiš na Krasu prekrita s kamnitimi skrlami, gospodarska poslopja pa praviloma s slamo. Prevladovale so »nizke«, pritlične hiše (AST, CF).

Poseben primer naselbinskega vzorca in ruralne arhitekture na Krasu so podeželske utrdbe, ki jim pravimo tabor in so značilna prvina kraške kulturne krajine. Tabori izvirajo iz potrebe po obrambi v času najpogostejših turških vpadov z Balkana, še posebej med drugo polovico 15. in prvimi desetletji 16. stoletja. Kmečki človek je na to nevarnost odgovoril z izgradnjo različnih utrdb, ki jim pa ne glede na njihovo raznolikost vselej pravimo tabor: po obliki so to lahko bila enostavna zatočišča v skali ali stražni stolpi, cerkve z obrambnim obzidjem, utrdbe ob gradovih ali v celoti utrjena naselja.

Tabori so bili praviloma postavljeni na vrhu vzpetin, na razglednih točkah, medtem ko so vasi ležale v podoljih, tik ob vsaki večji zaplati rodovitnejše zemlje. Zato lahko rečemo, da je izgradnja taborov konec srednjega veka in začetek novega ponovno okrepila dvojni in vzporedni naselitveni model z naselbinsko lokacijo na vrhu griča in obenem v dolini, ki se je v kulturni krajini Krasa uveljavil najkasneje do rimskega časa in predstavlja torej dolgotrajno krajinsko značilnost (Slapšak, 1999, 145–163). Vsekakor tabori niso pojav, ki bi bil značilen le za Kras, saj so bili prisotni na večjem delu današnje Slovenije ter avstrijske Koroške in Štajerske (Fister, 1975, 292–309; Ebner, 1954). Podobne podeželske utrdbe zasledimo tudi v sosednji Furlaniji, kjer so jim rekli »čenta« (*centa*).⁵ Štanjel in Škocjan, dva lepa primera utrjenih naselij na Krasu, sta tu prikazana v Capellarisovi in Valvasorjevi upodobitvi.

Poleg prvotne obrambne vloge so tabori kasneje opravljali tudi precej pomembno funkcijo v kmečki gospodarski in družbeni stvarnosti, še zlasti v zvezi s trgovsko dejavnostjo slovenskega podeželja (Grafenauer, 1962). V novem veku je kmečki trgovski promet pomenil pomembno in razmeroma živahno dejavnost tudi na Krasu. Ker so bili tabori varni in utrjeni kraj, so kaj kmalu postali prostor, v katerega so okoliški kmetje po potrebi spravljali na varno svoje zaloge žita in vina ter živino, kakor potrjuje tudi že navedeni grof Filip Kobencelj (1606), bodoči gospod v Štanjelu, ki je tamkajšnji tabor (*Taber*) sicer namestoma opisoval nekoliko podcenjevalno, češ da to

ni nikakršen trg, temveč le vas, kjer imajo podložniki [...] iz okoliških naselij kašče in kleti, kjer iz varnosti spravljajo in hranijo pridelano vino in pšenico, kot to počenjajo v številnih drugih podobnih krajih na Krasu in v Pivki.

Zaradi velike razširjenosti različnih tipologij taborov moremo ugotoviti, da je imela kulturna krajina Krasa podobo »utrjenega podeželja«. Poleg kmečkih utrdb, kot so bile različne vrste taborov, so bili tu seveda tudi gradovi, ki ravno tako niso specifični za Kras, a predstavljajo pomembnejši element v njegovi kulturni krajini.

5 Degrassi, 2002. Glej tudi Colombo, 2002, 285–322.

Spremembe

V času med koncem srednjega veka in prvo svetovno vojno je kulturna krajina Krasa doživela kar nekaj sprememb. Posamezne značilnosti so se najprej širile in nato zopet nazadovale, za druge je bilo gibanje obratno, v nekaterih primerih pa so se obdržale do sedanjega časa. Vse te spremembe so se dogajale v tesni soodvisnosti z dinamikami v gospodarstvu, v družbi, v prebivalstvu ter v kulturi Krasa in širšega prostora. Da bomo lažje zapazili kasnejše spremembe, naš pogled v zgodovinsko dinamiko razvoja kulturne krajine Krasa začnemo pri agrarnih družbenih razmerjih in kmetijstvu v novem veku.

Med 16. in 18. stoletjem je Kras s politično-upravnega vidika deloma pripadal Goriški grofiji in deloma Vojvodini Kranjski, proti Furlaniji na zahodu in Istri na jugu pa je mejil na Beneško republiko. Vendar se obmejnost tega prostora ni omejevala na državno pripadnost, temveč se je izražala tudi na gospodarskem, družbenem in etničnem področju. O obmejnosti in prehodnosti dežele na področju trgovine naj povemo le toliko, da je Kras predstavljal zaledje severovzhodnega Jadrana, zlasti habsburških mest Trsta in Gorice ter beneških mest Kopra in Pirana. Skozi podeželje so potekali čezmejni trgovinski tokovi med avstrijskim in madžarskim prostorom na eni ter italijanskim in jadranskim prostorom na drugi strani. Vanje se je s tovorništvom, prevozništvom, prekupčevanjem in tihotapstvom vključevalo tudi tukajšnje podeželsko prebivalstvo, ki je poleg tega gojilo dokaj tesne vezi tudi z bližnjimi mestnimi trgi, predvsem z Gorico, Trstom in Koprom. Kmet je bil torej udeležen v trgovinski izmenjavi na daljše razdalje in obenem povezan z lokalnim tržiščem, tako mestnim kakor podeželskim (Gestrin, 1991; Panjek, 2002).

Pomemben element obmejnosti prostora je zadeval agrarno strukturo, ki se je na Kranjskem in v vzhodnem delu Goriške grofije precej močno razlikovala od tiste, ki je prevladovala v Furlaniji, tako habsburški kot beneški, na tržaškem in v beneški Istri. Na Krasu, v zgornjem delu Vipavske doline in v zgornjem Posočju so gospodarsko in upravno ureditev prostora zaznamovala razmeroma velika in sklenjena zemljiška gospodarstva ter deželska sodišča. Velika zemljiška posest je bila praviloma povezana s sodno pristojnostjo, tako da je bil imetnik deželskega sodišča praviloma tudi največji zemljiški gospod na svojem območju. Ponekod v bližini mest je bil podložniški sistem sicer bolj raztresen: tako na primer na območju deželskega sodišča Novi Grad (Vilfan, 1980a, 200) ali v vaseh

devinskega gospostva bliže Trstu (Panjek, 1997). Manjša in bolj raztresena zemljiška gospostva, ki so po številu prevladovala na primer na Kranjskem (Gestrin, 1991, 39, 72), so se na Primorskem torej nahajala predvsem v okolici Gorice in Trsta, njihovo številčnost pa je odtehtala sorazmerna majhnost. Kmečko prebivalstvo je kmetije posedovalo ali v zakupu, ki je bil dejansko deden, ali na podlagi kupnega prava, ki je dednost in odsvojljivost zajma zagotavljalo tudi na formalno pravni ravni. Tako stanje je bilo v splošnih obrih skupno dobremu delu Notranje Avstrije.

V kraških fevdalnih gospostvih sta bili prisotni obe glavni obliki posesti kmetij, kakor drugje v slovenskem in nasploh notranjeavstrijskem prostoru – to sta zakup in kupno pravo. Tudi na Primorskem si je vladarjeva komora na prehodu iz šestnajstega v sedemnajsto stoletje prizadevala, da bi zakupne kmetije prevedla v kupne, vendar z le delnim uspehom. V vseh gospostvih so že ob reviziji urbarjev v sedemdesetih letih 16. stoletja komorni cenilci prepričevali kmete, naj svoje zakupne obrate spremenijo v kupne in si na ta način pravno zagotovijo dednost in odtujljivost kmetije. Spremembo posestne oblike, ki je kajpak zahtevala plačilo določenega zneska, so na široko sprejeli le v vipavskem gospostvu. Drugje so cenitveni komisariji v letih 1615–1637 spet ugotavljali, da se kmetje »trdovratno«
branjijo prevedbe zakupne posesti v kupno, medtem ko so bile v gospostvu Vipava kmetije večidel že kupne. Možno je tudi, da kmečki odpor le ni predstavljal edine ovire. Vtis je, da so bili prevajanju nenaklonjeni tudi gospodje, kar bi bilo razumljivo, saj je s to operacijo komora posegala v posestna in torej družbena razmerja v gospostvu, obenem pa je segala v mošnje podložnikov in v bodoče gospodove dohodke od primopredaj kmetijskih zemljišč.

In vendar je treba prav verjetno razloge za trdovratno kmečko odklanjanje prevedbe iskati predvsem v odklonilnem odnosu kmetov, ki je ponekod izviral iz razmeroma nizke stopnje bremen na promet s kmetijskimi zemljišči, v splošnem pa iz revščine kmetov in siromašnosti kraške zemlje, kakor so sami navajali, zlasti pa iz tega, da so z zakupnimi kmetijami v praksi mogli razpolagati enako kot s kupnimi (Vilfan, 1980, 431–435).

Pri tem je treba namreč upoštevati, da je bila dednost kmečkega posedovanja kmetij vsaj dejanska, če že ne pravna. Trajanje posesti vliva prepričanje o njeni trajnosti, v evropskem ruralnem svetu pa je bila tako ali tako razširjena miselnost, da pravičnost in upravičenost stanja ter ravnanja temeljita na običajni praksi oziroma na spominu, izročilu in tradiciji: veljalo je to, kar in kakor je bilo, »odkar človek pomni«. Tudi če je zemljo posedoval v obliki zakupa in ne na podlagi kupnega prava, jo je kmet dojemal kot svojo, jo kupoval, prodajal, izmenjeval, podeljeval. Kjer podatki v cenitvah kraških gospostev to dopuščajo, je dejansko mogoče sklepati o obstoju razmeroma živahnega prometa z zemljo med podložniki. Zakupnost je prevladovala v večini kraških gospostev (Rihemberk, Švarcenek, Socerb in Devin, StLA, Hofkammer, 90, 11; 91, 13). Promet s kmetijskimi zemljišči med podložniki je vsekakor potekal ne glede na pravno-formalno obliko posesti in tudi mimo nje (npr. prijavljeno in prikrito drobljenje hub).

Pri primopredajah pa se je kmet prav verjetno kolikor mogoče izogibal plačevanju gosposkih pristojbin, kar je prispevalo k temu, da nam dejanski posestni odnosi niso vselej jasno razvidni iz arhivskega gradiva. Tako urbarji kot cenitve in drugo gradivo izkazujejo pojav 'javnega' drobljenja hub, torej tiste delitve, ki so bile prijavljene upravi gospostva in zato tudi zapisane: tako se najdejo omembe polovičnih, tretjinskih in četrtinskih hub.

Dajatve fevdalnim gospostvom v prvih desetletjih 17. stoletja precej jasno kažejo, kako so se razmere od gospostva do gospostva tudi bistveno razlikovale. Poglavitni dejavniki lokalne specifikke so izhajali po eni strani iz naravnih danosti in zemljepisne lege, po drugi pa iz pravic in pristojnosti, ki so bile vezane na vsako gospostvo, območje in vas posebej. Tu bomo pozornost raje posvetili skupnim potezom. Ena pomembnejših je visoka stopnja koncentracije posesti in pravic, in torej oblasti, v rokah zemljiških gospodov (pravdne dajatve, dajatve za neobdelani svet in krčevine, gorsko pravo, desetina, sodne in davčne pristojnosti), in sicer predvsem tam, kjer je bilo gospostvo večje (Devin, Rihemberk, Švarcenek).¹

Nekatere skupne poteze zasledimo tudi v sestavi gosposke rente v pridelkih. Povsod sta med žitaricami prevladovala pšenica in oves, kjer so to dovoljevali pogoji, pa je pomembno vlogo zasedalo vino, ponekod še drobnica. Preferenčna usmerjenost dajatev v pšenico, oves, vino in denar se je uresničevala tako preko ustaljenih pravnih dajatev in desetine kakor s selektivno težnjo po povečevanju ravno teh bremen in s pritiskom k širjenju teh kultur. Vendar je bilo kmetijstvo na Krasu v osnovi polikulturno, kakor jasno kaže raznolika sestava desetine, saj je bilo vezano na zadoščanje prehrabnih potreb kmečkega prebivalstva in na posebno zahtevne naravne pogoje, značilne za kraški svet. Kljub temu sta pšenica in oves verjetno le prevladovala tudi na poljih, tako kot posledica zahtev prejemnika rente kakor zaradi tega, ker sta (z vinom) predstavljala tržno priložnost tudi za kmeta, kolikor mu je teh pridelkov ostalo po tem, ko je poravnal razna bremena. Vsekakor je bilo kraško kmetijstvo v celoti dokaj skromno, saj skupni obseg naravne rente vseh kraških gospostev, ki je predstavljal dober del presežnih pridelkov, ni mogel zadovoljiti potrebe po žitu in vinu niti enega od malih bližnjih mest Trsta ali Gorice (z okoli 5.000 prebivalcev). Obenem vsaj siromašnejši sloj kmečkega prebivalstva s svojim čistim pridelkom ni dosegal ravni preživetja.

V živinoreji je prevladovala drobnica. Na podlagi dajatev bi lahko sklepali, da je bila v prvi polovici 17. stoletja na obalnem območju razširjena predvsem kozjereja, v notranjosti kraške planote pa ovčereja. Reja drobnice je kot gospodarska panoga pomenila dopolnjevanje poljedelstva, tudi posredno z obrtnim predelovanjem pridelkov v sirarstvu ter v proizvodnji izdelkov in polizdelkov iz volne in kože. Prašiče so redili tudi s sistemom proste paše (želod).

S pridelovanjem pšenice, ovs, rži, pire, ječmena, sirka, prosa, ajde, stročnic, zelja, druge zelenjave in sočivja, kjer je bilo mogoče tudi nekaj vina, zlasti terana, ter nadalje s kozjerejo, ovčerejo, prašičjerejo in rejo perutnine, je kmetijstvo težilo k pokrivanju osnovnih prehrabnih potreb kraškega prebivalstva. Kolobarjenje je prav verjetno potekalo v različnih zaporedjih. Koruza na Krasu in Vipavskem do tridesetih let 17. stoletja še ni prišla med dajatve (Panjek, 2004). Širila se je iz Furlanije, kjer se je takrat že uveljavljala, na Krasu pa se v večjem obsegu verjetno še ni pojavljala med posevki, čeprav je imela kot nova kulturna rastlina pred seboj pomembno vlogo v kmetijstvu in ljudski prehrani.² Na Slovenskem se je sicer že do polovice 16. stoletja uveljavila druga novejša kultura z ljudskim prehrabnim predznakom, to je ajda (Gestrin, 1991, 224), ki pa je med dajtavami iz

1 Znotraj deželkosodnega območja teh večjih gospostev so obstajali tudi drugi zemljiški posestniki oziroma gospodje, sama gospostva pa so posedovala kmetije tudi zunaj meja svojega deželskega sodišča.

2 O času pojavljanja in uveljavitve koruze na Primorskem in v Furlaniji prim. Britovšek, 1964, 210–211; Moritsch, 1969, 74–75; Gestrin, 1991, 38; Fornasin, 1999, 21–42.

prvih desetletij 17. stoletja zastopana le v devinskem in vipavskem gospostvu, in še to komaj za spoznanje. To nam tudi pove, da je mogla biti pot med dajatve dolgotrajna, zlasti za pridelke nižje tržne vrednosti, kakršna je takrat bila tudi koruza.

Taka usmerjenost v polikulturno kmetijstvo je puščala razmeroma malo prostora za specializacijo, čeprav so njeni znaki vendarle razpoznavni v vinogradništvu, in sicer posebej na območjih, kjer se izkoriščajo prijaznejši naravni pogoji za pridelovanje belega vina, zlasti pri Trstu. Sledove specializacije lahko zasledimo tudi v reji drobnice, saj je ta slonela na izkoriščanju pašnih površin nižje kakovosti, značilnih za kraški svet. Vendar gre v primeru vinogradništva za intenzivnejše usmerjeno kmetijstvo, pri drobnici pa za ekstenzivno izkoriščanje okoljskih virov.

Najkasneje v zgodnjem novem veku postane opazen proces drobljenja kmetij. Možno je na primer oceniti, da so leta 1570 v župi Zgonik cele hube (kmetije) razpolagale z 2,3 do 5 hektarjev ornice, polovična huba je imela 3,6 ha zemlje, medtem ko je četrtnski hubi oziroma kajži pripadal le slab hektar (Panjek, 1997, 47–52). Vendar se drobljenje kmetij ni vselej kazalo navzven, to je v uradnem poimenovanju kmetije kot polovične, tretjinske ali četrtnske hube. Včasih je ostajalo prikrito: čeprav so kmetije v urbarju ohranjale svojo formalno celovitost, je na njih dejansko živelo več družin. Komorni komisariji, ki so leta 1624 ocenjevali dohodke rihemberškega gospostva, so ugotavljali, da na večini hub »sedi štiri, pet in več podložnikov«. V istih letih so v Švarceneku ugotavljali, da so vsi poglavarji kmetij, ki so bili zapisani v prejšnjem urbarju, že preminuli, da so nekatere hube odtlej »trikrat ali štirikrat prešle iz roke v roko« in da »jih je večina bila razdeljena na več delov«. Podobno so leta 1637 v devinskem gospostvu beležili »porast podložnikov in prebivalcev deželjskega sodišča v teh zadnjih letih« ter ugotavljali, da je na hubah živelo štiri, pet in več družin (Panjek, 2004).

Proces delitve posesti se je nadaljeval v daljšem časovnem razdobju. V urbarju devinskega gospostva s konca srednjega veka (1494) je bilo v Tomaju vpisanih 19 celih hub, leta 1756 pa je dajatve morale plačevati že kar 56 delnih hub, tako da sta do leta 1827 ostali le še dve celi hubi, vse ostale so bile razdeljene na polovice, četrtnine in osmine: najštevilnejše so bile četrtninske hube. Cele hube so razpolagale s 7 oziroma 8 hektari orne zemlje in vinograda ter z 10 oziroma 14 hektarov travnikov, gozdov in pašnikov. Manjšim kmetijam (osminam hube) je v povprečju pripadalo le pol hektara njiv in vinogradov ter 2 do 3 hektare drugih kulturnih površin (Moritsch, 1969, 73).

Vzporedno s postopnim drobljenjem kmetij se je odvijal proces ustanavljanja novih kmetij, tako imenovanih kajž, za katere je bilo značilno, da so v povprečju razpolagale z manjšimi obdelovalnimi površinami. Poleg kajžarjev se je pojavljal tudi sloj gostačev (*Untersassen*), ki je bil tako rekoč brez zemlje. Proti koncu 16. in na začetku 17. stoletja sta bila na Krasu oba omenjena mlajša in nižja družbena sloja že precej prisotna: leta 1624 je bilo v rihemberškem gospostvu 249 hub in 524 kajž, v devinskem gospostvu leta 1637 pa 273 hub in 100 kajž (Panjek, 2004).³

Ob drobljenju kmetij in ustanavljanju novih enot so se v teku novega veka in v 19. stoletju postopno širile obdelane površine. Da bi zadostili potrebi po dodatni obdelovalni zemlji, so kraški kmetje urejali nova zemljišča na vse manj rodovitnih tleh (marginalna zemljišča), ki so zahtevala vse več prilagoditvenih del in novih zidov. Ker je širjenje obdelovalnih površin potekalo tudi s prilagajanjem novih dolin sredi gmajne, so ograjene delane

3 Kot je bilo že omenjeno, je pri tem treba upoštevati, da je na večini hub živelo več družin.

doline postajale vse prisotnejša prvina v kulturni krajini Krasa.⁴ Temu procesu je mogoče slediti od 16. do vključno 19. stoletja, vzporednico pa mu je na Primorskem mogoče najti vsaj na Tolminskem, kjer je urejanje novih njiv in travnikov (novin) potekalo ravno tako na srenjski zemlji, in sicer v 17. in 18. stoletju (Panjek, 2002).

Težko bi si predstavljali, da je tako obsežen in dolgotrajni proces krčenja srenjske zemlje, ki so jo vaške skupnosti izkoriščale kolektivno, mogel potekati brez vednosti sosedov. Pobude so se torej verjetno usklajevale znotraj vaške skupnosti. To pa seveda ne pomeni, da ni prihajalo do konfliktov. V tradicionalni kmečki družbi so bili spori zelo pogosti, tako med sosedi, ki so pripadali isti skupnosti, kakor med sosednimi vaškimi skupnostmi. V slednjem primeru so bile predmet spora pogostoma ravno pravice do kolektivnega izkoriščanja srenjske zemlje in urejanje krčevin na njej, posebej vzdolž meja med posameznimi vaškimi skupnostmi ali med podložniki sosednih gospodstev. Lep primer takega spora nam v likovni obliki prikazujejo delane doline (blizu 30), ki so jih leta 1771 člani vaške skupnosti Tomaj uničili devinskim in švarceneškim kmetom vzdolž svojih meja (Karta 11).

Vse večji pritisk na zemljo, ki ga izpričujejo te smernice razvoja, je mogoče razumeti v luči postopne rasti števila prebivalstva, čeprav poleg teh bolj ali manj posrednih kazalcev o tem še ni zanesljivih demografskih podatkov. Drug dejavnik, ki je utegnil povzročati potrebo po dodatni zemlji, je moglo biti začasno ali trajnejše upadanje neagrarnih virov dohodka, s katerimi je prebivalstvo podeželja dopolnjevalo kmetijske pridelke.

Veliko virov namreč priča o tem, kako so bili prebivalci Krasa dejavni tudi v drugih panogah, poleg poljedelstva, živinoreje in vinogradništva. Ker se je s časom večal sloj podeželskega prebivalstva brez zemlje, ki bi ga mogla preživljati, je bilo pogosto potrebno posegati po dopolnilnih dohodkih v neagrarnih panogah. Poleg dninarskega dela na večjih kmetijah je bilo za marsikoga delovanje v obrti, trgovini, prekupčevanju, tovorništvu in tihotapstvu skoraj nujno, zlasti tam, kjer so bili pogoji za kmetovanje skromnejši in prometni tokovi močnejši. Obseg in oblika neagrarnih dejavnosti sta se skozi stoletja seveda spreminjala, priložnosti so se povečevale in zmanjševale.

Toda razdrobljenost kmečkih gospodarskih enot si je verjetno treba razlagati ne le kot vzrok za dejavnost v nekmetijskih panogah, ampak tudi kot posledico obstoja take možnosti nasploh. Možnost neagrarnih dohodkov je namreč dopuščala drobitev, to pa pomeni, da so bili neagrarni dohodki strukturno vgrajeni v kmečko gospodarstvo. Na Krasu torej ne stojimo pred samozadostno, avtarkično kmetijo, temveč pred razmeroma odprto kmečko ekonomijo, v kateri kmetje posegajo po virih dohodka tudi izven svojega obrata v različnih gospodarskih panogah in ki ji zaradi tega lahko rečemo »integrirana kmečka ekonomija«.

V pogojih s pretežno statičnimi družbenimi razmerji in tehničnimi zmogljivostmi, kakršni so bili v zgodnjem novem veku značilni za večji del evropskega kmetijstva in tudi za Kras, je rast števila prebivalcev povzročala večanje obremenitve gospodarskih in naravnih virov. To v kraškem okolju zlahka pripelje do njihovega načenanja (Gams, 1991b). Do približno 14. stoletja so tržaški Kras verjetno še prekrivali razmeroma obsežni gozdovi, saj starejši tržaški mestni statuti omenjajo, med drugimi, gozdove na Vejni, na kraškem robu nad mestom. Gozdne površine so ščitila zakonska določila in so bile pod nadzorom

4 V devinskem gospodstvu je na primer opaziti vse več obdelanih dolin, ki so jih ograjevali sredi gmajne (Luchitta, 2005, 22–23).

gozdnih čuvajev. V gozdovih občine Trst in v bližnjih zasebnih gozdovih sta bili prepovedani tako sečnja kot paša, predvsem koz, ki so povzročale največjo škodo. Vendar se je od 14. stoletja dalje zaščita občinskega gozdnega bogastva začela postopoma opuščati, in sicer tako v neposredni okolici mesta kot na tržaškem Krasu. Približno sredi stoletja so izdali dovoljenje za krčenje obsežnega dela občinskih gozdov na Vejni, kjer naj bi površine prilagajali za kmetijsko rabo tal in za pašo. Stoletje in pol za tem so bili gozdovi na občinskem območju že dovolj izkrčeni, da je Maksimilijan I. leta 1507 izdal dovoljenje, s katerim so Tržačani smeli sekati hraste v gozdovih gospostev Devin, Postojna, Rihemberk in Švarcenek. Tržaški statut iz leta 1550 potrjuje, da so se zaščitni ukrepi opuščali, saj določa, da »bo smel vsak meščan ali prebivalec Trsta, vsi tovorniki in vsi mesarji v vseh občinskih gozdovih kositi travo in sekati drva, pasti živino in opravljati, kar koli je možno na javnem prostoru« (Panjek G., 1980, 274–275; Lago, 1980, 508).

Dejstvo, da je bilo Tržačanom leta 1507 dovoljeno izkoriščanje gozdnega bogastva na posestvih kraških gospostev, po vsej verjetnosti pomeni, da so notranjost kraške planote še dovolj poraščali gozdovi, predvsem pa hrastov les. Na podlagi razpoložljivih virov o cenitvah kraških gospostev je mogoče sklepati, da so se stoletje kasneje, v prvi polovici 17. stoletja, najboljširneje gozdne površine razprostirale po jugovzhodnem delu kraške planote (blizu Brkinov), medtem ko je bilo na njenem severozahodnem delu (devinsko in rihemberško gospostvo) gozdnih površin manj. V gospodstvu Rihemberk se leta 1572 navajajo nekateri dominikalni gozdovi: poleg hrastovega gozda pri Vipavskem Križu, ki ni ležal na Krasu, se omenjajo gozd "Kreplach", gozd "Gabroviz", en »skoraj uničen« hrastov gozd ter še dva, katerih izkoriščanje je bilo namenjeno izključno potrebam gradu. Leta 1624 se v istem gospodstvu ne omeja nobenega dominikalnega gozda, omenja pa se plačevanje lesnine za uporabo gozda Pliskovski dol. V gospodstvu Devin (1637) so ocenjeni nekateri gozdovi, ki pa niso navedeni. Na jugovzhodnem Krasu so v gospodstvu Švarcenek (1618) našeti večji gozd (*Forst*) pri Rodiku, en gozd "proti Krasu", en hrastov in bukov gozd v Barki, poleg tega pa še gozdovi Lokev, Povir in Sežana na Krasu. V gospodstvu Senožeče (1615) se omenja le gozd "Kembschüz". Na območju gospodstva Socerb (1620) je naveden en gozd pri "Mislech und Weckha", gozd Brda pod gradom in gozdovi Jelovica, Draga, Srebotnik ter Zobnik.⁵ Iz teh navedb pa je težko sklepati, kakšni gozdovi so to bili po svoji kakovosti in krajinski podobi.

Še stoletje kasneje je komisija, poverjena za vrednotenje gozdnega bogastva v Avstrijskem primorju (1724), opozarjala, da je v tržaškem zaledju razmeroma malo visokih hrastov, in obenem ugotavljala, da nekatere škodljive dejavnosti ovirajo obnavljanje gozdov: paša ovac in koz ter košnja sta škodili mlademu rastju; kmetje so sekali rastne vršičke in veje ter jih uporabljali za steljo ali kot drva za kurjavo; posekana drva so uporabljali za pridobivanje apna in oglja. Tudi v tem obdobju je bilo gozdno bogastvo večje na vzhodnem in jugovzhodnem Krasu.⁶ Podobna slika se nam kaže tudi še stoletje pozneje v Baldejevi karti iz leta 1854, ki prikazuje izkoriščanje tal na območju tržaške občine. Iz nje je mogoče jasno razbrati, kako se je v tistih časih edina strnjena in dokaj obsežna gozdna-

5 SLA, *Hofkammer*, šk. 90, f. 10–11, šk. 91, f. 12, 15, 18, šk. 113, f. 7. Valvasor (1689) pa od kraških gozdov omenja socerbskega.

6 V kraški okolici Trsta so se takrat nahajali gozdovi "Fernedo" (Fernetiči), Rodik, "Gradischiza" (pri Bazovic), Lipica, gozd okoli vasi "Draga, Ocisla in Beca" ter gozdovi "Scoffliza", "Presussniza" (Prešnica), Hrpele, Podgorje-Jelovica, Draga (med gozdovi v Hrpeljah in Skadanščini), Vodice, Socerb in Križ, Panjek, G., 1980, 275–277.

ta površina v kraškem zaledju Trsta razprostirala na območju med Bazovico, Gropado in Lokvijo, ki je zajemalo tudi Lipico.

Na podlagi navedenega je vendarle mogoče ugotoviti, da so glavna gozdnata jedra vzdržala skozi stoletja novega veka, medtem ko se redčijo omembe drugih, manjših gozdnatih površin. Dejavnikov, ki so v novem veku vplivali na krčenje kraških gozdov, je torej bilo več, od prilagajanja novih kmetijskih površin do obnove gozdu škodljivih, zlasti živinorejskih praks. Obenem je tudi Trst, kot mestno naselje in pristanišče, ustvarjal povpraševanje po drveh in gradbenem lesu. Da bi zadostilo svojim potrebam, je mesto od konca srednjega veka dalje širilo svoje območje izkoriščanja gozdnih površin na kraško planoto, vse bolj onstran občinskih meja, potem ko je na svojem območju tržaška občina dovolila vsestransko izkoriščanje in krčenje gozdov. Zaradi postopnega redčenja gozda se je na Krasu širila neporasla in pusta krajina. Tako so na območju večje poseljenosti gozdovi izgledali le kot nekakšni otoki, razpršeni po nerodovitni kraški gmajni (Moritsch, 1969, 130). Najnižjo točko v svoji dolgi padajoči novoveški krivulji so gozdovi na Krasu po vsej verjetnosti dosegli v prvi polovici 19. stoletja, to je prav v času, ko se je začelo javno razmišljati o tem, da se začne s pogozdovanjem Krasa (Rossetti, 1831). Ta vprašanja bomo še obravnavali v naslednjem poglavju.

Razvoj Trsta je v drugi polovici 18. stoletja dosegel tako raven, da je začel močneje vplivati na ruralno okolico. Prebivalcem iz zaledja je mesto nudilo nove možnosti zaposlitve in dodatnega dohodka. Močan porast mestnega prebivalstva je premosorazmerno večal tudi povpraševanje po prehrani in torej po kmetijskih pridelkih. Oba dejavnika sta s povečano močjo delovala na kmečko prebivalstvo tudi v naslednjem stoletju. Na podeželju se je začel proces postopnega spreminjanja kultur zaradi prilagajanja naraščajočemu mestnemu povpraševanju, čeprav so na večjem delu Krasa tak razvoj v začetni fazi še zavirali ostanki fevdalnega reda ter z njimi povezana družbena in produkcijska razmerja. V kulturni krajini Krasa so se skladno s temi smernicami razvoja množile obdelane površine. Ker je bila najboljša zemlja že zdavnaj obdelana, so kmetovanju vse bolj prilagajali pobojča s terasami, marginalna zemljišča, kjer je bilo treba pogoje za obdelovanje ustvariti iz nič, in vse številnejše doline, vsakokrat pa so se pojavili novi suhi zidovi. Obenem se je delno preusmerila tudi kmetijska proizvodnja, ki je skušala odgovorjati povpraševanju razvijajočega se mesta.

Na Krasu se je uvajanje novih kulturnih rastlin, predvsem koruze in krompirja, uveljavljalo v različnih obdobjih in imelo tudi različen pomen v prehrani. Krompir se je uveljavljal počasi, predvsem zaradi neuspehov, ki so gojenje te rastline ovirali skozi daljše obdobje. Uprava devinskega gospostva je na primer leta 1787 izrazila mnenje, da na njenem ozemlju ni primernih pogojev za gojenje krompirja, češ da je bil dotlej vsak poskus neuspešen. Skoraj stoletje kasneje (1870) pa je bilo na kraškem območju okoli Senožec s krompirjem posajenih že 24 % orne površine (Britovšek, 1964, 191, 204). Krompir so sicer najprej gojili v vrtovih, kakor na primer v Tomaju v prvih desetletjih 19. stoletja, kjer se na njivah v sistemu kolobarjenja pojavljata tudi fižol in repa (AST, CF, Tomaj). Koruza pa se je začela širiti precej zgodaj. Gojili so jo v sistemu mešane kulture s trto vsaj od prve polovice 18. stoletja, namenjenih pa ji je bilo vedno več setvenih površin tudi v 19. stoletju, čeprav je bila še dalj časa večina njiv posejana zlasti s pšenico. Ta je bila najprej namenjena fevdalnim dajatvam, kasneje pa trgu, medtem ko je kmečko prebivalstvo še naprej

uživalo predvsem manj tržna žita.⁷ Uvajanje koruze je prineslo pomembno spremembo v kraškem kmetijstvu in tudi v krajinski podobi. Če primerjamo sestavo kmečkih dajatev iz prvih desetletij 17. stoletja s pridelki iz prvih desetletij 19., torej dve stoletji kasneje, namreč opazimo, da je koruza nadomestila oves, in sicer na njivi, v prehrani ter nenazadnje v sistemu kolobarjenja. Kakor so zapisali v katastrski elaborat v Tomaju okoli leta 1820,

običajno prehrano kmeta sestavljajo kruh iz koruze, pomešane z ajdo in ržjo, mi-neštra iz stročnic, repe in zelenjadi, ki se skuhajo in zabelijo z mastjo ali oljem, su-rova zelenjava, suhomesni izdelki, jajca, sir ter čisto vino pri delih, v ostalem delu leta pa razvoedenelo Korenito preobrazbo pa je doživelo vinogradništvo.

Že v 16. stoletju so se tako na Krasu kot v celotnem habsburškem obalnem prostoru (predvsem na območju Goriških Brd in v nižinskem pasu, vendar tudi drugod) znatno povečale površine s trtnimi nasadi, tako da se je kmetijstvo bolj usmerilo v pridelovanje vina (Panjek, 2002). Po eni strani je ta proces odražal tedanjo evropsko gospodarsko rast in okrepljene trgovinske odnose ter težnjo k regionalni specializaciji kmetijske proizvodnje, ki je bolje upoštevala ugodne naravne pogoje (Slicher van Bath, 1978, 81–82; Topolski, 1979, 202; Abel, 1976, 171). Po drugi strani se je ta ekspanzija vinogradništva navezovala na tradicionalno kulturo in kmetijsko panogo. Zgodovinski viri namreč potrjujejo, da je bilo gojenje vinske trte v okolici Trsta razširjeno vsaj od rimskih časov in da se je nadaljevalo na celotnem območju skozi ves srednji vek.⁸ Med 16. in 18. stoletjem so imela nedvomno najvišjo tržno vrednost bela vina iz Goriških Brd (rebula, briško vino), kjer je vinogradništvo predstavljalo absolutno najpomembnejšo gospodarsko dejavnost. Vino je bilo večinoma namenjeno čezalpskemu izvozu, predvsem na Koroško. Sledila so bela vina iz vzhodne Furlanske nižine, Vipavske doline in s tržaškega območja, ki so tudi bila v večji meri namenjena izvozu v severne dežele. Rdeča vina, med njimi kraški teran, so bila večinoma namenjena krajevni porabi in so jih pridelovali povsod. Edino kraško vino, ki je v zgodnjem novem veku lahko tekmovalo z belimi briškimi, furlanskimi in vipavskimi, je bilo pridelano pri Proseku.

Oblika gojenja trte, ki znatno vpliva na podobo kulturne krajine, je najbolje izpričana od konca 18. in začetka 19. stoletja dalje, ko je prevladovalo gojenje trte na njivi v mešani kulturi z žitom ter z živim opornikom – drevjem. Poznali pa so tudi obliko gojenja trte, v kateri se za oporo uporabljajo suhi leseni koli, čeprav se je na začetku 19. stoletja taka oblika uporabljala predvsem takrat, ko ni bilo drevesa. Vsaj v bolj oddaljeni preteklosti (kakor spet v 20. stoletju) pa je najbrž bila bolj razširjena tudi specializirana oblika gojenja trte v pravem vinogradu. Leta 1624 je bilo na primer na ozemlju rihemberškega gospostva naštetih kar 1.443 »majhnih vinogradičev« (*kleine Weingärtel*, SLA, Hofkammer, 90, 11), v katerih je sicer mogoče videti tako čiste vinograde kakor trte v mešani kulturi. Katastrski popis zemljišč, ki so ga izvedli leta 1777 v Križu pri Trstu, kjer se kraški rob v strmem bregu spušča do morja, priča o tem, da se je tu trta gojila tako v čistih vinogradih kakor v mešani kulturi z oljko, medtem ko je na kraški planoti rasla ob ornica. Oblika mešane kulture, ki se je uporabljala, je bila znana kot »furlanski način«, »pri katerem so bile trte razporejene po skupinah v vrsti okrog kolov ali dreves«, uvajati pa naj bi se začela sredi

7 Prim. Britovšek, 1964, 210, in Moritsch, 1969, 74–75.

8 Otokarjeva kronika v rimah našteva na tem območju sledeče sorte vina: pinol, miljsko vino, rebulo, briško vino, vipavsko vino in teran, *Ottokars Österreichische Reimchronik*, Seemüller, 1890–1893, 457.

17. stoletja (Kalc, 2005, 305).⁹ V franciscejskem katastru iz prve polovice 19. stoletja najdemo prepričljivo razlago, da so se na primer v Štanjelu in Kobdilju boljša bela vina pridelovala v specializiranih vinogradih, kjer so trte gojili na suhih lesenih opornikih, medtem ko so se črna (»rdečkasta«) vina slabše kakovosti gojila na klenih v mešani kulturi (AST, CF, Štanjel, S₅; Kobdilj, S₅). Obe obliki gojenja trte sta bili torej prisotni istočasno, kakor že v drugi polovici 17. stoletja v Valvasorjevi upodobitvi gradu Roženk v Podnanosu, kjer v ravninskem svetu pred grajskim poslopjem vidimo trte v mešani kulturi na živem oporniku, na pobočju za gradom pa so gojene v obliki vinograda s suhim opornikom (slika 6).

V dokumentaciji franciscejskega katastra pri Tomaju najdemo dokaj natančen opis načina gojenja trte v mešani kulturi z drevesom kot živim opornikom, kakor je bil običajen na Krasu na začetku 19. stoletja: »Trte so v tej obliki posajene po skupinah simetrično v vrstah in so naslonjene na živo drevo. [...] Tem skupinam se pravi alberi vitati ali v kranjskem jeziku kleni« (AST, CF, Tomaj, S₄). Kleni so bili na Krasu vrsta javorja. Drevo, ki je bilo namenjeno opori trte, so v klen namenoma vzgojili in oblikovali tako, da je imel dve ali več vej, po katerih so pletle tri ali štiri trte, posajene ob kleni (Križnar, 1999, 227; Ažman Momirski et.al., 2008, 110).

Mešana kultura je intenzivnejša oblika kmetovanja od gole ornice, saj teži k čim polnejšemu izkoriščanju obdelovalne zemlje in zahteva večje vlaganje dela za vzpostavitve in vzdrževanje nasada trt ter drevja. Taka izbira je v okolju, kjer primanjkuje obdelovalnih površin, kakor na Krasu, povsem razumna. Nasad drevja poleg tega prihrani uporabo lesenih opornih kolov ter pomeni vir lesa za domačo porabo in vejevja za živinško krmo, oboje pa je tem bolj koristno in potrebno, čim večje je pomanjkanje primerne lesa v gozdovih in trave na pašnikih, kar se je v teku novega veka na Krasu stopnjevalo. Nasploh je mogoče opaziti, kako se je na začetku 19. stoletja na Krasu obdelovalo vse, kar se je obdelovati dalo, in še kaj več kot to, z urejanjem umetnih površin na kamnitih tleh. Kraško kmetijstvo je bilo torej na obdelani zemlji zelo intenzivno, saj je obenem zahtevalo veliko vlaganje dela v spreminjanje, prilagajanje in ohranjanje obdelanih površin. Intenzivnost se kaže tudi v kolobarjenju, ki je potekalo sicer v različnih območjih z različnim zaporedjem posevkov, vsekakor pa v obliki neprekinjenega kolobarjenja, torej brez prahe. Tako ob jadranski obali pri Devinu kakor na pobočjih pri Štorjah so kmetje izjavljali, da si zaradi pomanjkanja zemlje ne morejo privoščiti, da bi njihove njive počivale (AST, CF, Devin, S₄; Štorje, S₄).

V 19. stoletju je zaradi ugodnih razmer tržišča vinogradništvo na kraški planoti doživelo velik razmah, zlasti s sajenjem trte terana v mešani kulturi. Kot v večjem delu Evrope so se proti koncu 19. stoletja vrstile bolezni trte, med drugim epidemija trtne uši. Problem so skušali rešiti s cepljenjem trt, istočasno so živo trtno oporo, torej drevo, na katero se je trta opirala, nadomestili s suho oporo, ki se ji pravi latnik. Ta oblika gojenja trte se ni uveljavila le na Krasu, temveč na vsem primorskem območju. Latnik je na ta način postal razširjen in – čeprav nov – že tipičen element kulturne krajine Krasa. Gojenje trte sorte teran na latniku se je ohranilo v sistemu mešane kulture, čeprav je bilo trti v razmerju z žitom namenjene več njivske površine (Moritsch, 1969, 78, 136, 138). Latnik se ohranja tudi v specializirani kulturi. Prenova nasadov zaradi bolezni trte je zahtevala tudi nova in globlja poseganja v tla (Gams, 1991a, 4–5; Gams, 1991b, 90).

9 Glej tudi Malnič, 2000, 117–119.

Slika 16. Vinograd
z latnikom
(foto: A. Panjek).

Kljub razmeroma zgodnjemu uvajanju koruze in kljub dobri razširjenosti krompirja v 19. stoletju, tudi zaradi reliefnih značilnosti na Krasu, kakor nasploh v Avstrijskem primorju, proces modernizacije kmetijstva ni privedel do uvedbe mehanizacije. Med ostalimi kulturami je treba omeniti postopno širjenje vinske trte, in sicer kljub boleznim, ki so poškodovale vinograde v drugi polovici 19. stoletja, ter sadnega drevja in vrtnarstva. Ta preusmeritev kmetijske proizvodnje je pomenila predvsem odgovor na rastoče povpraševanje po prehrani tržiškega mestnega trga. Zimske zmrzali pa so večkrat zavrle gojenje oljk, ki je bilo ob redkih izjemah na pravi kraški zemlji prisotno predvsem v obalnem pasu med Devinom in Križem.

Prebivalci kraških gospodstev, kakor sicer v vsej »stari Avstriji«, so bili podložniki, ne pa tudi priklenjeni na grudo. Z zemljiško odvezo (1848) je habsburška monarhija odpravila ostanke fevdalnega sistema, kar jih je še ostalo po terezijanskih in jožefinskih reformah s konca 18. stoletja, ki so že pripomogle k temu, da so »zemljiška gospodstva alpskega in podonavskega prostora vse bolj postajala reliktni pojav«. Razne oblike in pravice do zemljiške posesti so bile spremenjene v zasebno lastnino, zemljo pa so po različnih merilih razdelili med bivše fevdalne gospode in kmete. Dajatve so odpravili brezplačno ali z odplačilom odškodnine, katere znesek je bil določen s 5-odstotno

Slika 17. Kraška gmajna, ki jo kolonizira črni bor (foto: A. Panjek).

Slika 18. Z zidom ograjena vaška štirna (foto: arhiv KGS).

kapitalizacijo vrednosti dajatev. Tretjino odškodnine je bivšim fevdalcem izplačala država, tretjino so plačali kmetje, preostalo tretjino so odšteli od celotnega zneska odškodnine z utemeljitvijo, da so bili tudi fevdalci oproščeni raznih stroškov in obvez. Z izplačilom samo tretjine odškodnine je kmečko prebivalstvo lahko končno svobodno in v polni meri razpolagalo s svojo kmetijo, vaške skupnosti pa s svojo srenjsko zemljo (Sandgruber, 1978, 260–263).

Odrava fevdalnih bremen ni bila toliko pomembna zaradi njihovega zneska kolikor zato, ker so ta bremena ovirala modernizacijo kmetijstva, s tem ko so predpisovala plačevanje (in torej pridelovanje) točno določenih pridelkov. Reforma je v nekaterih primerih privedla do racionalnejšega izkoriščanja zemlje in do večje dinamičnosti zemljiškega trga. Ukrepi zemljiške odveze so obravnavali tudi zemljo v kolektivni posesti, ki je sicer že bila predmet reform v drugi polovici 18. stoletja, vendar so se postopki vlekli tudi desetletja in se ni vselej prišlo do jasnih rešitev (Sandgruber, 1978, 260–263; Britovšek, 1964). Med posledicami tega procesa lahko vidimo tudi zmanjševanje obsega površin, ki so bile namenjene izkoriščanju vaških skupnosti. Te spremembe so v povezavi z družbenimi in gospodarskimi dejavniki širšega značaja nedvomno pripomogle k propadanju tradicionalnih oblik paše in posledično tudi k upadanju reje drobnice. Opuščanje pašne živinoreje je predstavljalo proces korenitega spreminjanja tradicionalnih gospodarskih in družbenih oblik ter seveda tudi kulturne krajine.

V 19. stoletju se je reja ovac postopoma opuščala tudi zaradi slabše kvalitete volne (Fanfani, 1978, 28), ki je bila z razvojem novih prometnih sredstev (železnica, parniki) vse bolj izpostavljena konkurenci kvalitetnejših izdelkov po konkurenčnih cenah in seveda novim proizvodom tekstilne industrije. Med dejavniki, ki so na Krasu zavirali ovčerejo, moramo omeniti še načrtno pogozdovanje, ki je paši odtegovalo vse večje površine. Propadanje ovčereje in delna delitev kolektivnih pašniških površin, ki so jo izvedli v drugi polovici 19. stoletja, sta privedli do sprememb, zaradi katerih so se najboljše površine iz pašnika spreminjale v travnik, zemljišča slabše kakovosti pa so pogozdovali (Moritsch, 1969, 138; Valenčič, 1970a, 425). Značilna podoba kraške gmajne se je tako začela vse bolj krčiti, predvsem v korist gozda, a tudi travniških površin. Istočasno se je namreč povečala tudi hlevska govedoreja za proizvodnjo mleka, ki so ga kraške žene z drugimi kmetijskimi pridelki dnevno nosile prodajat v Trst. Ta oblika dejavnosti se je razširila zlasti v krajih na območju osrednjega in vzhodnega tržaškega Krasa, ki so se nahajali ob prometno pomembnejših cestah (npr. Dutovlje, Lokev, Bazovica; Moritsch, 1969, 138), a tudi drugje. Iz Devina so svoje pridelke na primer nosili na prodaj v Trst, a tudi v Gorico (AST, CF, Devin, S4).

Prvi poskusi pogozdovanja so se začeli leta 1842 in so se nadaljevali v drugi polovici stoletja. Od leta 1865 je Avstrijsko gozdarsko društvo začelo intenzivno pogozdovanje s črnim borom, od leta 1870 pa je na Tržaškem uresničevanje te pobude prešlo v pristojnost občine. Tako je bilo do leta 1879 na območju tržaškega Krasa že 16 novih nasadov gozdov (pri Bazovici, Gropadi, Trebčah, Padričah, Banih, Opčinah in Kontovelu). Vsakega so ogradili s suhimi zidovi, na mejniku ob vhodu pa so vklesali grb tržaške občine, ime gozda ter letnico posaditve. Med letoma 1870 in 1882 je bilo pogozdenih 110 hektarov zemljišč. Od leta 1882 so pogozdovalno akcijo predali mešani komisiji, ki sta jo financirali tržaška občina in država. Komisija je svoje posege usmerila na tista občinska zemljišča, ki so bila najbolj opustela, pogozdovalnih del pa niso izvajali na zasebnih zemljiščih. Na ta način naj bi skušali preprečiti prizadejanje škode prebivalstvu, ki se je ukvarjalo z živinore-

jo. Prišlo pa je tudi do nakupov in razlastitev. Pogozdovanje se je nadaljevalo s pospešenim ritmom tudi do prve svetovne vojne, med letoma 1882 in 1911 so novi nasadi dreves na tržaškem območju poraščali 873 hektarov zemljišč (kraški rob, hrib Kokoš, Bazovica, Gropada idr.). V večini primerov je bil to črni bor. Suhi kamniti zidovi, ki so ograjevali nove gozdove, so samo na Tržaškem skupaj dosegali dolžino 33.426 metrov. Zgradili so tudi mrežo gozdnih poti, ki je omogočala dostop do nasadov in zaščito opravljenih del (Lago, 1980, 509–510). Novi nasadi črnega bora, ki ni avtohtona rastlina, novi kamniti zidovi in nove gozdne poti so pomenili velike spremembe v kulturni krajini Krasa.

Pogozdovanje pa ni potekalo le v priobalnem pasu, temveč po vsem Krasu, tako da je celovito spremenilo njegovo krajinsko podobo. Medtem ko so gozdovi sredi 19. stoletja pokrivali le 7,3 % obdelovalne površine, se je ta odstotek leta 1896 zvišal na 21 % in leta 1929 prešel na približno 30 % (Valenčič, 1970a, 425).

Na razširjenost gozda in nasploh na spremembe v kulturni krajini Krasa so torej v 19. stoletju vplivale tako določene izbire prostorske in agrarne politike kot z njimi povezane spremembe gospodarskega in družbenega značaja. Novosti je prinesla tudi gradnja železniškega omrežja, demografska rast mesta Trsta pa je okrepljeno učinkovala na kraško zaledje.

Izgradnja železniških prog, ki so povezovale tržaško pristanišče z bližnjimi in bolj oddaljenimi kraji mestnega zaledja, je različno vplivala na posamezna kraška naselja in na podeželsko prebivalstvo različnih družbenih slojev. Gradbena dela so pomenila možnost zaposlitve, njihov zaključek pa je vodil v brezposelnost. Globlje pa so segle dolgoročne spremembe, saj so nove železniške proge (južna, bohinjska, istrska) po eni strani povzročile propad tistih dejavnosti podeželskega prebivalstva, ki so bile vezane na prevoznništvo in na usluge v cestnem prometu (preskrba vprežne živine in krme, prevozniki in tovorniki, obrtniki, težaki, gostilničarji). V nekaterih primerih je šlo za dejavnosti, ki so bile skozi cel novi vek tradicionalen vir neagrarnih dohodkov na podeželju. Po drugi strani pa so omenjene spremembe prinesle nove razvojne možnosti tistim naseljem, ki so bila sedež glavnih železniških postaj (Sežana, Divača), in poljedelstvu, saj so olajšale dostopnost zlasti tržaškega, a tudi splošneje avstrijskega trga.

Hitra urbanizacija tržaškega območja v 19. stoletju, ki se je s pospešenim ritmom večala na prehodu iz 19. v 20. stoletje, je obenem pomenila tudi znatno povečanje gradbenih del in povpraševanja po gradbenem materialu, ki se je še dodatno zvišalo ob gradnji pristaniških infrastruktur (Panjek, 2003). Del gradbenega materiala so črpali iz kraških kamnolomov (npr. v Sesljanu in Nabrežini; Karta 16). Zaposlitev v kamnolomih je za prebivalstvo tržaškega Krasa pridobivala vedno večjo vlogo predvsem v drugi polovici 19. stoletja, saj je ob dohodkih od kmetijskih dejavnosti nudila nov vir dodatnih dohodkov. V ta kontekst spadajo tudi kamnolomi v Nabrežini, ki so jim nove železniške povezave omogočile širitev prodajnega trga iz Trsta na izvoz v Avstrijo in Madžarsko (Davis, 1986, 38, 43–44). Sčasoma so nekateri zaposleni v kamnolomu postali specializirani delavci, obrtniki-kamnoseki, tako da je ta dejavnost postala njihova edina zaposlitev in edini vir dohodka, kar je ošibilo vezi s kmetijskim gospodarstvom in povečalo poklicno in družbeno diferenciacijo v lokalni družbi. Mesto je poleg tega privabljal priseljenje: rast tržaškega gospodarstva je prebivalstvu zaledja nudila precejšnje zaposlitvene možnosti že v 18. stoletju, v 19. stoletju pa je priseljevanje v mesto dobilo vse večje razsežnosti (Breschi, Kalc, Navarra, 2001). Vendar je rast mesta tudi mimo možnosti urbanizacije prebi-

Slika 19. Suhi zidovi označujejo različne funkcije in rabe prostora (foto: arhiv KGS).
Slika 20. Visok suhi zid, travišče, grmovje in drevje (foto: arhiv KGS).

valcem Krasa nudila občasno ali sezonsko zaposlitev, kar je vplivalo na družbeno in gospodarsko strukturo Krasa.

Zlasti od srede 18. stoletja je torej nagel razvoj novega Trsta, ki je naraščal zaradi povečanja trgovine, števila priseljencev, novih javnih del in zasebnih gradenj, nudil možnosti zaposlitve in tudi povečal potrebe po prehrani. Oba dejavnika sta vplivala tako na neposredno mestno okolico kot na širše zaledje. Na Krasu so posledice tega razvoja postale vidne v gospodarski preusmeritvi kmečkega prebivalstva, ki je v dodatnih nekmetijskih dejavnostih iskalo zaslužek in skušalo povečati obdelane površine. Kmečki človek je še bolj kot dotlej urejal in prilagajal nove obdelovalne površine, prodajal pridelke v mesu, prevažal blago in obenem oskrboval tovornike z vprežnimi živalmi. Iz mesta in od drugod je prihajala tudi močna pobuda za pogozdovanje Krasa, ki je prinašala korenito krajinsko, a tudi družbeno in gospodarsko spremembo s propadanjem tradicionalnih pašnih pravic in praks na območju nasadov.

Opazili smo, kako je vrsta procesov povzročala spremembe v družbeni in gospodarski podobi Krasa in kako so se te spremembe odražale v (spremenjeni) podobi kulturne krajine. Mreža ograd iz suhih kamnitih zidov, ki so značilna prvina kulturne krajine Krasa, se je v stoletjih od zgodnjega novega veka in nato pospešeno od 18. stoletja dalje širila in postajala vse gostejša. V tem procesu je mogoče opaziti več dejavnikov: demografsko rast, ki je privedla do postopne povečane parcelizacije; pridobivanje novih obdelovalnih površin s prilagajanjem tal, ki se je še okrepilo v drugi polovici 18. stoletja in se nadaljevalo tudi v 19. stoletju; delitve kolektivne posesti med člane vaških skupnosti zlasti od 18. stoletja dalje. V drugi polovici 19. stoletja se je z zemljiško odvezo in s kasnejšimi zakonskimi predpisi določilo lastništvo nad zemljo, na kateri so imele do tedaj različne vaške skupnosti pravico do skupnega izkoriščanja za pašo in les. Na koncu naj omenimo še opuščanje ovčereje, ki je v preteklih stoletjih znatno vplivala na opustelo podobo kraške krajine, ter načrtno pogozdovanje na obširnem območju kraške planote. V vseh teh primerih so nastajali novi suhi kamniti zidovi in se je spreminjala kulturna krajina Krasa, ki je najprej dolgo časa postopoma postajala vse bolj gola, nato pa se je razmeroma hitro prekrila z novim krajinskim in okoljskim elementom, črnim borom.

Človek in okolje

Brez gozda: savana na Krasu

V novejši okoljski zgodovini sta se uveljavili dve temeljni ugotovitvi, ki tvorita metodološki izhodišči pri preučevanju odnosa med človekom in okoljem: človek v njem predstavlja potreben in odločilen dejavnik, narava pa nastopa kot dejaven akter. Tako kot že k zgodovini krajine tudi k zgodovini okolja Krasa pristopamo s kombinirano obravnavo naravnih in družbenih dimenzij. Iz tega sledita izbira izhodiščnega vprašanja, to sta okoljska in socialna vzdržnost rabe naravnih virov skozi čas, kakor tudi vsebinsko polje, ki ga sestavljajo predvsem naravni viri v skupni rabi vaških skupnosti, torej zlasti gozdne in pašne površine.

Kot smo videli, je kamnita in pusta krajina, ki jo priključuje izraz »kras«, v dobri meri zgodovinski pojav, rezultat človeškega dela. Osrednje vprašanje izhaja iz temeljne ugotovitve, da so bili najbolj opusteli segmenti v prostoru matičnega Krasa ravno tisti, na katerih so se nahajali skupni naravni viri v kolektivni rabi lokalnih vaških skupnosti. Dosedanje interpretacije zgodovine okolja in krajine Krasa so na vprašanje, kateri razlogi in dejavniki so privedli do tako izrazitega izkrčenja gozda vse do prevlade puste kamnite krajine, podale različne odgovore. Ob tradicionalnem mnenju, da je tu in nasploh na vzhodnih jadranskih obalah k temu bistveno prispevalo močno povpraševanje po lesu iz sosednje Beneške republike (za potrebe ladjevja in urbanizacije),¹ se zasledi tudi teza, da je glavni dejavnik krčenja gozda treba iskati v neracionalnih in destruktivnih oblikah rabe gozdnih virov s strani lokalnega kmečkega prebivalstva.²

Vprašanje, ali so (bile) kolektivne oblike rabe naravnih virov (lahko) vzdržne in trajnostne, je že dolgo prisotno v družbenih vedah in tudi v zgodoviniopisju, vsaj od Hardinovega članka o »tragediji srenjskih zemljišč« (*The tragedy of the Commons*, 1968), v katerem zagovarja tezo, da ni učinkovitih in trajnostnih načinov kolektivnega izkoriščanja skupnega sveta, kajti želja po maksimiranju izkoriščanja s strani uporabnikov naj bi neizbežno privedla do izčrpanja samega vira. Množica raziskav na področju ekologije, zgodovine, ekonomije in sociologije je v naslednjih desetletjih poskušala potrditi ali ovreči to tezo. Sodobnejše raziskave, med katerimi lahko izpostavimo Nobelovo nagrado za ekono-

1 To vprašanje obenem sodi v širši problem interpretacije o tem, kako je Beneška republika upravljala z gozdovi, kjer mnenja segajo od modrega ohranjanja vse do brezobzirnega izsekavanja, glej Zannini, 2012.

2 Na primer Piussi, 1976, ki se opira na mnenje, ki ga je za Dalmacijo izrazil že Grubić leta 1928.

mijo Elinor Ostrom (2009), ki uporablja koncept »skupnih naravnih virov« (*common pool resources*), pa dokazujejo, da lahko obstajajo učinkoviti in trajnostni načini izkoriščanja, in sicer pod pogojem, da se med neposrednimi uporabniki oblikujejo ustrezni institucionalni okviri in dogovori o pravilih rabe (Ostrom, 1990). Tudi antropološke študije spodbijajo interpretacijo, po kateri kmečki človek v tradicionalnih družbah z naravnimi viri ni upravljal na način, ki bi jim zagotavljal dolgoročno ohranjanje, bodisi zaradi zasledovanja neposredne osebne koristi ali pomanjkanja ustreznega znanja. Tako je na primer James Scott vplivno poudaril pomen lokalnih kmetijskih in ekoloških znanj ter tehnik, ki slonijo na praksi in izkušnji v rabi naravnih virov v svojem okolju, na »vernakularnem poznavanju lokalnih ekosistemov« (*vernacular knowledge of local ecosystems*), in zagovarjal ne le njihovo trajnost, temveč tudi boljšo dolgoročno okoljsko trajnost ter večjo socialno vzdržnost v primerjavi z modernimi oblikami izkoriščanja (Scott, 1998).

Odnos med okoljem in človekom tvori vsebinsko jedro zgodovinske veje, ki ji rečemo »zgodovina okolja« ali »okoljska zgodovina« in je izrazito interdisciplinarna. V njej lahko identificiramo dve prevladujoči interpretaciji o zgodovini okolja v sredozemskem prostoru. Bolj utečeno branje zagovarja tako imenovano »degradacijsko teorijo«, po kateri je človek v zadnjih stoletjih s prekomernim izkoriščanjem izčrpal nekoč z gozdovi bogato poraščeno okolje in ga nepovratno spremenil v neobljudeno kamnito puščino, ki ne more več preživljati njenih prebivalcev, čemur sledi izseljevanje (Mc Neill, 1992). Sredozemska krajina naj bi predstavljala primer »masivne ekološke degradacije«, kjer se »grmičevje in raztresena drevesa, brez dokazov« po Braudelu interpretirajo »kot razvrednotene oblike gozda« (Grove, Rackham, 2001, 10). Ta, prvi pogled se je globoko zakoreninil v raznih strokah in javnem mnenju. Degradacijski učinek človeka na naravno okolje skozi zgodovino zagovarjajo tudi najnovejša »globalna« dela (Martini, Chesworth, 2010). Nekoliko novejša interpretativna struja pa poudarja, da na gozd ni pravilno gledati kot na izključno naravni pojav, izpostavljen človeškemu izkoriščanju, temveč da je bil gozd v zgodovini in predvsem v Sredozemlju pravzaprav »artefakt in kot takega ga je treba preučevati« (*un manufatto e come tale deve essere studiato*, Moreno, 1990, 26). Nekoliko drugače povedano, »drevesa niso le okolje, pasivne žrtve česarkoli, kar človek odloči, da jim bo prizadel. Niso del scenarija v teatru zgodovine; so igralci v igri in vsako ima drugačno vlogo« (Rackham, 1996, 298). Človeškega spreminjanja naravnega okolja torej ne vidimo nujno kot posledico uničujočih načinov izkoriščanja, temveč kot oblike običajne lokalne rabe, ki so slonele na natančnem znanju in so premogle svojo ekonomsko racionalnost za lokalne skupnosti, obenem pa so zagotavljale obnovljivost naravnih virov, pa čeprav v spremenjenem okolju. Zato govorimo o trajnostnih oblikah rabe *antropiziranega*, to je antropogeno spremenjenega in prilagojenega naravnega okolja, ki so zmogle prispevati tudi k socialni vzdržnosti razmerja med prebivalstvom in naravnimi viri. Za razliko od doslej prevladujočega pristopa bomo tu poskusili aplicirati drugi pogled. Kam med obe skrajnosti, med uničevalno izkoriščanje in vzdržno upravljanje naravnih virov, sodi zgodovina okolja Krasa?

Ker smo obrise zgodovine kraških gozdov in pašnih površin spoznali že v prejšnjem poglavju, bomo odgovor na vprašanje o vzdržnosti rabe skupnih naravnih virov s strani kraškega kmeta poiskali tako, da se bomo najprej približe seznanili z opisi stanja in rabe gozdnatih površin, kakor izhajajo iz dveh virov, nastalih v razmiku enega stoletja: to sta inventar, opis stanja in možnosti izkoriščanja gozdov v Avstrijskem primorju, ki so ga ko-

morni inšpektorji sestavili leta 1724, ter franciscejski kataster in posebej njegovi pisni elaborati, ki so nastali v letih med 1820 in 1830. To je pomembno obdobje, saj obsega čas od začetkov močnejšega izkoriščanja gozdov v širšem zaledju za potrebe rastočega »novega« mesta Trsta in ladjevja po razglasitvi svobodnega pristanišča pa vse do obdobja, ko se je ogolelost Krasa približevala svojemu zgodovinskemu višku. Nato bomo pritegnili še strokovno mnenje iz obdobja, ko se je že začelo pogozdovanje (1873).

Leta 1724 na območju Krasa skoraj ni bilo gozdov, iz katerih bi bilo mogoče pridobiti znatnejše količine lesa za nove pomorske potrebe. Nekaj takih je bilo v bližnji okolici Trsta, pod kraškimi robom, a na kraškem območju se gozdovi navajajo le pri Križu pri Trstu, v zgornji dolini Glinščice in nad njo ter pri Lipici, Hrpeljah, Kozini, Senožeah, na Gabrku in pri Rodiku, poleg drugih še manjših. Večinoma je bilo v njih moč pridobiti le po nekaj sto dreves velikosti, ki so še ustrezale potrebam. V edinem večjem gozdu je nekaj let pred tem ustanovljena avstrijska Orientalna kompanija že izvedla večji posek.

Gozd Senožee je od gradu oddaljen eno uro v smeri Vipavske, imenuje se Brda in meri tri ure za eno in pol. Sestavljajo ga bukev, hrast in cer od 1 do 3,5 čevljev premera [30–110 cm], deloma imajo odrezane vrhove in so obrezani. Gozd je pred kratkim uporabila Orientalna kompanija, ki je odvezla 20.000 rastlin. Poleg tega se v gozdu pase (Piusi 1976, 33).

Orientalna kompanija je že izkoriščala tudi druge obsežnejše in bogatejše gozdove, ki pa so se vsi nahajali zunaj matičnega Krasa; najbližji so bili predvsem na širšem območju Brkinov med dolino reke Reke in obronki severne Istre, začenši z rodiškim.

Gozd Rodik se nahaja v bližini istoimenske vasi na Krasu: meri tri četrt ure za en četrtr. Sestavljajo ga v glavnem ceri, debeli od 8 do 30 unč [20–80 cm], z malo hrasti in redkimi divjimi lipami. Gostota gozda je dobra, vendar je višina rastlin majhna, naraščanje je skromno, obnavljanje pa povsem odsotno. Les se uporablja za kurjavo in v zadnjih letih tudi za ladjedelništvo (čeprav je cer v ta namen neprimeren) s strani Orientalne kompanije (Piusi, 1976, 18).

O kraških gozdovih je na podlagi opisov, kakor jih je sintetiziral Piusi, nekaj več mogoče izvedeti le o tistem pri Lipici, še več pa o gozdovih nad dolino in sotesko Glinščice. Ti nas odločneje uvedejo v naše osrednje vprašanje, to so oblike in prakse izkoriščanja gozdnatih površin s strani lokalnega kmečkega prebivalstva.

Gozd Lipica leži na planoti Krasa, oddaljen tri ure od Trsta. Sestavljajo ga lepi hrasti, vendar so v številnih primerih njihovi vrhovi in veje odsekani, tako da rastline hromijo. Gozd obdaja kamnit zid, izven katerega je veliko hrastov, ki pa pripadajo zasebnim lastnikom.

Gozd okoli vasi Draga, Ocizla in Beka se začne na obeh straneh doline, po kateri se iz Trsta gre na Klanec; v njem so majhni hrasti, ki rastejo v obliki grma, gozd pa se močno uporablja in v njem pase, posebej koze. Proti severu, v dolžini poldruge ure, se razteza precej lep gozd s hrasti, premera od 8 do 30 unč [20–80 cm], ki so dokaj nizki, a vseeno dobri za gradnjo ladij. Poleg tega so v njem mladike. Drugi del tega gozda, imenovan Kapitanica, se razteza proti severu in se nadaljuje kot tisti na nasprotni strani, imenovan Draga, za poldrugo uro do Klanca, v širino pa meri

pol ure. V njem so hrasti s premerom od enega do treh čevljev [30–95 cm]. Polega tega se v njem nahajajo beli gaber, jesen in jelša.

Mlade rastline so poškodovane zaradi paše in košnje: če bi se uporabljala gozdarska pravila, bi v teku 80–90 let pridobili les za ladje in za druge potrebe cesarstva, če pa stanje ostane nespremenjeno, bo uničen tudi gozd, ki se je doslej še ohranil. Do nedavna je bilo stanje gozda namreč dobro na vsej njegovi površini.

Gozdovi vasi Ocizla in Beka so prav tako poškodovani zaradi košnje trave in kozje paše: tudi tu se je propad gozda zgodil pred ne veliko leti. Tu in tam na jasah se namreč opažajo suhi hrasti, ki še stojijo in so jih svojčas pustili za seme, vendar so jim kmetje odstranili vrhove in veje ter jim na ta način zadali usodni udarec.

Gozd Škofljica se nahaja v dolini Klanca. Sestavljata ga bukev s hrastom v grmičastem stanju. V njem ni najti lesa za ladjedelništvo. Od tu se začinjajo cesarski črni gozdovi, ki se raztezajo več nemških milj proti jugu [v smeri Slavnika in Čičarije] (Piussi, 1976, 18–19).

Stanje je bilo podobno na celotnem ozemlju, ki ga je zajel inventar, kot je strnil Piussi:

Vsi ali skoraj vsi obiskani gozdovi so namenjeni paši koz, ovc, prašičev, goveda in redkeje tudi konj. [...] S sekanjem vej, vrhov ali pa kar celotnih dreves, ki so jih pustili ležati na tleh, so živini udobno zagotavljali precejšnje količine krme. Posledice, ki jih je lahko imela takšna praksa na gostoto gozdov in na stanje rastlin, izpostavljenih tovrstnemu obrezovanju, so očitne. Poleg tega ugriz živine močno zavre uveljavitev drevesnih mladik. [...] Hrano živini zagotavljajo tudi travniki, nastali s krčenjem gozda, ali pa, še preprosteje, pašniki, pridobljeni z uničenjem gozda z obrezovanjem drevesnega lubja ali s požiganjem. Del krme predstavlja seno, nabrano v gozdu: komisarji to prakso omenjajo zato, ker sistematično uničuje obnavljanje. Jasno je, da mora biti, če želimo iz podrastja hrastovega gozda pridobiti dobro količino sena, gostota hrastovega gozda znatno zmanjšana (Piussi 1976, 46–47).

V tem zadnjem primeru je šlo za obliko izkoriščanja, značilno za Kras, ki je ustvarila posebno krajinsko obliko, to je travniški gozd, ki smo jo že in jo še bomo srečevali. Zgoraj navedeni so bili zadnji omembe vredni gozdovi na Krasu leta 1724 in vsem je po mnenju komisarjev slabo kazalo, in sicer tako z vidika njihovega golega obstoja kakor nastajajoče avstrijske mornarice. A interes kmeta ni bil, da bi drevesa zrasla do mere, ki je ustrezala potrebam ladjarstva, saj od take oblike gozdarjenja ni imel nobene koristi ali vsaj take ne, ki bi odtehtala stoletno neizkoriščanje dreves in gozda, kolikor je bilo potrebno za tolikšen prirastek. Pred vsakim nadaljnjim komentarjem bomo z dolgim zgodovinskim korakom spoznali stanje gozdnatih površin na Krasu stoletje kasneje, kakršno izhaja iz franciscejskega katastra. Kljub temu, da je tudi ta vir izraz volje države po klasifikaciji in ustvarjanju podlag v svoje namene, in zato teži k »poenostavljanju, [...] abstrakciji in selektivnem opisu gozdov«, ki praviloma »izključujejo večino rastlinskih vrst ter rab gozda in lesa (s strani lokalnega prebivalstva in lokalnih dejavnosti)« (Scott, 1998, 12–15), je narava pisnih delov in vprašalnikov franciscejskega katastra taka, da vsaj deloma pripušča na površje tudi glas lokalnega kmečkega prebivalstva. Zato omogoča vpogled tudi v »oblike

znanja, utemeljene na lokalnih izkušnjah« (Scott, 1998, 311).

Na vprašanja o gozdovih na območju svojih skupnosti so Kraševci v letih 1820–1830 pogosto

Slika 21a, 21b, 21c. Kraška gmajna, kal in redko drevje, »svetel gozd« ob vasi (foto: arhiv KGS).

odgovarjali, da pri njih ni visokoraslih dreves, pravzaprav ni nobenega gozda, le na pašnikih da je neko grmovje, iz katerega se pridobivajo koli, in sicer na dvajset let.³ Ponekod se gozd niti ne omenja. Kjer pa se gozdnate površine vendarle omenjajo, so si bile po sestojju vse zelo podobne: poraščali so jih hrast, jesen in gaber v tem vrstnem redu, malokje se je omenjala še kakšna vrsta.⁴ A imele so še več skupnih značilnosti, začeniši s to, da so domačini v njih le stežka videli pravi gozd in jih kot takega večinoma niti niso obravnavali. Poglejmo nekatere zgovornejše zapise iz različnih koncev Krasa, višje ležečega jugovzhodnega, severozahodnega in priobalnega območja.

Ne obstajajo gozdovi, niti visokorasla drevesa za sečnjo, zelo redki pa so tisti hrasti, ki rastejo na kakem travniku in katerih spravljene les bi nanesele 1 kvadratni klafter [3,5 m²]; poleg tega se opozarja, da tla pod tistim drevesom proizvedejo samo zelo majhno količino trave zelo slabe kakovosti. [...] Na zemljiščih ni dreves, katerih debla bi se lahko uporabila, in tudi ni navada, da bi jih čistili. Na srenjski zemlji tu pa tam raste kako trnje in grmi brina, ki rabi za polovico potreb, ki jih imajo peči za peko kruha, in ne predstavlja nobenega omembe vrednega prihodka (AST, CF, Štorje, S₄).

V katastrski občini ni najti takoimenovanih gozdov, medtem ko obstajajo taki, posajeni s panjevskim lesom, ki je večinoma trd, druge kakovosti lesa tu ni najti. [...] Veje in vrhovi se deloma uporabljajo za drva za kurjavo, deloma pa kot krmo za ovce. Koli se navadno odrežejo na vsakih dvajset do petindvajset let, vsako leto v jesenskem času. [...] Gozdovi z visokoraslim lesom na tem območju ne obstajajo, tako da ni mogoče reči, na kakšen način se običajno posekajo in v kolikem času postanejo taki, da se jih lahko poseka; se pa najde trd panjevski les in nekaj grmov, ki, ko se enkrat obrežejo, šele v tridesetih, nekateri pa tudi v petindvajsetih letih dosežejo tako kakovost lesa, da jih je mogoče ponovno odrezati. [...] Ker ni visokoraslih gozdov, malo gosti panjevski gozdovi ne dajejo gradbenega lesa. [...] Najdejo se gozdovi, ki so malo gosti in se zato uporabljajo tudi kot travniki, ti gozdovi so sestavljeni, kot rečeno, večinoma iz trdega in panjevskega lesa ter iz grmov, seno se v njih pokosi samo enkrat letno (AST, CF, Brestovica pri Komnu, S₄).

V tej skupnosti ni nobenih gozdov, kjerkoli rastejo drevesa, tam se kosi seno in se zato razume tudi kot travniško zemljišče. V teh ogradah rastejo hrasti, jeseni, bele bukve itd. skupaj z grmovjem. Vejevje se uporablja za kurjavo in za kole, ki se jih odvzame v septembru. [...] Te vrste gozdov so dejanski gozdovi te skupnosti, ki so kot travniki te skupnosti, kosijo se samo enkrat letno. Ti gozdovi (ograde) pripadajo izključno zasebnikom. [...] V tej skupnosti pravzaprav ni nobenih travnikov, ker so povsod, kjer se kosi seno, zemljišča poraščena z grmovjem in drevesi, in samo med temi in za gosto zaraščenim grmovjem si kmet mukoma in predvsem s srpom nabere sena. Edino te vrste travnikov je najti v tej skupnosti, reče se jim ogrede [...], ki so povsem prepuščene naravi. [...] Obstajajo le nekatera visokorasla hrastova dre-

3 AST, CF, Sežana, S₄; Naklo, S₄; Krajna vas, S₄; Lokev, S₄; Divača, S₄; Rodik, S₄; Tomaj, S₄.

4 AST, CF, Tomaj, S₅; Povir, S₅; Naklo, S₅; Lokev, S₅; Štanjel, S₅; Pliskovica, S₅; Avber, S₅; Gabrovica pri Komnu, S₅; Hruševica, S₅; Tomačevica, S₅; Veliki Dol, S₅; Šmarje, S₅; Volčji grad, S₅; Zgonik, S₅; Gorjansko, S₅; Mavinje, S₅; Nabrežina, S₅; Salež, S₅; Slivno, S₅; Šempolaj, S₅; Repen, S₅; Devin, S₄; Jamlje, S₄. ASG, C, Doberdob, S₅.

vesa, od katerih se nekatera uporabljajo za les za kurjavo, druga pa za gradnjo. (AST, CF, Zgonik, S4)

Z drevjem poraščene površine na Krasu večinoma niso imele niti zunanje podobe niti izključne funkcije gozda. Drevje in večje ali manjše grmovje sta se nahajala na površinah z različno namembnostjo, ki pa je bila vselej mešana in nikjer ni prevladovalo gozdarjenje: to so bili predvsem travniki in pašniki z drevjem, gosteje poraščena zemljišča so bila redka. Mešana namembnost oziroma večnamenskost vseh vrst zemljišč je zelo opazna v samem načinu, kako so zabeleženi odgovori na posamezna vprašanja in postavke v katastrskem operatu, v katerih se vedno znova pojavljata skupna obravnava in prekrivanje oblik rabe gozdnih, pašniških in travniških zemljišč.

V primerih, kjer so Kraševci drevesa ohranjali in jih gojili, je bila skoraj izključna oblika izkoriščanja panjevski gozd, pri kateri se debla listavcev občasno posekajo do nivoja višine zemlje tako, da iz korenin nato poženejo nova debla, ki jih je v nekaj desetletjih mogoče ponovno posekati. Panjevski gozd je posebej primeren za pridobivanje lesa za kurjavo, kolov ter drugih manjših kosov in točno taki sta bili njihova raba in namembnost na Krasu. Čeprav se izraz »panjevski« v opisnih delih vira pojavlja poredko, je iz navedenih rab dreves mogoče sklepati, da je bila taka oblika gojenja zelo razširjena. Povsod izpričani obliki rabe dreves zaradi nji-

Slika 22. Gola skala in grmičevje na površju Krasa (foto: arhiv KGS).

hovega lesa sta bili pridobivanje lesa za kurjavo in kolov, predvsem za vinogradništvo. Za kurjavo so se uporabljale veje in vrhovi dreves, ki so jih posekali v jeseni in pozimi.⁵ Dejansko so v statističnem delu katastra malodane vse površine, ki so jih vključili v kategorijo »gozd«, opredelili kot »panjevski gozd«.

Marsikje se omenja še les za popravilo kmetijskih orodij, ponekod tudi redkejši primeri kosov večjih dimenzij, primernih za tramove stanovanjskih poslopij. Opis, zabeležen v Volčjem gradu, je dober primer razširjenega vzorca: »V gozdovih živijo hrast, jesen in gaber. Od teh in od travnikov z lesom se pridobiva potrebno število kolov za oporo trt ter drva za ogenj, poleg kakega trama in kakega kosa za popravilo kmečkega orodja.«⁶

Poleg tega je bila s strani kmetov precej očitno na delu aktivna selekcija drevesnih vrst, skrčenih na samo tri: prevladujoči hrast ob jesenu in gabru. Ohranjali in gojili so jih na podlagi njihove prilagojenosti okolju, uporabnosti in namembnosti. V Tomaju je to eksplicitno izpričano, ko je zabeleženo, da te vrste lesa poleg ostalih že navedenih oblik rabe nudijo »potrebno kakovost kolov za oporo trt«, kjer je poudarek na potrebni kakovosti (AST, CF, Tomaj, S₅). Redke in na redko poraščene gozdnate površine ter pašniki in travniki z drevjem so dajali hrastov les, ki je bil »vsekakor dober«, kot so zabeležili v Komnu.⁷

A kot je bilo že omenjeno, pridobivanje lesa še zdaleč ni bila edina oblika rabe gozdnatih površin in dreves. Pomemben segment njihove uporabnosti je namreč zasedala živinoreja, in sicer na različne načine. Tu gre seveda v prvi vrsti navesti pašo, ob njej pa še pridobivanje krme in stelje. Sistem je bil kompleksen in enostaven obenem, vsekakor tak, da nam dodatno pomaga razjasniti in razumeti funkcionalnost kraškega okolja in krajine, kakršna sta bila. Sami Kraševci in popisovalci katastrskih operatov so izjavljali in beležili, kako je bila prva namembnost gozdnatih površin pravzaprav paša in so v svojih odgovorih praviloma »gozd« in »pašnik z drevesi«, a tudi »travnik z drevesi« združevali in obravnavali skupaj: »Gozdovi poleg tega, da dajejo potrebna drva za ogenj in pašo za živino...« (AST, CF, Sežana, S₅); »v gozdovih raste enako kot na travnikih in pašnikih ter se v njih pase v poletnem času« (AST, CF, Naklo, S₅); »V gozdovih poleg paše, ki se v njih izvaja, raste les« (AST, CF, Tomaj, S₅).

Z drevesi bolj ali manj porasle, večje ali manjše površine so bile obenem vir dodatne krme in stelje. Sena je marsikje primanjkovalo za domačo živino in takorekoč nikjer je niso v celoti nakrmili le s travo na paši in senom v hlevu. Krmo so sestavljali z manjšimi količinami sena, ki so mu dodajali veliko slame, zaradi česar je ni ostajalo dovolj za hlevsko steljo, ki so jo zato pridobivali še z nabiranjem drevesnega listja. Odrabljena stelja iz listja ali iz listja in slame je nato postala sestavina za izdelavo gnoja. »Tisto malo listja, ki ga je mukoma mogoče nabrati med kamenjem, se uporablja za steljo, saj se zaradi po-

5 AST, CF, Devin, S₄; Jamlje, S₄; Tomaj, S₅; Naklo, S₅.

6 AST, CF, Volčji grad, S₅. Raba za ogenj in kole je navedena v AST, CF, Hruševica, S₅; Kobdilj, S₅; Kobjeglava, S₅; Kopriva, S₅; Povir, S₅; Sežana, S₅; Šmarje, S₅; Tomačevica, S₅; Tomaj, S₅; Veliki dol, S₅; Volčji grad, S₅. Raba še za orodje in tramove je navedena v AST, CF, Avber, S₅; Brje pri Komnu, S₅; Devin, S₄; Devin, S₅; Gabrovec, S₅; Gabrovica pri Komnu, S₅; Gorjansko, S₅; Ivanji Grad, S₅; Jamlje, S₄; Kazlje, S₅; Komen, S₅; Kostanjevica na Krasu, S₅; Lipa, S₅; Merče, S₅; Pliskovica, S₅; Sveto, S₅; Škrbina, S₅; Štorje, S₅; Temnica, S₅; Voglje, S₅; Vojščica, S₅.

7 AST, CF, Komen, S₅; Kostanjevica na Krasu, S₅.

manjkanja sena slama uporablja kot dodatek krmi,« so zapisali marsikje.⁸ Edino v Devinu in Jamljah so steljo ob drevesnem listju sestavljali tudi z nekaj malega rastlinja, nabranega na močvirnatih tleh v okolici izvirov Timave in Doberdobskega jezera.⁹ Tudi v tem primeru so v Štorjah zapustili natančnejši zapis.

Za steljo se uporablja le skromno količino listja, ki se ga z veliko muko nabere po luknjah, med skalovjem, za kakim zidom ali grmom, če silna burja tej skupnosti ne odnese tudi tega, druge gozdne stelje ali močvirja ni, slama pa se večinoma uporablja kot zimaska krma za volove, saj je sena v zelo majhni količini (AST, CF, Štorje, S4).

Gnojili so z mešanico, ki so jo na primer na območju Sežane sestavljali »gnoj od živine in njena stelja iz svežega in suhega listja, nabranega v gozdovih, travnikih in pašnikih z grmovjem, ter ajdova slama, koruzna stebela in ostanki krme«. ¹⁰ »Marljivo nabrano suho listje« je tudi drugje predstavljalo pomembno sestavino gnoja.¹¹ Kjer je bilo nekaj več gozdnih površin, to je ob prvih obronkih Brkinov, je ta sistem deloval pohvalno dobro: »V katastrski občini je obilo travnikov z drevjem in pravih gozdov, iz katerih pridobivajo potrebno količino listja, da ga nasujejo v hlevih in na dvoriščih, s čimer se poveča količina gnoja, s katerim pogosto gnojijo orna zemljišča z znatno količino gnoja, tako da so vselej ohranjeni v dobrem stanju za pridelavo« (AST, CF, Naklo, S5). Poleg stelje in gnoja nas vprašanje razpoložljive krme vrača k pašnikom in travnikom, a tudi spet k drevesom, pri čemer so različne vrste živine seveda imele različne potrebe.

Z rekonstrukcijo sistema živinoreje različne vrste zemljišč s travo in z drevjem dobijo vsaka svoje mesto v usklajeni celoti. Spomladi so govedo gnali na pašo na srenjske pašne površine. Te so bile lahko povsem skalnate z malo trave med kamenjem in gole, brez dreves, lahko pa so bile porasle z bolj ali manj redkim grmovjem, pa tudi z bolj ali manj redkim drevjem. Ponekod je pašnik z drevjem prehajal v gosteje poraščeno površino, podobnejšo gozdu, a njena raba je bila enaka, saj so na njej pasli. Različnim oblikam zemlje v skupni rabi je bilo skupno tudi to, da so jih prepuščali naravi in jih praviloma niso obdelovali ali izboljševali, ker je količina kamenja presejala meje možnega, kakor so posebej poudarjale nekatere skupnosti, v tistih na kraškem robu nad Trstom pa so izpostavljali, kako so kamniti srenjski pašniki prekrivali večji del prostora.

Pašniki so prepuščeni svojim naravnim proizvodnim zmožnostim. [...] Pašniki so tako skalnati in polni kamenja, da jih ni mogoče odstraniti brez znatnih stroškov, ki jih ti kmetje niso zmožni prenesti (AST, CF, Naklo, S5). Pašniki so prepuščeni svoji naravni proizvodnji, saj jih je nemogoče izboljšati zaradi izredne količine skal in kamenja, ki jih prekrivajo (AST, CF, Lokev, S5). To so v splošnem srenjski pašniki, ki

8 AST, CF, Sežana, S4; Naklo, S4; Tomaj, S4; Krajna vas, S4; Rodik, S4; Zgonik, S4. »La paglia viene impiegata parte per foraggio, e parte per Straglia nelle Stalle,« so zabeležili v AST, CF, Komen, S5; Ivanji Grad, S5; Lipa, S5; Sveto, S5; Škrbina, S5; Temnica, S5; Vojščica, S5; Brestovica pri Komnu, S4.

9 AST, CF, Devin, S4; Jamlje, S4.

10 AST, CF, Sežana, S5, in vse skupnosti na tem območju.

11 AST, CF, Kostanjevica na Krasu, S5; Komen, S5; Ivanji Grad, S5; Lipa, S5; Sveto, S5; Škrbina, S5; Temnica, S5; Vojščica, S5.

*pokrivajo velik del ozemlja. Prekriti so s skalami in kamni, med katerimi raste nekaj trave, ki jo živina požre na kraju samem.*¹²

Obdobje paše goveda je trajalo šest do sedem mesecev, do poznega poletja, najdlje od začetka aprila do konca oktobra, v hladnejših predelih mesec manj, a vsak večer so volove in krave gnali nazaj v hlev. Paša na srenjski zemlji je ponekod trajala vse do pozne jeseni, drugje pa le nekje do avgusta, kar je bilo očitno odvisno od količine in kakovosti paše. Poleg tega marsikje živina na pašnikih ni mogla dobiti dovolj hrane, zato jo je bilo treba dodatno nakrmiti ob povratku, ponekod tudi že zjutraj pred odhodom. »Tu ni naravnih pašnikov, na katerih bi lahko živina pasla skozi vse poletje brez hlevske krme, zato je poleg najboljše paše živino treba posebej nekoliko nakrmiti še v hlevu,« so zapisali na širšem območju Sežane.¹³ Še malo slikoviteje v Gorjanskem in Štorjah.

Živino se skozi celo poletje žene na pašo na gmajno, to so sušni in kamniti kraji, ki niso uporabni za nič drugega, in v primeru suše živina niti ne najde dovolj paše, zato ji je treba večkrat, posebej zvečer kot dodatek dati nekaj listja od trt in dreves (AST, CF, Gorjansko, S4). V katastrski občini ne obstajajo naravni pašniki, na katerih bi se lahko živina poleti dovolj nahranila, ampak jo je treba zjutraj in zvečer nakrmiti v hlevih, saj se večinoma zvečer s pašnika vrača domov lačna (AST, CF, Štorje, S4).

Zatem so bili v pašnem ciklu na vrsti travniki, z in brez dreves ali grmovja, ki so bili pretežno v individualni posesti in so bili medtem že deležni pozornosti. Za razliko od pašnikov so travnike marsikje obdelovali, kar je pomenilo, da so jih spomladi očistili na novo »zraslega« kamenja in z njim nadgradili zidove, ki so jih ločevali od okoliških pašnikov in varovali pred živino na paši. Očistili so jih tudi trnja in listja.¹⁴ Tovrstne travnike z drevjem, obdane s kamnitim zidom, so vsaj v zahodnem delu Krasa opredeljevali z izrazom »ograda«. ¹⁵ Tu in drugje so se nahajali tudi v dolinah. Poleti, v glavnem med julijem in avgustom, odvisno od večje ali manjše suše, so jih pokosili in pridobili seno. Kmalu zatem, to je med avgustom in septembrom, so tudi na travnikih z drevjem, kakor na pašnikih z drevjem in drugih z drevesi poraščenih površinah, posekali les, potreben za kole. Pri nobeni skupnosti na kraških tleh ni bilo mogoče sena pokositi več kot enkrat letno, nekaterih travnikov pa sploh ni bilo mogoče pokositi. Marsikje je bila košnja sena posebej zahtevno in mučno delo, spet zaradi obilice kamenja in skal, ki niso dopuščale uporabe kose, tako da se je bilo treba posluževati le večjih in manjših srpov. To delo so opravljale zlasti ženske: »Ženske morajo z malim srpom mukoma travo žeti in nabirati med skalovjem in kamenjem.«¹⁶ Tudi pri travnikih so bile namreč razlike kot pri pašnikih, ki so bile z vidika trave oziroma sena prav tako odvisne od debeline prsti in količine kamenja, poleg seveda prisotnosti ali odsotnosti drevja in grmovja. Kot posebej nazoren opis navajamo primer Brestovice pri Komnu.

12 AST, CF, Bazovica, S5; Gropada, S5; Bani, S5; Padriče, S5; Trebče, S5.

13 AST, CF, Sežana, S4; Naklo, S4; Tomaj, S4; Krajna vas, S4; Lokev, S4; Divača, S4; Rodik, S4. Isto velja za Devin z okolico.

14 AST, CF, Naklo, S5; Tomaj, S5; Krajna vas, S5; Lokev, S5; Gorjansko, S4; Štorje, S4.

15 AST, CF, Jamlje, S4; Devin, S4; Zgonik, S4.

16 AST, CF, Sežana, S4; Naklo, S4; Tomaj, S4; Krajna vas, S4; Lokev, S4; Divača, S4; Rodik, S4.

BREZ GOZDA: SAVANA NA KRASU

Slika 23. Presihajoče Doberdobsko jezero, polno vode (foto: arhiv KGS).

Slika 24. Suhi zid ob travišču z drevesi (foto: arhiv KGS).

Zaradi količine kamenja travnikov te katastrske občine ni nikakor mogoče pokositi le s koso, temveč s koso in s srpom, nekatere samo enkrat letno, nekaterih pa niti enkrat zaradi slabe trave, ki raste na njih [...]. Travniki te katastrske občine se nikakor ne obdelujejo, ampak se prepustijo sami naravi. Obdelovanje je v tem, da se spomladi izkopljejo kamenje in grmovje [...]. Zaradi pomanjkanja namakanja ta katastrska občina nabira seno zelo slabe kakovosti in veliko premalo, tako da ga mora pripeljati iz drugih oddaljenih krajev. [...] Travniki: v 1. razred se uvrstijo tisti travniki, ki proizvajajo seno pomešano s trnjem, ki se pokosi samo enkrat letno deloma s koso in deloma s srpom zaradi štrlečih skal. Sušnost in globina prsti je taka kot pri 2. razredu. Od enega orala [0,575 ha] travnika se letno pridobi 3 ½ stotov sena. V 2. razred katastrska občina uvršča tiste travnike, ki proizvajajo mešanico s trnjem in ki se pokosijo samo enkrat letno, ne pa s koso temveč s srpom zaradi velike količine štrlečih kamnov na površju, tako da jim ni mogoče določiti globine prsti. Letno se na površini enega avstrijskega orala pridelata 2 stota sena. Tretji razred se določi tistim travnikom, ki proizvajajo travo, pomešano s trnjem in ki so večinoma prekriti s kamenjem in skalovjem, tako da jih ni mogoče pokositi niti s koso niti s srpom, temveč rabijo za pašo živine, bolj za ovce kot za govedo. Globine prsti zaradi skal ni mogoče navesti. Od enega orala se letno pridobi šestintrideset (36) snopov sena (AST, CF, Brestovica pri Komnu, S4).

V vaseh na kraškem robu nad Trstom so navedli, da so obstajali tudi ograjeni pašniki v zasebni rabi, ki so jih čistili in so bili nekoliko boljši od srenjskih ter jih lahko vzporedimo s pravkar omenjeno najslabšo vrsto travnikov, primernih le za ovčjo pašo. »Ti pašniki so obdani z zidovi, zgrajenimi s kamenjem, nabranem na njih samih, in na ta način so manj zatrpani«. V Trebčah so posebej poudarili, kako na njih »znaten prostor uspevanju trave odvzemajo skale, ki so na njihovi površini« (AST, CF, Trebče, S5).

Po košnji so živino s srenjskih pašnikov preusmerili na travnike, »na splošno se na vseh travnikih te skupnosti njena živina pase potem, ko so nabrali seno«. ¹⁷ V Štorjah so posebej poudarili, da je bilo temu tako, ker je jeseni na srenjskih pašnikih zmanjkalo paše: »Po prvi košnji trave je na njih treba pasti rogato živino, saj zmanjka pašnikov na gmajnik« (AST, CF, Štorje, S4). Govedo se je na travnikih paslo do konca pašnega obdobja, ki se je zaključevalo bolj ali manj pozno v oktobru.

Takrat so, kot na vseh površinah z drevesi, tudi na travnikih posekali še les za kurjavo, saj je mogoče reči, da so poleg sena in jesenske paše goveda prav povsod in vsi travniki nudili tudi les za kurjavo (in za kole, popravilo kmečkega orodja, ponekod celo za tramine). ¹⁸ »Na travnikih je nekaj hrastov, ki se uporabljajo za domače potrebe, in sicer lepa drevesa za gradnjo in slabša za les za kurjavo, ki pa dosežejo koristnost za uporaben les v sto ali dvesto letih,« so zapisali na sežanskem koncu. ¹⁹

17 AST, CF, Ivanji Grad, S5; Lipa, S5; Sveto, S5; Škrbina, S5; Temnica S5; Vojščica, S5; Brestovica pri Komnu, S4; Devin, S4; Jamlje, S4; Gorjansko, S4; podobno AST, CF, Zgonik, S4; Štorje, S4.

18 AST, CF, Avber, S5; Brje pri Komnu, S5; Devin, S5; Divača, S5; Gabrovec, S5; Gabrovica pri Komnu, S5; Gorjansko, S5; Hruševica, S5; Ivanji Grad, S5; Kazlje, S5; Kobdilj, 195 S5; Kobjeglava, S5; Komen, S5; Kopriva, S5; Lipa, S5; Lokev, S5; Merče, S5; Naklo, S5; Pliskovica, S5; Povir, S5; Sežana, S5; Skopo, S5; Sveto, S5; Škrbina, S5; Šmarje, S5; Štorje, S5; Temnica, S5; Tomačevica, S5; Tomaj, S5; Veliki dol, S5; Voglje, S5; Vojščica, S5; Volčji grad, S5; Zgonik, S5.

19 AST, CF, Sežana, S4; Naklo, S4; Tomaj, S4; Krajna vas, S4; Lokev, S4; Divača, S4; Rodik, S4.

Od oktobra ali novembra in čez zimo je govedo ostajalo v hlevu, kjer so ga krmili, kot smo že omenili, pretežno z mešanico, sestavljeno iz večjega ali manjšega dela sena, pokošenega poletja na travnikih, in slame od pridelanih žitaric. Če na kratko povzamemo pašni cikel goveda, kot so to naredili v Pliskovici.

Volovi in krave so srednje rasti, ki teži k majhni. Z njimi se opravijo vsa vlečna dela. Večinoma izvirajo s Krasa, manjši del pa iz Kranjske. Na srenjski pašnik se ženejo skozi celo poletje, to je od sredine aprila do konca oktobra, ponoči pa se privedejo nazaj; v zimskem času se krmijo s senom, ječmenovo slamo, deloma tudi s pšenično in ajdovo, ter s koruznimi stebli (Pliskovica, 551 S/5.17.20.21).

Govedo so krmili skromneje in ga gojili kot delovno, vprežno živino, tudi krave so vpregali, tako da večinoma niso bile zmožne uspešno vzrediti telička. Zato so govedo v številnih primerih uvažali z drugih predelov Krasa, s Kranjske in tudi s Tolminske.²⁰ Edino v vaseh na kraškem robu nad Trstom so nekatere krave redili izključno za proizvodnjo in prodajo mleka.²¹ Goveda je bilo za skoraj četrtno vse živine na Krasu (preko 12.000), pri čemer so več kot polovico glav sestavljali volovi, telet pa je bilo za vzorec in v velikem številu skupnosti niso popisali niti enega (prisotna so bila le na priobalnem območju devinskega konca, v nekaterih skupnosti na območju Sežane in v Senožečah). A govedo ni bila edina vrsta živine na Krasu in še zdaleč ne najštevilčnejša.

Daleč največ je bilo ovac, za skoraj 70 % vse živine jih je bilo in prisotne so bile prav povsod na Krasu, na tisoče, desetisoče so jih našteali (blizu 40.000). Tudi ovce so se pasle na srenjskih pašnih površinah in na travnikih, a čeprav jih je bilo največ, so posebej o njih v katastru zapisali bolj malo. Ponekod so jih držali na paši skozi vse leto,²² drugje so jih zadržali doma le v največjem mrazu (AST, CF, Štanjel, S5). Marsikje so jih pozimi gnali na pašo le čez dan in jih je bilo kljub temu treba v hlevu dodatno nakrmiti zjutraj in zvečer.²³ V hlevu so jih krmili z vejami in vrhovi dreves ter grmovja, v Gorjanskem pa so natančneje zapisali, da »se jesenovo listje posuši in se pozimi uporabi kot pašna za ovce«. ²⁴ To pomeni, da so za ovce nabirali listje, sekali veje dreves in grmovja, jih sušili in shranjevali za zimo. Nikjer se ne omenja, da bi jih sezonsko gnali na pašo kam drugam izven Krasa, marsikje pa so izpostavili, kako tuje živine niso sprejemali na pašo, saj je je primanjkovalo že njihovi lastni živini.²⁵ Edino v Devinu in Jamljah so zapisali, kako bi prihod tuje živine nikakor ne prišel v poštev, vendar trpijo škodo zaradi tega, ker devinski grof Thurn sprejema tri črede ovac, eno na območju Devina in dve pri Lokavcu ob izviru Timave (eno pri Štivanu pri Devinu in drugo v Sabličih), za kar prejema plačilo od pastirjev.²⁶ V Štanjelu so navedli, da

20 AST, CF, Kostanjevica na Krasu, S5; Štanjel, S5.

21 AST, CF, Opčine, S5; enako vse ostale vasi Kraškega roba nad Trstom.

22 AST, CF, Opčine, S5; enako vse ostale skupnosti Kraškega roba nad Trstom.

23 AST, CF, Sežana, S4; Naklo, S4; Tomaj, S4; Krajna vas, S4; Lokev, S4; Divača, S4; Rodik, S4; Zgonik, S4; Devin, S4; Jamlje, S4.

24 AST, CF, Brestovica pri Komnu, S4; Gorjansko, S4.

25 AST, CF, Sežana, S4; Naklo, S4; Tomaj, S4; Krajna vas, S4; Lokev, S4; Divača, S4; Rodik, S4; Zgonik, S4; Brestovica pri Komnu, S4.

26 AST, CF, Devin, 980-S4; Jamlje, 994-S4. ...per nessun conto potrebbe essere l'introduzione del bestiame forestiero, come lo è d'una posta di peccore, e questa comune non risenta verun utile, ma discapito, e S. E. Conte della Torre gode questo utile, che paga il peccoraio (AST, CF, Devin, S4) ... come lo è di due poste di peccore, cioè una posta in S. Giovanni, e l'altra apresso il Sablig, e questa Comune non risente verun utile, ma discapito, e S.E. Il Sig. Conte de Thurn gode questo utile che pagano li pecoraj (AST, CF, Jamlje, S4).

so ovce »najnavadnejše pasme, majhne in z debelo volno«. ²⁷ Od ovčereje so imeli kraški kmetje več koristi, volno so deloma uporabljali za izdelavo svojih oblačil, delno pa je šla v prodajo, izdelani sir so prav tako delno porabili in deloma prodali, v prodajo so šla tudi jagnjeta, ki niso bila potrebna za obnavljanje čred.

Tudi prašičev je bilo na Krasu kar veliko, nekaj tisoč (okoli 3.500), skoraj povsod jih je bilo več kot krav in telet skupaj, razen na priobalnem kraškem robu, kjer jih marsikje sploh ni bilo, zato so jih skupaj našteali manj kot krav. In tudi prašiče so redili s pašo in želod nabirali za njihovo krmo. Poleg tega so jih krmili s travami, kuhinjskimi ostanki in z malo žita, posebej ko so jih redili za zakol, pa so jim dajali še ajdovo, sirkovo in koruzno polento. Bili so »navadne pasme«. S prašičjim mesom in mastjo so zabelili hrano, posebej »zelenjavne juhe ob prazničnih dneh«. ²⁸

Tabela 1: Število živine na Krasu (1827/1830)

Okraj	Konji	Mule	Oslji	Volovi	Krave	Teleta	Prašiči	Ovce
Devin	6	2	66	379	276	62	195	1.667
Devin (Go)	54	9	126	1.197	789	302	713	5.966
Kraški rob (Trst)	74	25	72	1.903	1.288	0	0	9.384
Funfenberg	24	0	72	245	267	0	210	2.729
Sežana	111	0	90	1.551	915	111	1.249	9.920
Štanjel	0	22	0	605	421	0	374	2.516
Rihemberk	38	3	0	939	522	0	672	3.704
Senožeče (Postojna)	28	0	0	178	24	13	0	234
Kostanjevica (Renče)	12	0	0	114	78	0	82	435
Dol (Gorica)	0	0	12	148	122	34	80	551
Skupaj	347	61	438	7.259	4.702	522	3.575	37.106

Vir: ²⁹

Sicer so na Krasu imeli še nekaj sto konj, ki so bili »kraške pasme, majhne rasti in slabo krmljeni«, pasli in krmili so jih enako kot vole in jih podobno uporabljali pri poljskih delih. ³⁰ V Štanjelu pa so zabeležili, da so konji v lasti »uradnikov, ki jih hranijo razkošno« (AST, CF, Štanjel, S₅). Enako razširjeni so bili osli, ki so jih prav tako pasli, a uporabljali kot tovarne živali, mule pa so bile redkejše, razen v Vojščici in v treh skupnostih ob kraškem robu, kjer so imeli obdelane terase na strmem obalnem bregu do morja, to je zlasti

27 AST, CF, Štanjel, S₅.

28 AST, CF, Štanjel, S₅; Pliskovica, S₅.

29 AST, CF, Okrožje (katastrske občine oz. škatle), pri vseh fasc. S₅, kot sledi: O. Devin (Brestovica pri Komnu, Brje pri Komnu, Devin, Gabrovec, Gorjansko, Jamlje, Mavhinje, Nabrežina, Salež, Sela na Krasu, Slivno, Šempolaj, Repen, Zgonik); O. Funfenberg (Črni Kal, Gročana, Hrpelje, Ocizla, Prebeneg); O. Renče (Kostanjevica na Krasu); O. Rihemberk (Ivanji grad, Komen, Lipa, Branik, Sveto, Škrbina, Temnica, Vojščica); O. Štanjel (Avber, Gabrovica pri Komnu, Hruševica, Kobdilj, Kobjeglava, Kopriva, Pliskovica, Šmarje, Štanjel, Tomačevica, Veliki Dol, Volčji grad); O. Sežana (Dane, Divača, Dutovlje, Kazlje, Krajna vas, Ležeče, Lokev, Merče, Naklo, Povir, Rodik, Sežana, Skopo, Štorje, Tomaj, Utovlje, Voglje); O. Trst (Bani, Bazovica, Gropada, Kontovel, Križ, Opčine, Padriče, Prosek, Trebče). ASG, C, Doberdob, S₅, Dol, S₅; Martinščina S₅, Opatje selo, S₅. AS, FK, Senožeče.

30 AST, CF, Pliskovica, S₅; Kostanjevica na Krasu, S₅; Opčine, S₅.

v Križu ter na Kontovelu in v Nabrežini. Na splošno je bila vsa živina majhne rasti, živila je skromno (AST, CF, Kostanjevica na Krasu, S5). Na celotnem Krasu je bilo skupaj popisanih 54.000 glav živine (Tabela 1).

Kot je razvidno iz navedenih opisov, je bil sistem izkoriščanja gozdnih in travniških naravnih virov na Krasu izdelan in domišljen do potankosti. Predvideval je pretežno uporabo srenjske zemlje za pašo skozi večji del pašnega obdobja, nakar se je živina za nekaj mesecev večinoma zadrževala še na individualnih pašnikih in travnikih, ki so bili pred tem pokošeni in katerih seno je bilo osnova za zimsko krmo goveda ter konj. Vzporedno s tem so se drevesa uporabljala za zadostitev vseh domačih potreb po drveh in lesu, obenem pa za krmo, in sicer med pašo, a še posebej za zimsko ovčjo krmo, hrastov želod pa je bil namenjen prašičem. Marsikje so živino dodatno krmili tudi med letnim pašnim obdobjem. Sistem je slonel na čim popolnejši izrabi vseh razpoložljivih naravnih virov na način, ki je za vsak vir posebej predvideval največji možni izkoristek ob upoštevanju njegovih lastnosti in širših značilnosti kraškega okolja. Vsak naravni vir je imel svojo vlogo, in praviloma več kot samo eno, v povsem usklajeno delujoči celoti. Ta sistem je na začetku 19. stoletja omogočal vzrejo zelo velikega števila živine. To je mogoče presoditi ne le iz že navedenih števil, temveč še bolj na podlagi dejstva, da je bilo takrat na Krasu več glav živine kot na primer v znatno večji Karniji, kjer so razpolagali z alpskimi travniki, pašniki in planinami (Fornasin, 2011, 243). Na Krasu je bilo posebej veliko ovac in nedvomno lahko trdimo, da je ob poljedelstvu za vinogradništvom pašništvo predstavljalo enega od temeljnih stebrov kmečke ekonomije na Krasu. Kaj pa gozd?

Pri poskusu odgovora na to bistveno vprašanje, ki smo si ga zastavili, bomo izhajali iz nekaterih mnenj in stališč lokalnih kmetov, kakor jih je zaznati v zapisih franciscejskega katastra in ki nam dopolnjujejo že ustvarjeno sliko. Tako so na primer v Gorjanskem zapisali, da na njihovem območju ni gozdov, »temveč samo na travnikih rastejo nekatera drevesa, kot sta hrast in jesen, in vsega je malo in skromne kakovosti zaradi vetrov, ki jim ne dovoljujejo rasti«. Burja naj bi torej po mnenju Kraševcev predstavlja pomembno oviro za uspevanje dreves. Dodali so, da pri njih ni visokoraslih dreves, primernih za gradbeni les, in tako je bilo že dolgo, »saj če je kje kakšno obstajalo, to presega spomin danes živčih« (AST, CF, Gorjansko, S4).

Slabo uspevanje dreves so v Opatjem selu in Jamljah povezovali tudi s kamnitimi pobočji, »ki ne dopuščajo tiste globine, ki bi jo na splošno potrebovala katerakoli rastlina, da bi se zakoreninila in postala visokorasla, tako da ker je znana majhna ali nikakršna uporabnost, ki jo prinašajo taki gozdovi, je mogoče reči, da je njihovo gojenje povsem odsotno v tej skupnosti« (AST, CF, Jamlje, S4).

V tej katastrski občini ni naravnih gozdov, se pa najde nekaj tu in tam raztresenih zaplat z močnimi panjevskimi rastlinami, a v celoti te površine ne predstavljajo gozda v pravem pomenu besede. To je zaradi tega, ker pogoji na Krasu niso taki, da bi tovrstno gojenje lahko obrodilo; preveč so kamnita pobočja teh hribov, zato se rastline ne morejo zakoreniniti in rasti (ASG, C, Opatje selo, S4).

Tu je že jasno izraženo, da visokorasli gozd na Krasu za kmeta nima pravega smisla, že zato ne, ker sploh ne more uspeti. Korak dlje v to smer nas popelje navedba iz Devina in Jamelj, da »travnikov in gozdov ni nikakor možno navesti ločeno, saj so starodavni in po metodici« (*prati, e boschi, li quali per esser antichi e di metodo, non puono per nessun*

conto indicarsi come distinti; AST, CF, Devin, S4; Jamlje, S4). Pomembna je zlasti slednja izjava, in sicer ne le zato, ker predstavlja lep primer odpora do uradnega poskusa klasifikacije oziroma neustreznosti uradnih opredelitev, kakor ga poznamo iz mednarodne literature (Scott, 1998). Za naš namen je še pomembnejše dejstvo, da so s tem kmetje izražali zavest in prepričanje, da taka podoba okolja, v kateri ni pravega gozda temveč travnate površine, poraščene z redkimi drevesi, odraža njihovo starodavno metodo, to je način rabe, v prid katerega so že od nekdaj načrtno prilagajali in dosledno ohranjali spremenjeno naravno okolje. V obeh skupnostih so v sklepnih izjavah še poudarili, kako so v vseh odgovorih »predstavili to, kar uči stalna izkušnja in čemur dejstva potrjujejo« (*esponendo ciò che la continua esperienza insegna, e quello che il fatto conferma*; AST, CF, Devin, S4; Jamlje, S4). Izpostavili so torej, kako so njihove prakse obdelovanja in rabe kraškega okolja slonele na lokalnem znanju, izoblikovanem skozi generacije, o tem, kaj je možno in smotrno in kaj ni. Spomnimo se, kako so na območju Sežane zapisali, da hrastova drevesa šele v sto ali dvesto letih zrastejo do te mere, da postanejo koristna in se iz njih lahko pridobi les, uporaben na primer za gradnjo. V Zgoniku pa so znali povedati, da »hrasti ponovno dosežejo stanje donosnosti v 50 letih na najboljših zemljiščih«, a tudi da »če se odstrani zelo starega hrasta, se nato povsem osušijo tudi korenine«. ³¹ Drevo je v tem primeru za vselej izgubljeno, prirastek je zelo počasen in tako dolgotrajen, da bi si od novega drevesca les za tramove za novo hišo lahko obetal šele pravnuk. In kaj medtem? Z vidika kraškega kmeta je bil bistveno razumnejši način gojenja in rabe dreves ta, ki je predvideval občasno obrezovanje vejevja in panjevsko obliko.

Zgoraj navedeno in opis take rabe »gozda« nam potrujeta in obenem lepo predstavitelna zapisa iz Brestovice pri Komnu, kjer smo že videli, kako so bili njihovi gozdovi bolj »malo gosti« (*poco folti*), torej redko poraščeni z manjšimi drevesi, in so se zato uporabljali tudi kot travniki, ter iz Gorjanskega, kjer so čas obrezovanja utemeljili tudi z lokalnim znanjem. Drevesa se niso sekala vsepovprek, temveč so se izkoriščala na podlagi preizkušene cikle obrezovanja, prilagojenega kakovosti tal in posledično prirastku, ki je kmetu nudil potrebna drva in les.

V prvi razred se uvrstijo tisti gozdovi, ki imajo en čevljev globoko prst in jih je mogoče posekati vsakih petindvajset let ter katerih rast ni ovirana zaradi skal in sončne pripeke. Vsakih petindvajset let se na površini enega orala [0,575 ha] iz njih pridobi 4 vozove lesa, dva voza kolov za trte in dva voza drv za kurjavo. [...] V 2. razred se uvrstijo gozdovi, ki so večinoma prekriti s kamenjem in skalovjem in katerih rast zelo ovirajo skale in sončna pripeka, te je mogoče sekati na trideset let. Vsakih 30 let se na površini enega orala pridobita 2 1/2 voza lesa, en voz kolov za trte in pol voza drobnih drv za ogenj (AST, CF, Brestovica pri Komnu, S4).

Jesenove kole je treba posekati konec avgusta in septembra, ker drugače jih požrejo črvi, jesenovo listje pa se posuši in nato uporablja kot zimsko krmo za ovce. Hrastovi koli se posekajo pozimi. [...] Drva za kurjavo šele v 20 ali 25 letih dosežejo tako kakovost, da jih je mogoče posekati. [Na vprašanje o gozdovih in gradbenem lesu ter prihodkih od lesa pa so odgovorili:] Nič od tega ne obstaja, razen manjšega srenjskega območja s hrastovim grmovjem, z vejevjem in trnjem ter zelo

31 AST, CF, Zgonik, S4; Sežana, S4; Naklo, S4; Tomaj, S4; Krajna vas, S4; Lokev, S4; Divača, S4; Rodik, S4.

malo ruja, ki je komaj omembe vreden. To vejevje in trnje se uporablja za ogenj, ruj pa nabirajo posamezniki [ki so ga s pridom prodajali v Trst za barvanje³²], kar nanese nekaj funtov [0,56 kg] za vsakega in to ne vsako leto, temveč šele po nekaj letih (AST, CF, Gorjansko, S₄).

Kraševci niso uničevali gozda in dreves, uporabljali so jih. Vsako drevo je bilo tam z razlogom. Pri določanju rabe okolja in prostora ter rastlin so se opirali na preverjene značilnosti kraških zemljišč in podnebnih razmer, obenem pa na preizkušeno vegetacijsko uspešnost različnih vrst. Na Krasu so se drevesa namreč nahajala tudi zunaj bolj ali manj ogozdelih pašnikov in travnikov. Najprej je smiselno spomniti na to, da so v vinogradih gojili klene, vrsto javorja, ki so jih uporabljali kot živo oporo trtam. Sicer so bila najpogostejša verjetno orehova drevesa. Gojili so jih na srenjskih pašnikih in drugih skupnih zemljiščih, ob cestah in na kakem vaškem trgu, a tudi na pašnikih in njivah v individualni posesti ter na domačih dvoriščih. Sicer so bile na domačih borjačih nekoliko bolj razširjene murve, ki pa so bile posajene tudi ob vaških cestah in poteh ter ponekod na njivah, torej pretežno na individualni posesti, ampak tudi na skupnih zemljiščih.³³ Zlasti na priobalnem Krasu se ponekod navaja, da imajo posebej »prizadevnejši« kmetje na njivah in med trtami posajenega nekaj sadnega drevja. Najpogosteje se omenjajo breskev, češplja in češnja, v Zgoniku in Brestovici pri Komnu pa tudi figovci.³⁴ Najbogatejši opis, ki obenem dopolnjuje prisotne vrste sadnega drevja, so nam pustili v Tomaju, verjetno najrodovitnejši vasi na Krasu.

Nekateri med najbolj prizadevnimi in dejavnimi kmeti tako na navadnih ornih njivah in na tistih s trtami, kakor tudi na pašnikih v bližini domov pridelujejo manjše število češpelj in češenj, poleg kakega oreha, jablane in hruške; na dvoriščih pa kako murvo (AST, CF, Tomaj, S₅).

Na podlagi vsega navedenega je mogoče sklepati, da so bili na osnovi lastnih izkušenj in znanj iz prakse kmetje mnenja, da »pravi gozd« na Krasu ni bil ekonomsko upravičen, saj so drevesa bolj slabo in počasi uspevala, tako da sta bila potencialni izkoristek in dohodek od pridobivanja na primer gradbenega lesa manjša od tega, kar je lahko ista površina nudila v primeru, če se je uporabljala tudi za pašo in še posebej če se je gozd razredčil, da bi uspevalo več trave, obenem pa so se preostala drevesa uporabljala za zadoščanje vseh vsakodnevnih in sezonskih potreb. Pri tem je treba upoštevati, da je vzgojitev visokoraslih dreves pravih oblik od kmeta zahtevala, da jih ne izkorišča sproti, kar je prinašalo za več desetletij do par stoletij izpada (potencialnega) dohodka oziroma vira potrebnih drv in lesa ter izgube pašnih površin. Zato so namestoma puščali le toliko dreves, kolikor so jih potrebovali za pokrivanje domačih potreb ter porabe v vinogradništvu in pri dopolnjevanju krme. Zaradi tega so tudi izbirali paševsko obliko gojenja dreves.

32 Scharnaggl, 2008, 79, 84.

33 AST, CF, Brestovica pri Komnu, S₅; Brje pri Komnu, S₅; Devin, S₅; Gabrovec, S₅; Gabrovica pri Komnu, S₅; Gorjansko 339, S₅; Hruševica, S₅; Kobjeglava, S₅; Kopriva, S₅; Repen, S₅; Salež, S₅; Sela na Krasu, S₅; Slivno, S₅; Šempolaj, S₅; Štanjel, S₅; Tomačevica, S₅; Veliki dol, S₅; Volčji grad, S₅; Zgonik, S₅).

34 AST, CF, Brestovica pri Komnu, S₅; Salež, S₅; Slivno, S₅; Šempolaj, S₅; Zgonik, S₅.

Tabela 2: Gole kmetijske površine na Krasu leta 1830

Okraj	Skupna površina	Goli pašnik		Goli travnik	
		oralov	%	oralov	%
Devin	23.076,98	6.498,65	28,16	169,39	0,73
Devin (Go)	5.564,92	2.365,22	42,50	331,02	5,95
Kraški rob (Trst)	10.436,61	5.292,86	50,71	261,20	2,50
Funfenberg (Črni Kal)	6.694,39	2.972,68	44,41	520,96	7,78
Sežana	29.312,84	11.765,77	40,14	2.616,28	8,93
Štanjel	14.696,58	5.431,32	36,96	2.399,92	16,33
Rihemberk	12.545,20	5.531,64	44,09	524,82	4,18
Senožeče (Postojna)	4.119,99	424,04	10,29	1.064,28	25,83
Kostanjevica n. K. (Renče)	2.490,45	1.337,15	53,69	0	0
Dol (Gorica)	1.710,01	422,36	24,70	130,98	7,66
Skupaj	110.647,97	42.041,69	38,00	8.018,85	7,25
<i>Skupaj (ha)</i>	<i>63.673,95</i>	<i>24.193,49</i>		<i>4.614,56</i>	

Vir³⁵

V letih 1820–1830 v marsikateri skupnosti gozda sploh niso vpisali med kategorije zemljišč, ki jih je predvideval kataster, in povsod, kjer so ga zabeležili, je šlo za »panjevski gozd«. Izjeme so bile izredno redke. Nekaj visokoraslega gozda so zabeležili v Podgorju ob vznožju Slavnika (blizu 200 ha, vendar te skupnosti nismo zajeli v druge tu prikazane statistične podatke). Leta 1830 ga spet srečamo v Lipici pri Bazovici (120 ha), predvsem pa še vedno tudi pri Senožečah, kjer je »visokorasli gozd, uporaben za gradbeni les« (*Bauhochwälder*), prekrival preko tretjino ozemlja katastrske občine (36 %) in se je raztezal na kar 860 ha:³⁶ to je bil isti gozd, v katerem so stoletje poprej, okoli leta 1720, posekali 20.000 dreves (in še je bil tu). V Devinu je imel grof Thurn en »rezerviran« gozd, dva »manjša« pa sta bila državna (AST, CF, Devin, S4).

35 AST, CF, Okrožje (katastrske občine oz. škatle), pri vseh fasc. R12, kot sledi: O. Devin (Brestovica pri Komnu, Brje pri Komnu, Devin, Gabrovec, Gorjansko, Jamlje, Mavhinje, Nabrežina, Salež, Sela na Krasu, Slivno, Šempolaj, Repen, Zgonik); O. Funfenberg (Črni Kal, Gročana, Hrpelje, Ocizla, Prebeneg); O. Renče (Kostanjevica na Krasu); O. Rihemberk (Ivanji grad, Komen, Lipa, Branik, Sveto, Škrbina, Temnica, Vojščica); O. Štanjel (Avber, Gabrovica pri Komnu, Hruševica, Kobdilj, Kobjeglava, Kopriva, Pliskovica, Šmarje, Štanjel, Tomačevica, Veliki Dol, Volčji grad); O. Sežana (Dane, Divača, Dutovlje, Kazlje, Krajna vas, Ležeče, Lokev, Merče, Naklo, Povir, Rodik, Sežana, Skopo, Štorje, Tomaj, Utovlje, Voglje); O. Trst (Bani, Bazovica, Gropada, Kontovel, Križ, Opčine, Padriče, Prosek, Trebče). ASG, C, Doberdob, S5, Dol, S5; Martinščina S5, Opatje selo, S5. AS, FK, Senožeče.

36 AST, CF, Bazovica, R12; AS, FK, Senožeče.

Tabela 3: Z drevjem poraščene kmetijske površine na Krasu leta 1830

Okraj	Skupna površina	Travnik z drevjem		Pašnik z drevjem		Panjevski gozd	
	oralov	oralov	%	oralov	%	oralov	%
Devin	23.076,98	6.509,96	28,21	5.341,13	23,14	1.391,87	6,03
Devin (Go)	5.564,92	1.318,40	23,69	719,34	12,93	6,49	0,12
Kraški rob (Trst)	10.436,61	643,44	6,17	530,33	5,08	1.950,96	18,69
Funfenberg (Črni Kal)	6.694,39	709,3	10,6	1035,46	15,47	506,59	7,57
Sežana	29.312,84	6.577,29	22,44	7.125,60	24,31	2.598,53	8,86
Štanjel	14.696,58	2.015,71	13,72	586,84	3,99	1.187,86	8,08
Rihemberk	12.545,20	1.663,11	13,26	1.992,86	15,89	499,26	3,98
Senožeče (Postojna)	4.119,99	476,16	11,56	84,61	2,05	388,59	9,43
Kostanjevica (Renče)	2.490,45	770,41	30,93	0	0	59,90	2,41
Dol (Gorica)	1.710,01	651,34	38,09	185,42	10,84	11,86	0,69
Skupaj	110.647,97	13.506,76	12,21	11.541,12	10,43	8.601,91	7,77
<i>Skupaj (ha)</i>	63.673,95	7.772,66		6.641,50		4.950,09	

Vir³⁷

Po obsegu panjevski gozdovi niso dosegali niti ene desetine skupne površine, za spoznanje več je bilo pašnikov in travnikov z drevjem, tako da je bilo bolj ali manj redko poraščenih zemljišč, bolj ali manj gosto posejanih s kamenjem, za eno tretjino vse površine. A najbolj razširjena oblika rabe so bili goli pašniki, ki so zavzemali 38 % skupne površine, ponekod jih je bilo do čez polovico, drugje pa bistveno manj. To je bila v glavnem srenjska zemlja oziroma kraška gmajna. Tudi pri drugih kategorijah so bile razlike med posameznimi skupnostmi in okraji precejšnje, a kljub tem nihanjem kvantitativni podatki potrjujejo splošni vtis. Kraški kmet je okolje Krasa prilagodil svojemu kmetijskemu sistemu in ga za potrebe živinoreje spremenil v en sam velik pašnik in travnik, z ali brez drevja (bolj brez). Takih površin je bilo skupaj za kar dve tretjini (68 %), ker pa so se tudi panjevski gozdovi uporabljali za pašo, se delež kraškega sveta, na katerem se je paslo in pridobivalo krmo, dvigne na tri četrtine (76 %) skupne površine (Tabeli 2 in 3). Lahko bi rekli, da so Kraševci ukinili gozd in vzpostavili savano – pogledjmo zakaj.

Panjevski gozd, kakršnega smo srečali tudi na Krasu, je bil v Sredozemlju razširjena oblika gozda, prav tako se je sušeno listje pogosto uporabljalo za krmo. »Obrezovanje vrhov in stranskih vej sta ohranjevalni praksi: omogočata pridelavo in nabiranje lesa in listja, ne da bi ubili drevesa, ki pogosto živi dlje, kot če bi bil puščen na miru. Bolj sta značilna za savano kot za gozd.« Kombiniranje različnih pašnih površin in oblik krme bistveno povečuje število živine, ki ga okolje lahko prenese. Racionalno je imeti manj dreves in s tem več paše, poleg tega na sušnih območjih redkeje posajena drevesa lahko bolj razširijo svoje korenine in bolje rastejo (Grove, Rackham, 2001, 55, 71, 192). Tak je zaradi nezadrževanja deževnice tudi Kras, kjer pa imamo še burjo, ki je dodatno obremenjevala korenine, katerih razvoj je oteževala tanka plast prsti nad kamenjem, tako da je bila manjša gostota tu lahko še bolj v prid drevesom.

37 Glej prejšnjo opombo.

Drevesa in njihov les so v preteklosti uporabljali na različne načine. Znano je, kako so tako v Beneški republiki kot v Liguriji (Genova) ter Franciji hraste celo namerno gojili in obrezovali na način, da so njihove veje dosegale zaželeno krivino, saj so take oblike les potrebovali v ladjedelstvu. Tak primer lahko tu dokumentiramo za sosednjo beneško Istro, kjer je nadzornik gozdov v Istri Giulio Cesare Vittori v drugi polovici 18. stoletja natančno izrisal postopek gojenja hrastovih gozdov za potrebe ladjedelstva. Pri tem je naslikal začetno stanje že vzgojenega mladega gozda, obstoječo podobo gojenih hrastovih gozdov v Istri in njihovo potrebno »osvetlitev« (razredčenje) zato, da bi drevesa rasla v skladu s potrebami ladjedelstva. Na podlagi do potankosti izdelanih »razdalj in metode gojenja gozda« je bilo mogoče doseči zaželeni učinek, »zato da lahko vsi hrasti postanejo odlični za gradnjo ladij in s potrebnimi krivinami v najkrajšem času ter v njihovi zrelosti«. Prikazani so tudi način obrezovanja in njegovi rezultati, in sicer kar dvanajst različnih, umetno privzgojenih oblik rasti dreves in njihovega vejevja, vsaka s svojim imenom in najustreznejšo kombinacijo z obliko sosednjega drevesa (Karta 10). Za Ligurijo je bilo celo zapisano, da so gojili »hraste kot oljke« (Moreno, 1982). Vendar so se drevesa in z drevesi prekrita površina tudi mimo teh izdelanih gozdarskih tehnik v industrijske namene uporabljali na številne različne načine, tudi istočasno, tako da so oblike, ki smo jih predstavili na Krasu, povsem skladne s sredozemsko in tudi širšo evropsko sliko. Listje je predstavljalo starodavno obliko krme in uporaba dreves za krmo je bila v Evropi dolgo obstoječa in razširjena praksa (Sigaut, 1982). Na podlagi lokalnih razmer in znanj se je eno in isto z drevesi poraščeno zemljišče uporabljalo v različnih kombinacijah v poljedelske, pašne in gozdarske namene obenem, ne da bi to privedlo do popolnega uničenja drevesne kritine: taki načini so bili definirani kot »tehnike mnogovrstne rabe gozdnih virov« (*tecniche di uso multiplo delle risorse boschive*; Moreno, 1990, 34).

Izraz »savana« izvira od ameriških indijancev in je bil šele kasneje uporabljen za druge dele sveta, predvsem Afriko. »Savane sestavljajo drevesa, raztresena po travinju ali ruševju«, lahko pa vsebuje tudi obdelane površine in nekatere oblike vrtov je mogoče razumeti kot primere »umetne savane«. Po Rackhamovem mnenju so bile v preteklosti v Evropi površine, poraščene z redkejšim drevjem, kar je omogočalo boljšo rast trave za pašo, precej razširjene, predvsem v sredozemskem prostoru; savano enačiti z degradiranim gozdom je zmotno (Rackham, 1996, 299–305). V Sredozemlju je bila vzpostavljena »nekakšna savana v kateri so bila z obrezovanjem, požiganjem in sečnjo drevesa zmanjšana v grmičevje«, med najobičajnejšimi vrstami v »sredozemski savani« pa so bili hrasti. Drevesa so »v savani navadno prenižka in skrotovičena«, da bi se uporabljala za gradbeni les, zato pa jim je mogoče obrezovati vrhove za večkratne pridelke lesa ali pa veje za listje, s katerim krmiti živino«. Poleg tega naj bi bila tudi za prašiče savana ugodnejša pašna površina od gozda, saj se pasejo tudi s travo, redkeje posajeni hrasti pa naj bi obrodili več želoda. Nenazadnje, tudi »savana je poljedelsko-gozdarsko-pašni sistem, ki proizvaja medsebojno povezane pridelke« (Grove, Rackham, 2001, 194–195). Vse navedeno zelo spominja na to, kar smo ugotovili na Krasu.

Grove in Rackham obravnavata tudi sredozemske kraške krajine, katerih vegetacija lahko gre »od puščave do savane in gozda«, in tudi specifično Kras v Sloveniji. Zanj trdita, da je imel v novejšem času podobo »polpuščave«, a da ni dokazov o obstoju gozda v prazgodovini niti o načinu, kako je izginil, ter izražata možnost, da bi to lahko bila savana (Grove, Rackham, 2001, 323–325). Na podlagi vsega, kar smo tu in v prejšnjih poglav-

jih pokazali, bi rekli, da je del Krasa, zlasti kraška gmajna, morda navzven res izgledal kot pustinja, a če v sliko zajamemo tudi pašnike in travnike z drevesi ter na redko poraščene panjevske gozdove, kakor tudi način gospodarjenja z naravnimi viri, je Kras prej ustrezal savani kot puščavi. Veliko sredozemskih (in drugih) savan izvira iz človeškega delovanja, zato lahko take primere opredelimo kot »kulturno savano« (Grove, Rackham, 2001, 193). Zaradi odločilne vloge človeka tudi krajina in okolje Krasa, kakršna sta se kazala v novem veku, ustrezata konceptu »kulturne savane«.

Vprašanje o obstoju gozda na Krasu v bolj oddaljeni preteklosti, tja do kamene dobe, je neposredno povezano z vprašanjem o »kulturnosti« kraške savane, še posebej pa o vzdržnosti načina gospodarjenja z naravnimi viri v novem veku, na koncu katerega je bil Kras tak, kot smo ga spoznali v tem poglavju. V resnici razpolagamo z nekaj znanstvenimi analizami pretekle poraščenosti Krasa, tako na podlagi arheoloških izkopavanj kot analize sedimentov rastlinskega peloda. Slednjo imamo na primer iz Škocjanskega zátoka pri Kopru, ki sega nazaj do obdobja izpred 7.000 let (glej graf v Culiberg, 1997, 137, in 2008, 100), v kateri pa so po eni strani vidno prisotni znaki okoliškega rastlinja severne Istre, po drugi pa je mogoče sklepati, da kakor je zastopana vegetacija Krasa, tako je tudi tista z območja Brkinov in morda tudi bolj oddaljenega zaledja. Zaradi tega bomo v nadaljevanju iz »grafa Culiberg« upoštevali le izsledke za hrast, ki je bil zanesljivo dobro zastopan na Krasu tudi pred več tisočletji. Opaziti je mogoče, da se kamena doba zaključuje s hrastovim pelodom v odločnem porastu, kar pomeni, da je bilo pred tem hrasta manj. Odtlej pa do začetka novega veka (16. stoletje) obseg vegetacije hrasta močno niha v daljših in krajših fazah, med katerimi vsaj trikrat doseže podobno nizko raven, kot jo izkazuje v zgodnjem novem veku, in sicer v bakreni in v bronasti dobi. To pomeni, da hrastovega drevja na Krasu tako malo kot v novem veku ni bilo prvič.

Skromnejši obseg hrasta proti koncu kamene dobe in v bronasti dobi se ujema z nekaterimi interpretacijami, ki se dopolnjujejo v dokazovanju, da Kras že v prazgodovini ni bil poraščen z obširnimi gozdovi in da so jih krčili. Za pozno prazgodovinsko obdobje je že bila predlagana slika, ki »kaže na kombinirano poljedelsko in pašno izrabo ob polni notranji kolonizaciji, ki zasede vse pomembnejše niše kvalitetne zemlje in bržkone povzroči znatno deforestacijo kraške regije« (Slapšak, 1999, 162). Tako je ravno v obdobju gradišč na Krasu mogoče identificirati sledove praks, kot so »kurjenje vegetacije«, požiganje gozda in odstranjevanje drevesnih panjev z namenom povečevanja in izboljšanja pašnih površin (Fabec, 2012, 52–53). Obenem je sedimentacijo v Podmolu pri Kastelcu (Hrpelje), ki pokriva obdobje od mlajše kamene dobe do antike, mogoče pojasniti »le z močnimi erozijskimi procesi, ki so nanašali zemljate delce, in z antropogenimi dejavniki«, in sicer z obdelovanjem zemlje v poljedelske namene, saj je gola zemlja lažje podvržena eroziji burje kot »travnat ali ogozden svet« (Turk et. al., 1993, 55–56).

Predvsem lesno oglje [...] dokazuje, da je ves čas poselitve tu rastel kvercetalni svetli gozd (hrast, jesen, javor, črni gaber in tudi kakšna bukev) ter tipično pašniško rastlinje (jerebika, dren, rešeljika ali črni trn). Takšen gozd vsekakor ni prav nič podoben primarnemu »nedotaknjenemu« gozdu. To ugotovitev dopolnjujejo še ugotovitve [...], ki kažejo, da so se tedanji prebivalci preživljali bolj z živinorejo kot z lovom. Na njihovem jedilniku so prevladovale ovce, govedo, svinje. Ker pa pašne živali enako kot divjačina in še bolj kot človek škodljivo delujejo na vegetacijo, upravičeno govorimo o antropozoogenem vplivu na gozd. [...] Tedanji gozd je torej bil po drevesni se-

stavi bolj ali manj podoben današnjemu, ki je prav tako tipično pašniški, antropozoogeni (Turk et. al., 1993, 70).

Rezultati izkopavanj v jami Mala Triglavca pri Divači so pokazali, da je bila v mlajši kameni dobi na Krasu živinoreja usmerjena tudi v mlekarstvo in mlečne izdelke (Budja et al., 2013). V Viktorjevem spodmolu v Vremski dolini pa analiza »dopušča sklep o obstoju mešanega hrastovega gozda, ki je po mezolitiku prešel v močno presvetljen in degradiran gozd zaraščajočih pašnikov. O bukvi ni sledu. Hrastov gozd je mogoče postaviti na začetek ali konec zgodnjega holocena« (Turk, 2004, 209).

Zanimivo se je hrast močno okreplil v rimski dobi. Za tisti čas je Plinij, ko je pisal o *castellum Pucinum*, ki se je nahajal na kraških tleh med izvirov Timave in Tržaškim zalivom, v prvem stoletju našega štetja navedel besedno zvezo *saxoso colle* (»kamnit grič«), o tamkajšnjem znamenitem vinu pa zapiše, da se »vina Pucina kuhajo v kamnu« (*Pucina vina in saxo coquuntur*), kar pomeni, da je tu grozdje zorelo med kamenjem (Vedaldi lasbez, 1994, 390). Tudi v rimskem obdobju torej, ko je bilo hrasta v zgodovinskem času največ, je bilo površje Krasa istočasno vsaj ponekod izrazito kamnito.

Čeprav dokazov še ni zelo veliko, jih je kljub temu dovolj za povsem utemeljeno hipotezo, da je Kras nekoč res bil gozdnat, vendar to ne pomeni nekega neprekinjenega obdobja neokrnjenega gozda v stanju dolgotrajnega vegetacijskega »vrhunca«. Tisti »nekoč« se je v prazgodovini in antiki zgodil večkrat in vmes je bil Kras nekajkrat tudi skromneje poraščen, nekako tako kot v zgodnjem novem veku. To je tudi v skladu z interpretacijo, ki jo za zgodovino sredozemskega okolja zagovarjajo Moreno ter Grove in Rackham (Moreno, 1990, 17–19; Grove, Rackham, 2001, 188). Poleg tega lahko na podlagi navedenih izsledkov arheoloških raziskav sklepamo, da je bila na Krasu s pretežno hrastovim »svetlim gozdom« že v prazgodovini prisotna krajinska oblika oziroma okoljska podoba, ki ustreza pojmu travniškega gozda oziroma »sredozemske savane« in je bila vsaj deloma »kulturna«. Zanimivo so tudi leta 1819 v Doberdobu uporabili isti izraz, ko so zabeležili predlog, da bi v katastru za njihove gozdove uvedli kategorijo »svetli panjevski gozdovi« (*boschi cedui chiari*; ASG, C, Doberdob, S4). V prid utemeljenosti te hipoteze je mogoče pritegniti primerljivo Slapšakovo branje zgodovine okolja Krasa in rabe njegovih naravnih virov, z drugimi besedami »časa udomačitve Krasa«.

Skupnosti pozne prazgodovinske dobe s kontinuiteto v rimsko obdobje se uspešno prilagodijo posebnostim kraškega okolja in razvijejo način življenja, bivanjsko kulturo in kulturno krajino, ki bodo v dolgem trajanju prepoznavni kot značilni za to regijo. [...] Pravilom igre, ki jih je vzpostavilo to obdobje v razmerjih med človekom in kraškim okoljem, se bodo morali prilagoditi vsi. Izjemna kontinuiteta poselitvenih prostorov in naselbinskih lokacij [...], izvirna in raznolika raba kamna v gradnji, [...] sistemi nadzora nad vodo, oblike grajene krajine s terasno zaščito zemljišč, značilno ureditvijo vrtač in vsakovrstnimi prilagoditvami razgibanemu kraškemu reliefu, oblike čiščenja pašnikov – vse to so prvine dolgega trajanja kraške krajine, katerih korenine so v strategijah izrabe, ki jih razvijejo skupnosti pozne prazgodovinske dobe na celotnem območju Krasa (Slapšak, 1999, 163).

Dodali bi lahko le poudarek, da je bilo prilagajanje obojestransko, saj je – kot je razvidno – tudi človek prilagajal kraško okolje svojim rabam in potrebam.

V pozni antiki in zgodnjem srednjem veku je hrast vseskozi dolgo upadal. V to obdobje sodi znameniti rižanski placit iz leta 804, ki je med drugimi vprašanji urejal dostop do naravnih virov med obalnimi istrskimi mesti, vključno s Trstom, in slovanskim prebivalstvom v zaledju. Prostor, ki ga je placit obravnaval, je poleg istrskega polotoka nedvomno obsegal tudi vsaj del Krasa in Brkinov, kolikor sta pripadala tržaškemu *numerusu*.³⁸ Za naše namene je pomembno, kakšno naravo in oblike rabe okolja navaja placit.

*Vzel je naše gozdove, od katerih so prejemale naši predniki dajatve za pašo živine in prašičev [...]. Razen tega je na našo zemljo naselil Slovane. Ti orjejo na naših njivah in na naših krčevinah, kosijo na naših travnikih, pasejo na naših pašnikih [...]. Kar se tiče gozdov in pašnikov, o katerih govorite, sem mislil, da morajo biti od strani gospoda cesarja v javni uporabi.*³⁹

Tako tudi sredi zgodnjega srednjega veka poleg njiv vidimo gozdove, v katerih se pasejo govedo, ovce in prašiči, prav tako vidimo izkrčene površine, poleg njih pa še pašnike in travnike. Pri tem je enako relevantno sporočilo to, da so se takih rab okolja posluževali Slovani, kakor to, da se je enako počelo že pred tem.

Med zgodnjim srednjim in zgodnjim novim vekom se je hrast močno in hitro razširil in nato nekoliko bolj postopoma skrčil do predhodnega, razmeroma skromnega obsega. Istočasno s porastom hrasta se je skrčilo žito in torej poljedelstvo (Culiberg, 2008, 100). Če ugibamo, bi razlog za oboje lahko iskali v »črni smrti«, ko je sredi 14. stoletja epidemija kuge v vsej Evropi odnesla veliko prebivalstva, ki se je na prejšnjo raven vrnilo nekje do začetka novega veka.

A Kras je v novi vek vstopil, tako kot druga obmejna območja na Slovenskem in tista v najbližnji soseščini, v stanju demografske in ekonomske krize, ki sta bili posledica zaporednih epidemij kuge in desetletja ponavljajočih se turških vpadov (Štih, Simoniti, 2009, 207–208). V zadnjem velikem pohodu leta 1499 naj bi »Turki« v furlanski nižini za seboj pustili 132, »v hribih pri Gorici in na kraški planoti« pa več kot 60 požganih in opljenih vasi.⁴⁰ Da so bili življenjski pogoji zelo težki in kmetijstvo v propadu ravno zaradi turških vpadov, kuge in posledičnega pomanjkanja delovne sile za obdelovanje izropanih in opustelih njiv, je zatrdil tudi Della Bona. Opustošenje naj bi podeželsko prebivalstvo prignalo tudi v proteste, »predvsem tisti s Krasa so bili povsem v gibanju [...], pritoževali so se nad svojim stanjem in se pri oblasteh oglašujoče pritoževali, tako da jih je bilo treba nazadnje z vojaško silo spraviti k razumu« (Della Bona, 2003, 70–72). Tako je bilo na samem začetku 16. stoletja v nekaterih zemljiških gospodstvih na Krasu in v njegovi neposredni bližini (Devin, Senožeče, Prem in Vipava) opustelih približno 30 % kmetij (Štih, Simoniti, 2009, 207). Takrat je na teh kraških pustotah na opuščeni njivah rasla trava in se po njih pasla živina.

Podoba opustelosti, ki jo posnemamo iz kraških urbarjev okoli leta 1500, je naravnost obupna. Cele vasi puste in prazne, polje neobdelano. Od nekaterih vasi poznamo ime, toda danes ni sledu za njimi niti v ustnem izročilu. V številnih vaseh je osta-

38 O pojmu »Istre«, ki je v antiki in zgodnjem srednjem veku zajemal tudi Kras, Brkine in Notranjsko, glej Kos, 1985, 164. O teritorialnem obsegu placita glej Pleterski, 2005, in Žitko, 2005; o gospodarskih panogah, ki jih izpričuje, pa Mihelič, 2005.

39 Krahwinkler 2004, 90. O interpretaciji cesarjevega kot prostora v javni uporabi glej Kos, 1985, 324, in Žitko, 2005, 157–158.

40 Antonini, 1865, 258, ki citira delo Malipiero, 1843, ki pa ne omenja vasi pri Gorici in na Krasu.

lo do polovico in še več kmetij pustih in praznih. Te imajo [...] sosedje v užitek. Niso redki primeri, da ima kmet poleg svojega grunta še dve ali tri puste kmetije, če ne za drugo, vsaj proti odškodnini za travo, ki jo je na pustoti nakosil (Kos, 1952, 236).

Nekako pol stoletja je trajalo, dokler sta na sosednjem Goriškem postali razvidni povečana kmetijska dejavnost z obdelovanjem prej opustelih zemljišč in novih, urejenih sredi gmajne, ter demografska živahnost (Panjek, 2015). Podobno je povečano aktivnost takrat mogoče zaznati tudi na Krasu. V urbarju gospostva Švarcenek, ki se je raztezalo med sežanskim Krasom in Brkini, je bilo leta 1524 naštetih skupaj 179 hub, od katerih jih je bilo še vedno v pustoti 21 (12 %), natanko petdeset let kasneje pa jih je urbar iz leta 1574 skupaj naštel že 212, pri čemer ni bila popisana nobena pusta huba več.⁴¹ To pomeni, da se je medtem število vseh obdelanih hub povečalo za tretjino, obenem pa je nastalo za skoraj petino novih. Kakor kaže primer iz Lokve, ki pa je posebno dinamičen, ne le, da so bile tedaj kmetije polno zasedene in s tem zemlja obdelana ter pašniki v uporabi, ampak so se hube že drobile in so si njihovi imetniki poleg tega ustvarili dodatna obdelovalna zemljišča na srenjski zemlji, in sicer devet vrtov in en vinograd ter njiv za skupaj deset dni obdelave (okoli 3,5 ha).⁴² A ustanovljene so bile tudi številne kajže, nove kmetije, ki so prav tako nastajale s krčenjem gmajne. Če je bilo leta 1524 v Lokvi zabeleženih »le« devet osebenjkov (*Untersassen*, Cova, 2008, 137), je bilo leta 1574 navedenih že 29 kajžarjev, nekateri od njih pa so seveda »poleg kajže imeli še zemljišče ali vrtove na gmajnik«, in sicer njiv za preko 2 dni obdeleve in kar 36 vrtov (Umek, 1987, 63–64). V istem obdobju so tudi v devinskem gospostvu poleg hub in njihovih delov naštevali še kajže in osebenjke: v skupnosti Zgonik je bilo leta 1570 na primer naštetih 24 hub in 5 kajž (Panjek, 1997, 48). Ob koncu stoletja je v devinskem desetinskem urbarju (1588–1595) na primer izrecno omenjen Marko Peric, ki si je prisvojil srenjski travnik v skupnosti Brestovica, »ga obdal s kamnitim zidom in ga pričel obdelovati« (Luchitta, 2005, 22).

Proces vzpostavljanja novih njiv in travnikov na škodo gmajne se je nadaljeval tudi v 17. in 18. stoletju, in sicer tako za nove kot za obstoječe kmetije, ki so se medtem drobile na več gospodinjstev. Ta proces smo omenili že v prejšnjem poglavju, zato nam je njegov rezultat s krajinskega vidika že znan: srenjska zemlja je bila s časom vse bolj na gosto posejana z nekakšnimi okroglimi obdelanimi oazami, ograjenimi s kamnitimi zidovi. Tako na primer na območju Brestovice leta 1758 skoraj ni bilo kmeta, ki bi ne imel v zakupu kakega zemljišča na srenjski zemlji (Luchitta, 2005, 22). V Šempolaju so za franciscejski kataster to lepo povedali, ko so zapisali, da znotraj pašnikov in travnikov »se nahajajo različne zemljiške parcele navadne ornice in ornice s trtami, v obliki sklede, ljudsko imenovane doline, nekatere z bolj in druge z manj globoko površino« (AST, CF, Šempolaj, S5). Vsekakor je treba upoštevati, da je srenjska zemlja sicer obsegala velik del skupne površine, a obenem tudi to, da je zavzemala najmanj rodovitne površine in marginalna zemljišča. Poleg tega so se individualne delane doline in ograde seveda urejale na najboljših oziroma najmanj slabih zemljiščih na srenjski zemlji, saj so bile njive v delanih dolinah vendarle slabše kakovosti, kakor so marsikje zapisali tudi v franciscejskem katastru. Zato je ta proces povzročal vse večji pritisk skupne paše na najmanj kakovostnih površinah.

41 Podatki, na podlagi katerih so izvedeni izračuni, so povzeti po Cova, 2009, 135, 138. Prim. Umek, 1987.

42 Podatki, na podlagi katerih so izvedeni izračuni, so povzeti po Umek, 1987, 63.

Nekako vzporedno z napredovanjem obdelovanja (najboljših) zaplat srenjske zemlje, kar je odtegovalo prostor paši, so se verjetno redčila drevesa, zato da bi se nadoknadila, povečala in tudi izboljšala pašna površina. Tako gre po vsej verjetnosti razumeti prakso, ki so jo zabeležili na Kraškem robu nad Trstom in nad katero so bili zaskrbljeni v mestnem svetu, ko so leta 1698 poročali, da na »grižah« tamkajšnji kmetje »režejo drevesom korenine zato, da bi se posušila« (Masiello, 1992, 44). Poraja se vprašanje, kako so kraške vaške skupnosti skozi novi vek gledale na proces vzpostavljanja individualnih ograjenih zemljišč na skupnem svetu, ki je bil prepotreben konstitutivni element v kraški kmečki ekonomiji in kmetijskem sistemu, kakor smo ga spoznali skozi franciscejski kataster in v katerem je paša imela pomembno vlogo. Skupnosti so namreč upravljale s srenjsko zemljo in v zameno za njeno rabo zemljiškemu gospodu plačevale določene dajatve. Slednji je imel interes za vzpostavljanje delanih dolin in ograd na srenjski zemlji, saj je to moral dovoliti sam in je svoj pristanek tudi zaračunaval, nato pa je od izkrčenih površin prejemal višje dajatve kot poprej za isto površino gmajne. Po drugi strani pa si je težko predstavljati, da bi tako veliko število posegov posameznikov na skupnem svetu lahko potekalo mimo vaških skupnosti in njihovega soglasja, a ta vidik bo treba še raziskati. Tu se seveda postavljajo tudi širša vprašanja, kot so obmejni konflikti med posameznimi skupnostmi glede rabe gmajne, ki so izpričani tudi na Krasu (Karta 11), spori med skupnostmi in gospodi glede dostopa do srenjske zemlje in njegovega omejevanja, nena zadnje pa tudi razumevanje pravice do dostopa do naravnih virov in njihove nujne skupne narave s strani kmečkega prebivalstva.⁴³

Če preidemo k vprašanju vzdržnosti sistema rabe naravnih virov na Krasu v novem veku, lahko izhajamo iz ugotovitve, da so bili načini rabe dreves in gozdnatih površin, ki smo jih uvodoma navedli skozi kritični opis uradnikov iz leta 1724, v bistvu isti, kot smo jih sto let pozneje srečali v franciscejskem katastru in tam skozi obrazložitve kmetovalcev tudi spoznali njihovo logiko. To sta dva različna pogleda na iste prakse, za katere pa lahko zanesljivo trdimo, da niso bile brezumne in kratkovidno uničevalne, temveč načrtno in racionalne za ljudi, ki so tam živeli. Potrjujeta nam metodološko ugotovitev, po kateri moramo »iz virov priklicati na površje zgodovinske obdelovalne sisteme gozda, ki so jih vzorci zgodovine gozdarske in agronomske stroke pogosto opisovali kot iracionalne ali predznanstvene« (Moreno, 1990, 27). Kraševci niso potrebovali visokoraslega gozda, ampak uporabna drevesa in veliko paše, torej savano, ki so jo tudi oblikovali. Kljub temu je bil pritisk na naravne vire na Krasu proti koncu novega veka nedvomno močan, tamkajšnje okolje je ob skrbni organizaciji vzdrževalo zelo veliko število živine. Obenem je prebivalstvo naraščalo, kar lahko zatrdimo kljub pomanjkanju zanesljivih demografskih podatkov za zgodnji novi vek, in sicer vsaj na prehodu iz 18. v 19. stoletje. Takrat je bil v skupnostih na kraškem robu nad Trstom najmanjši prirastek števila prebivalcev tretjinski, ponekod pa se je njihovo število v pol stoletja skoraj ali več kot podvojilo: v povprečju je bila rast prebivalstva na ravni 75 % (Tabela 4).

Vendar se tolikšen porast ni avtomatično prelevil v premosorazmerno večji pritisk na naravne vire, saj je pri tem treba upoštevati možnost (dejstvo) pridobivanja dodatnih virov dohodka tudi izven kmetijskih panog (prevozništvo, delo v Trstu ipd.). Pri ugotavljanju

43 Na te teme obstaja obsežna mednarodna literatura, zatu tu navajamo le Bianco, 2011, kot primer iz sosednje Furlanije, Alfani, Rao, 2011, za širši italijanski prostor, ter Thompson, 2010, za širši kontekst. Zanimiv primer »boja za srenjsko zemljo« v Laurenti, 2014.

nju vzdržnosti načinov rabe naravnih virov v sklopu kmečke ekonomije je treba namreč upoštevati, da kmečke skupnosti niso živele in delovale kot neke srečne oaze v izključnem odnosu s svojim naravnim okoljem. V zahodnem slovenskem prostoru in tudi na Krasu so bili na primer agrarni in neagrarni dohodki tesno povezani v »integrirano kmečko ekonomijo«. Ko so se neagrarni dohodki zmanjšali, se je povečeval pritisk na agrarne in nasploh naravne vire, tako da oblike in intenzivnost njihove rabe lahko razumemo tudi kot nekakšen »barometer« konjunktura ali kot »kazalce« ekonomskega sistema, v katerega so vključeni. Če pa so se dodatni viri dohodka izven agrarnih panog povečevali, se je pritisk na naravne vire lahko tudi zmanjšal.

Tabela 4: Rast prebivalstva v vaseh kraškega roba nad Trstom v pol stoletja na prehodu 18. in 19. stoletja

Skupnost	Število prebivalstva 1777/78	Število prebivalstva 1827/30	Rast prebivalstva %
Bani	96	150	56,25
Bazovica (z Lipico)	357	495	38,66
Kontovel	396	548	38,38
Gropada	112	219	95,54
Opčine	413	1.021	147,22
Padriče	98	129	31,63
Prosek	414	773	86,71
Križ	487	829	70,23
Trebče	245	405	65,31
Skupaj	2.618	4.569	74,52

Vir: Kalc 2009, 7; AST, CF, Bani, S₅; Bazovica, S₅; Kontovel, S₅; Gropada, S₅; Opčine, S₅; Padriče, S₅; Prosek, S₅; Križ, S₅; Trebče S₅.

Ali so torej Kraševci svoj Kras uničili in ga spremenili v puščavo? Odgovor je nikalen. Povsod v katastru se navaja neutrudna skrb za vzdrževanje rodovitnosti zemlje in možnosti rabe ornice in travnišč. Tako so v Lokvi na primer zabeležili, da tamkajšnji kmetje svoja zemljišča »ohranjajo z marljivostjo, prizadevnostjo in ljubeznijo« (*vengono conservati con diligenza, zelo ed amore*; AST, CF, Lokev, S₅). Zaslediti je mogoče tudi nekatere ukrepe, ki so pomembno prispevali k trajnosti sicer intenzivne rabe naravnih virov. Prvi zadeva koze, ki so hud nasprotnik nadzorovane rabe pašnikov in posebej gozdnatih površin. Za razliko od prvih desetletij 17. stoletja, ko sta urbarja gospostev Senožeče (1615) in Devin (1637) med dajatvami še predvidevala kozliče (za desetino so jih v Devinu letno dajali kar 307, v Senožečah pa skupaj z jagenjčki 81; Panjek, 2004, 22, 35), in še od prvih desetletij 18. stoletja, ko se leta 1724 v nekaterih gozdnatih območjih bolj na obrobju Krasa proti Brkinom in Istri še omenja paša koz (Piussi, 1976), nekako od sredine 18. stoletja na Krasu koz ne najdemo več. Devinsko gospostvo, ki je dve stoletji pred tem prejemale desetino od kozličev, je leta 1752/53 namesto nje beležilo desetino od jagnjetov (Luchitta, 2005, 43). Leta 1780 je inženir Hermann sicer še omenjal koze na Krasu (Shaw, 2000, 79). V franciscejskem katastru okoli leta 1830 na celem Krasu niso popisali niti ene same koze. Leta 1873 je avtor študije o gozdovih in pogozdovanju v Avstrijskem primorju navedel, da na

širšem kraškem območju (tudi izven matičnega Krasa) ni koz, temveč »koze imajo samo v skupnostih Čičev in v Buzetu« (Scharnaggl, 2008, 95). Odsotnost koz na Krasu lahko razumemo kot ukrep in znak umne rabe naravnih virov. Podobno lahko interpretiramo navedbe kraških kmetov v vseh skupnostih, kakor jih prinaša kastater iz časa 1820–1830, da na svojih pašnikih ne sprejemajo tuje živine in drobnice (razen v Devinu, kjer je to potekalo v režiji tamkajšnjega grofa). Že pol stoletja pred tem, okoli leta 1770, sicer močni sezonski tokovi selitvene paše ovac med Notranjsko in severno Istro niso zajemali ožjega območja Krasa, temveč kvečjemu njegova obrobja (in spet Štivan pri Devinu) (Umek, 1957). Upoštevati je namreč treba, da so se sistemi paše, tipologija živine na posameznih pašnikih in nenazadnje oblike posesti in dostopa do pašnih površin skozi stoletja (lahko) spreminjali, nenazadnje kot ukrep v primeru poslabšanja kakovosti paše zaradi njene obremenjenosti (Head-König, 2014, 27, 31).

Kot znak vzdržnosti rabe naravnih virov ali vsaj tega, da naravni viri vendarle niso bili izčrpani, lahko štejemo tudi dejstvo, da je kljub splošno izraženemu pomanjkanju sena in skromni poraščenosti gozdov in travišč z drevesi franciscejski kataster pri številnih skupnostih zabeležil »obilje« sena, ki so ga zato prodajali v Trst, ponekod so v mesto naprodaj vozili tudi drva. Tako je bilo tudi skoraj pol stoletja kasneje, kakor jasno izhaja iz opisa in mnenja strokovnega opazovalca, avstrijskega gozdnega inšpektorja in podpornika pogozdovanja Krasa Simona Scharnagglja (1873), o stanju gozdov na Krasu.

Pravi pravcati gozdni sestav je na Krasu v komenskem in sežanskem okrožju, kakor tudi na območju mesta Trsta, kot je znano, že od nekdaj izginil in gozdove Krasa predstavljajo obširna in opustela kamnita polja s sporadičnimi goščavami listavcev ali makijami brina.

Vendar so tla na celotnem območju Krasa, kljub številnemu kamenju in tanki plasti prsti ter kljub suši in vetrovom, izredno primerna za gojenje gozdov.

Tudi stalno pohabljanje lesnatih rastlin, obrezovanje v času limfe, paša, ki se izvaja skozi vse leto brez nikakršnega praktičnega reda itd. koreninam ne morejo odvzeti njihove neverjetne moči obnavljanja in dejansko jih je mogoče povsem uničiti samo s popolnim izkoreninjenjem. Skromna količina prsti Krasa, pomešana z veliko kamenja, premore neko svojo neverjetno moč. Ko v sušnem obdobju, ki jo pogosto za več mesecev pušča brez vode ali rose, vse trave zgledajo že osušene, tisto malo zemlje pa ožgano in suho, listje na drevesih rumeno in ovenelo začne odpadati, skratka vse rastlinje zgleda mrtvo, preseneti nagla preobrazba, ki nastopi po lepem in obilnem dežju. Kot po čarovniji trave in zelenjad pričnejo poganjati iz zemlje, uvelo drevesno listje se spremeni v bujno zeleno in nekatera drevesa celo poženejo nove liste. [...]

Na celotnem območju Krasa v skupni površini 110.381 oralov se nahaja en sam večji visokorasli sestoj, to je hrastov gozd dvorne konjušnice v Lipici, ki pravzaprav pripada tržaškemu ozemlju. Preostali gozdovi so nekako povsod močno okrnjeni in pogosto spremenjeni v gole nadzorovane pašnike. [...]

V vsem prostoru Krasa je porast lesnih rastlin zelo velik in obnavljalna moč listavcev je znatna. Med skalovjem in najbolj divjimi pečinami poganjajo lesne rastline, kadar se za nekaj let tlom prihrani paša in korenine dreves niso povsem izrute. [...]

S Krasa se letno odpelje približno 800 skladovnic [0,9 kubičnega metra] drv za kurjavo, deloma v Furlanijo in deloma v Trst (Scharnaggl, 2008, 77–78).

Še leta 1873 so torej s Krasa vsako leto prodajali za 720 kubičnih metrov drv. Če odmislimo kritične pripombe na račun kmečkih praks, za katere vemo, da niso povsem utemeljene, je zagovornik pogozdovanja Krasa in kritik paše dejansko ugotavljal, da je bil kljub intenzivni rabi naravnih virov Kras še vedno vitalen. Tega pa ne gre pripisati le skritim kraškimi naravnim energijam in trdovratnosti njegovega rastlinja. »Čarovnije« ne gre pripisati le naravi, ampak tudi kraškemu človeku, ki je to vitalnost očitno znal ne le s pridom uporabiti, ampak tudi dolgoročno ohranjati, čeprav v spremenjenem in prilagojenem okolju. Tako stanje je v dobi, ko se je že začinjalo pogozdovanje, povsem v nasprotju z interpretacijo, po kateri naj bi kraški kmet s prekomerno pašo in izsekavanjem Kras degradiral, devastiral in s povzročeno dezertifikacijo (malodane nepovratno) spremenil v puščavo. Ker je »po teoriji o uničeni krajini degradacija enosmeren proces« (Grove, Rackham, 2001, 60), je na Kras ne moremo aplicirati.

Kraševci so imeli tak Kras, kakršnega so sami oblikovali, rabili in ohranjali pri življenju. To je lepo vidno tudi iz stališča kraških kmetov do pogozdovanja, ki sta ga takrat zagovarjali tržaška mestna elita in avstrijska gozdarska stroka. Scharnaggl je na primer menil, da je treba Kras nameniti »gozdarskemu izkoriščanju« (*sfruttamento silviculturale*), kar je kratkomalo pomenilo popolno spremembo rabe okolja, kakršno so razvili in izvajali tamkajšnji prebivalci. Tako korenita sprememba rabe je napovedovala zrušitev obstoječega ekonomskega sistema. Kraševci so bili (razumljivo) proti.

Prebivalec Krasa je že iz prejšnjih, čeprav majhnih nasadov črnega bora razumel, da je v primeru večjih nasadov te lesnate vrste konec za njegovo pašo; in to je, deloma, tudi razlog za njegovo nasprotovanje. Spomladi leta 1872 so nekatere skupnosti že rade volje opravljale rabote za nasade, a pod pogojem, da so bile za posaditev dodeljene samo mladike malega jesena iz centralnih semenskih drevesnic, pri čemer so navajali, da nujno potrebujejo les in da ne morejo čakati 80 let preden bi lahko posekali črne bore [...].

Iz zgoraj navedenega izhaja, da v primeru pogozdovanja Krasa večinoma s črnim borom ni mogoče pričakovati prostovoljnega sodelovanja prebivalstva in da, če bi se to vrsto skoraj na silo vsililo skupnostim, bi to lahko privedlo do določenega odpora in zatem, ko bi naraščajoči sestavi črnega bora onemogočili rabo pašnikov, tudi do vojne med gozdnim gospodarstvom in vzrejo živine (Scharnaggl 2008, 95–96).

Pogozdovanje slovenskega Krasa je predstavljalo, po Grovu in Rackhamu, prvi tovrsten primer v Sredozemlju, drugje so se sorodne pobude izvedle kasneje. V vsej Evropi se je v 18. in še bolj v 19. stoletju »razvil konflikt med gozdarji in pastirji za uporabo gozda«. Na koncu so povsod »zmagali gozdarji«, saj sta jih podpirala »ves administrativni državni aparat in ideologija sloja lastnikov« (Sigaut, 1982, 49–50). Osti novodobnih gozdarjev so bile uprte proti tradicionalnim oblikam gospodarjenja z gozdnimi viri, za opredelitev katerih sta bila predlagana koncepta »večnamenski obdelovalni sistem« in »integralna ekonomija« gozda (*uso multiplo delle risorse, economia integrale del bosco*; Sansa, 1996, 205, 211; Sansa, 2012, 262–263). Tudi naš kraški primer izkazuje vse to. Lokalni prebivalci so hoteli imeti tak Kras, kakršnega so oblikovali, ker je ustrezal njihovemu ekonomskemu sistemu.

Sprva so poskusili pritisk v prid pogozdovanja obrniti v svojo korist ter ga usmeriti tako, da bi bil v skladu z obstoječim načinom gospodarjenja z okoljem, saj so predlagali njim ustrezno vrsto drevesa (mali jesen). Izredno zanimivo je predvidevanje strokovnega opazovalca, da bi se v primeru obsežnega pogozdovanja Krasa s črnim borom lahko vnela »vojna« med gozdarsko in kmečko ekonomijo. In dejansko se je vnela. V obdobju tridesetih let med koncem 19. in začetkom 20. stoletja, ko je bilo pogozdovanje Krasa že v polnem teku in se je v veliki meri sadil črni bor, so samo na območju tržaškega Krasa našli preko sto požarov novih nasadov, katerih razlog je ostajal »neznan« (Tabela 5). To so bili prav gotovo v veliki meri požari, ki so jih zanetili prebivalci Krasa v obrambi svojega okolja, krajine in nenazadnje ekonomskega sistema ter socialne vzdržnosti. To seveda ne pomeni, da je bilo življenje in gospodarjenje na kamnitem Krasu lagodno, obratno, bilo je naporno, trdo kot kamen.

Slika 25. Pogozdovanje Krasa s črnim borom (Bazovica, 1906-1910; FVG, 1992).

Tabela 5: Pregled gozdnih požarov na tržaškem ozemlju v obdobju 1882–1913

Pogore- la površina (ha)	Borove rastline (število)		Starost rastlin	Vzrok za požar			Skupaj
	Umrli	Poškodo- vani		Iskre loko- motive	Vremenar- ski balon	Neznani razlog	
85,90	188,788	26,713	1–40	65	20	105	190

Vir: Masiello, 1992, 49.

V resnici je pogozdovanje na tržaškem Krasu pomenilo še nekaj več, in sicer »ur-bano« osvajanje in zavzemanje podeželja, kar je razvidno med drugim iz odločitve, da se »novi gozdovi« tudi nanovo poimenujejo, in sicer z izbiro novih imen izmed priimkov zaslužnih tržaških veljakov, pri čemer so se povsem spregledala obstoječa lokalna ledinska imena. Sprememba okolja s pogozdovanjem je obenem prinašala njegovo globoko zunanjo preobrazbo z vnosom popolnega tujka, črnega bora, nasajenega v neskončnih ravnih vrstah, ki so segale do obzorja. Kot neka zelena vojska. Te površine niso imele nič več skupnega z dotedanjo rabo in podobo, bile so odtujene, zasedene. Ampak pogozdovanje Krasa je druga zgodba in tudi ta bi utegnila biti precej drugačna od doslej slišane.

Brez vode: parni vlak na Krasu

Voda je bila najredkejši naravni vir na Krasu, a njeno pomanjkanje ni bilo nikakor odvisno od delovanja človeka, prej nasprotno. Tudi pri vodi so Kraševci izkoristili vse, kar je bilo mogoče s kmetom razpoložljivimi tehniko, znanjem in nenazadnje sredstvi. S hišnih streh so deževnico preko žlebov zbirali v domačih ali skupnih vodnjakih, s prilagoditvijo pobočij so jo usmerjali v kale. V sušnem obdobju so morali po vodo do bolj obdarjenih in dovolj darežljivih sosednjih skupnosti ali do več ur hoda oddaljenih rek in izvirov. Na vprašanje o namakanju in morebitni izpostavljenosti travnikov poplavam so v katastru v Štorjah zabeležili odgovor, ki je malodane znanstven.

Ni nobenih voda [...], ki bi jih bilo mogoče uporabiti za namakanje travnikov; niti ni znano, da bi vode škodljivo poplavljal, saj deževnico vpijejo kraška tla, kot kaka spužva, in voda takoj odteče po žilah, ki so v skalah in podpirajo to skromno količino prsti (AST, CF, Štorje, S4).

Eden redkih izvirov na Krasu se je nahajal ob morski obali pod Nabrežino, a izkoriščanje tega dragocenega vodnega vira je domačinom postavljalo nepremostljive gmotne težave.

Ta skupnost vendarle ima en močen izvir čiste, bistre in zdrave vode, ki izvira med skalami takoj ob stiku z morjem in katere se ti člani skupnosti ne morejo posluževati, razen ob oseki, saj jo plima prekrije in pomeša s slano vodo. Tega, v tej deželi dragocenega zaklada ni mogoče obvarovati pred mešanjem z morsko vodo, ne da bi nastali stroški, ki presejajo moč teh prebivalcev (AST, CF, Nabrežina, S5).

Ravno ta izvir, po imenu Brojenca, je odigral pomembno vlogo za železnico. Tu se bomo osredotočili na vprašanje, kaj se je dogajalo z vodo kot naravnim virom na Krasu sredi 19. stoletja, ko je potekal proces gradnje južne železnice od Ljubljane do Trsta. Takšna gradnja je bila velik logistični podvig, ki je segal od obsežnega angažmaja državne administracije za zagotovitev finančnih in materialnih sredstev, lobiranja in načrtovanja proge ter gradnje same do umestitve železnice s celotno pripadajočo infrastrukturo (postaje, delavnice, bivališča) v prostor. Pri tem pa je bilo bistveno tudi zagotoviti si in izkoristiti lokalne naravne vire, med katere spada tudi voda. Slednja je bila nepogrešljivi ele-

ment ekonomije in življenja za prebivalce na Krasu, za železnico pa strateški vir. In na tej točki pride do soočenja dveh svetov: sveta kraških prebivalcev, kjer je voda skupni naravni vir v tradicionalni kmečki ekonomiji in družbi, s katero, v kolikor ni šlo za zasebne »štirne«, upravlja skupnost in do katere so upravičeni vsi, s svetom modernizacije, z angažmajem države in privatnih podjetnikov po lastninjenju in prisvajanju dotlej skupnih naravnih virov.

Sorodne procese in zgodbe lahko zasledimo tudi drugod po Evropi, saj je industrializacija, katere del je bila izgradnja železniških omrežij, bistveno spremenila ekonomski značaj naravnih virov. Če je eno pomembnejših vprašanj okoljske zgodovine to, ali so kolektivne oblike upravljanja z naravnimi viri bolj ali manj »trajnostne« od individualnih in zasebnih oblik, obdobje industrializacije predstavlja zelo pripravno področje opazovanja njihovih različnih učinkov, saj je v njem neredko prihajalo do privatizacije naravnih virov in njihovega izkoriščanja. To vprašanje je mogoče obravnavati tudi na primeru vode: tako je za tovrstni proces v dolini Liri v južni Italiji v 19. stoletju bil skovan izraz »ograjevanje vode« (*enclosing water*, Barca, 2010). Potem ko so vrste in vrste lokalnih industrialcev začele neomejeno izkoriščati reko Liri in njene pritoke, je vse pogosteje prihajalo do obsežnih poplav in uničenj naselij ter zemljišč. Nove oblike rabe vode so namreč privedle do »vodnega nereda« (*disorder of water*). Vzrok za ta nered pa leži v percepciji omenjenih industrialcev o vodi kot o naravnem kapitalu, katerega je ne samo smotrno, temveč tudi nujno izkoriščati za vzpostavitev sodobne, industrijske proizvodnje. Nasproti industrialcem so se postavili lokalni prebivalci in zemljiški posestniki, katerih različni interesi so se združevali v eni točki, to je na vztrajanju pri ohranjanju obstoječih, »tradicionalnih« načinov rabe reke. Drugače povedano, šlo jim je za ohranjanje obstoječega družbenega reda in običajnih načinov ureditve dostopa do skupnega sveta in naravnih virov na njem. Tretji akter v tej zgodbi je bila država oziroma več državnih administrativnih podsistemov. Leti so sledili paradigmi industrializacije in podpirali aktivnosti industrialcev, a po drugi strani je na njihova pleča padlo breme reševanja tako ekonomskih kot okoljskih težav, ki jih je prinašala stihijska izraba reke. A več o tem v nadaljevanju, zdaj pa naprej pogledjmo, kako se je razpletlo soočenje na primeru vodnih virov pri Križu in Nabrežini.

Sredi 19. stoletja je na območju slovenskih dežel potekal pomemben gradbeni projekt, gradnja proge t. i. južne železnice, osrednje prometne povezave med Dunajem in Trstom, ki so jo gradili v letih 1842–1857. Do leta 1849 je bil zgrajen odsek od Dunaja do Ljubljane, do leta 1857 pa od Ljubljane do Trsta. Trasa proge med Ljubljano in Trstom je potekala po Krasu in sicer med postajo Gornje Ležeče, ki je bila na Kranjskem, in postajami Divača, Sežana, Prosek in Nabrežina, ki so se že nahajale v Avstrijskem primorju oziroma na Krasu.¹ Gradnja proge po kraškem terenu je za odgovorne inženirje predstavljala večplasten izziv, tako zaradi premoščanja nestanovitnega terena (kraške doline, kotline, jame), burje in snežnih zametov kot zaradi pomanjkanja vodnih virov za preskrbo parnih lokomotiv z vodo. Težave s terenom, še posebej s spustom s kraške planote do mesta Trsta (višinska razlika od 501 m. n. m. pri postaji Gornje Ležeče do 3 m. n. m. pri postaji v Trstu), so uspešno reševali z gradnjo viaduktov, za zaščito pred burjo in snežnimi zameti pozimi pa so postavili več zaščitnih zidov (Rustja, 1997, 34–37).

1 O celotnem projektu gradnje proge Dunaj–Trst glej primarno Mohorič, 1968; Bressan, 2007; Dienes, 1987; Artl, Gürtlich, Zenz, 2007. Glede odseka Ljubljana–Trst glej tudi Rustja, 1997, 28–33, in Poniž, 2001, 131–136.

Naslednja težava je bila zagotovitev ustrezne preskrbe z vodo, tako pitne vode za potrebe na tisoče delavcev in uslužbencev v času gradnje kot pozneje za lokomotive. To so rešili tako, da so pri Gornjem Ležečem zajeli izvire vode v dva zbiralnika in jo po 38 km dolgem cevovodu speljali do železniških postaj Divača, Sežana in Prosek (Horn, 2007, 190; Mohorič, 1968, 33).

Gradnja vodovodne napeljave za potrebe železnice je predstavljala pomembno priložnost tudi za prebivalce Krasa, da pridobijo konstanten vir tekoče vode. Tako je na Državno namestništvo v Trstu (*Stattshalterei* oz. *Luogotenenza del Litorale*), ki je spremljalo proces odkupovanja zemljišč na Krasu za gradnjo proge, prispel dopis, v katerem prebivalci skupnosti Divača, Sežana in Gabrovec prosijo, če lahko uporabljajo odvečno vodo na železniških postajah Divača, Sežana in Prosek (slednja se je nahajala na območju skupnosti Gabrovec), potem ko si lokomotive obnovijo svoje zaloge. Svojo prošnjo iz leta 1857 so utemeljili z znanimi težavami s pomanjkanjem vode na Krasu, pri čemer bi možnost koriščenja odvečne vode vsaj deloma olajšala njihove razmere.

Pomanjkanje vode na Krasu je splošno poznano in se redno pojavi vsako poletje, pogosto tudi spomladi, kot se je pripetilo tudi pred kratkim, ko so zgoraj navedene skupnosti že aprila in maja trpele za pomanjkanjem vode. [...] To nadlogo bi bilo mogoče vsaj deloma odpraviti le z dragimi naložbami, vendar se vsakemu tovrstnemu posegu kot nepremostljiva ovira zoperstavlja revščina prebivalcev Krasa (AST, LL, 74, 7353).

S podobnim stanjem so se srečevali tudi pri Nabrežini, kjer bi parne lokomotive po strmem dvigu proge z obmorske postaje v Trstu do postaje v Nabrežini (167 m. n. m.) in naprej do postaje pri Proseku (260 m. n. m.) lahko ostale brez vode (Werner, 1898, 188; Mohorič, 1968, 33–34; Volpi Lisjak, 1995, 69). Potreba po zajetju vodnih virov za potrebe železnice je sovpadla z zaradi močnega naraščanja prebivalstva že dolgo občuteno potrebo po zagotovitvi novega vodovoda za mesto Trst, ki se je še vedno napajalo iz starega terezijanskega vodovoda. Sredi 19. stoletja se je Trst namreč oskrboval z vodo, ki je bila na voljo prebivalcem na javnih fontanah ali pa so jo zajemali v cisternah in kanalih. Prebivalcem vasi okoli mesta je bila prav tako na voljo edino voda iz cistern. V obdobjih suše, ko so cisterne presahnile, so bili tako prebivalci mesta in okolice prisiljeni k dostavi vode z vozovi iz reke Timave ali potokov v okolici Barkovelj in Žavelj. Odločitev za izgradnjo trase med Ljubljano in Trstom, ki bi potekala mimo Nabrežine, je torej za tržaško mestno upravo predstavljala priložnost, da se v dogovoru z državnimi železnicami izkoristijo vodni viri pri Nabrežini in se zgradi vodovod do Trsta (Panjek, 2003, 702; Farone, 2009, 13, 15).

Kaj kmalu se je postavilo vprašanje lastništva nad vodnim virom. Že leta 1854 je uprava državnih železnic zaprosila Državno namestništvo v Trstu za sodelovanje pri pospešitvi potrebnega odkupa izvira.

Nakup zemljiških parcel št. 803 in 1121 v skupnosti Nabrežina je v interesu Družbe državnih železnic in je zanj nujen, ker so se na teh parcelah našli tako močni izviri pitne vode [...] sploh v izogib kolizijam je nujno, da država postane neomejeni lastnik teh parcel [...] da se s potrdilom razlastitve v zvezi z obema parcelama pospešeno seznanijo tako lastniki predmetov razlastitve, kakor tudi c.k. primorska

Slika 26. Človek in voda na Krasu: zajemanje deževnice s kamnite strehe (foto: arhiv KGS).

komisija za zemljiško odvezo, zato da bo lahko državna čim prej pridobila zakonito lastništvo nad temi parcelami.²

Odkup je uspel. Ustanovljena je bila delniška družba z imenom *Società dell'Acquedotto d'Aurisina / Auresina Wasserleitungs Gesellschaft* (Družba nabrežinski vodovod), osnovana na javno-zasebnem kapitalu, ki so ga prispevali država, tržaška občina in zasebni vlagatelji. Na podlagi njenega statuta (1855) sta bili nalogi družbe »oskrba in ekonomska izraba vode«. Za obdobje petdesetih let je pridobila pravico do brezplačne uporabe izvira v lasti državnih železnic in »ekskluzivno pravico do prodaje sladke vode za katerokoli rabo in za celotno zmogljivost vodovoda«. Državna železniška družba se je zavezala, da bo zgradila vso potrebno vodovodno infrastrukturo na območju v svoji pristojnosti, mestna občina pa je ohranjala možnost, da vzpostavi dodatne napeljave za »oskrbo z vodo za javno rabo«. Družba nabrežinski vodovod je morala železnicam in občini zagotoviti oskrbo določene količine vode po fiksni ceni, nakar je lahko preostalo razpoložljivo vodo prodajala zasebnikom in samostojno določala njeno ceno, poleg tega pa je imela pravico postaviti vodovodno napeljavo »po mestnih in bližnjih okoliških ulicah z dolžnostjo zaprtja izkopov«. Predvideno je bilo, da bi po poteku petdesetletnega koncesijske-

2 AST, LL, AG, 74, št. 8360 (19. 9. 1854).

ga obdobja izvir ostal v državni lasti, medtem ko bi vsa vodovodna infrastruktura, potrebna »za javno in občinsko rabo«, prešla v »nedeljeno last države in občine Trst«. Pogoj poslovanja Družbe nabrežinskega vodovoda so kmalu postali še ugodnejši, saj je družba leta 1861 z občino sklenila nov dogovor, s katerim so bistveno zvišali celo odkupa vode, količino dobave pa je po novem določala občina. Slednja je obenem prodala velik delež svojih delnic družbe, katere kapitalska struktura je tako vse bolj slonela na zasebnem kapitalu tržaških trgovcev in zavarovalničarjev ter njihovih družinskih podjetij (Panjek, 2003, 702–703; Faraone, 2009, 15–23).

Izviri vode pri Nabrežini so bili tik ob morju, na lokaciji Vir pri Brojenci, na meji med katastrskima občinama Nabrežina in Križ. Ker sta bili železniška proga in postaja na kraški planoti, kakšnih 150 do 180 metrov višje, je bilo nujno postaviti sistem za črpanje vode, ki je obsegal velik zbiralnik pri izviru, črpalke, ki so jih poganjali parni stroji in so črpa le vodo iz zbiralnikov pri viru do tistih na planoti, ter vodni stolp. Vodni stolp je služil za potrebe železnice, medtem ko so od zbiralnikov na planoti napeljali vodovod ob železniški progi do mesta (Faraone, 2009, 16–17; Mohorič, 1968, 34, 35). Gradnja celotne infrastrukture vodovoda z dokončno postavitvijo novih fontan pri železniški postaji v mestu je bila zaključena z letom 1857 (Faraone, 2009, 27–29).

Medtem ko je bila gradnja vodovoda v zaključni fazi, so se na tržaško mestno upravo obrnili prebivalci vasi Križ s prošnjo, da se jim od nabrežinskega vodovoda napelje dodatna cev do vasi, »ki bi se odcepila od nabrežinske, natančneje od stolpa, ki je bil namenoma zgrajen za napajanje istoimenske železniške postaje«. Prošnjo dopolnjuje poročilo mestnega gradbenega inšpektorata (*Ispezione civica edile*), kjer je zapisano, da so tržaški mestni upravi znane težave te vasi s pomanjkanjem pitne vode, tako tipične za celotno kraško planoto. Prebivalcem vasi, ki jih je bilo 1.200, kot tudi potnikom po glavni trgovinski cesti od Trsta proti Devinu in naprej proti Italiji ter vojaški postojanki v kraju, je bila na voljo le ena cisterna, medtem ko sta obstajala dva kala za napajanje živine in za umivanje. Ker te zaloge vode niso zadostovale potrebam, so bili prebivalci vasi prisiljeni hoditi po vodo ali do izvirov pri morju ali celo do reke Timave v Štivanu pri Devinu.³ Takšno stanje stvari ni presenetljivo, saj v elaboratih franciscejskega katastra, izdelanih slabih trideset let prej (1829–1830), za kraje od Devina do Trsta lahko najdemo zapise, kako so prebivalci vasi razpolagali edinole s cisternami in kali za lastne potrebe in za napajanje živine ter kako so v času suše hodili po vodo do reke Timave.⁴ Poročilo inšpektorja je vsebovalo še seznam potrebnih del za izgradnjo dodatne napeljave s stroški materiala in gradnje. Tržaška občina pa je ta načrt zavrnila oziroma ga ni izvedla.⁵

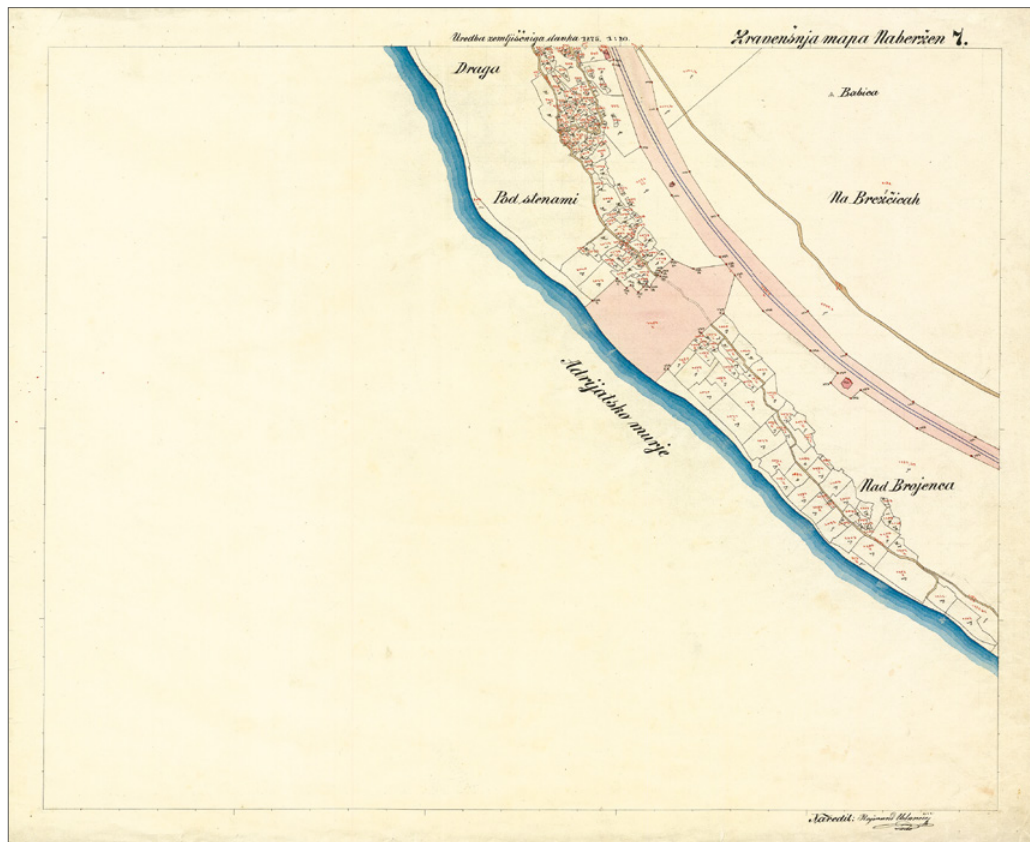
Kljub prvemu negativnemu odgovoru so predstavniki skupnosti leto dni pozneje (1859) na tržaško mestno upravo ponovno naslovili prošnjo za napeljavo vodovodne cevi, pri čemer so se sklicevali na obljubo inženirja Junkerja, ki jim je v zameno za brezplačen odstop skupnih, srenjskih zemljišč za potrebe glavnega vodovoda zagotovil prav tako brezplačen dostop do vode, pri čemer so bili prebivalci pripravljeni sami, to je z lastnim delom, izkopati jarke, potrebne za postavitve napeljave.

... pri mestnem svetu doseči, da se za to skupnost od glavne napeljave pod Križem vzpostavi stranska vodovodna napeljava, toliko bolj, ker naj bi vodovodno podjet-

3 AGCT, MC, 10/8-1, št. 8195/441, 20. 5. 1858.

4 AST, CF, Devin, S5; Nabrežina, S5; Mavhinje, S5; Kontovel, S5; Prosek, S5; Križ, S5.

5 AGCT, MC, 10/8-1, št. 8195/441, 22. 6. 1858.

Slika 27. Območje Nabrežinskega brega ob jadranski obali (Brojenca), kjer je bil zgrajen vodovod, na karti iz leta 1875 (»Uredba zemljiščeniga davka, Zravenjsnja mapa Nabrežin, 7«, AST, CF, 650, II, 07).

je oziroma pravzaprav gospod inženir Junker že ob začetku del obljubil, upoštevajoč, da je ta skupnost brezplačno odstopila zemljišča in površino za vodovodno napeljavo, da bo zastonj dal vodo za potrebe te vasi, vsi ti prebivalci pa se zavezujejo opraviti vsa ročna dela pri napeljavi vode in pri izkopu v ta namen potrebnega jarka.⁶

Da so vaščani trdili resnico in imeli prav, je potrdilo tudi novo poročilo gradbenega inšpektorja iz leta 1860.

Navpična cev, ki vodo napeljuje od izvira do stolpa in od tam do meje skupnosti, proti Nabrežini, leži na srenjski zemlji v dolžini približno 400 linearnih klaftrov in, če bi upoštevali širino 1 klaftra, bi nanese 400 kvadratnih klaftrov [1.439 m²].⁷

A problem je medtem postal bolj zapleten zaradi tega, ker je leta 1858 zasebno podjetje Družba južnih železnic (Südbahn-Gesel-

6 AGCT, CM, 10/8-1, št. 7211/1607, 22. 7. 1859.

7 AGCT, CM, 10/8-1, št. 7211/1607, 18. 5. 1860.

lschaft) odkupilo državno železnico od Dunaja do Trsta in s tem tudi infrastrukturo nabrežinskega vodovoda.⁸ Tržaška občina pa je enostavno zavrnila kakršno koli izplačilo odškodnine za »srenjsko zemljišče« s skoraj cinično utemeljitvijo, da vodovod predstavlja »infrastrukturo za javne potrebe« in da tedaj ni bilo več mogoče vlagati prošnje, »ki ni bila vložena, ko je bil čas za to«.⁹

Toda prebivalci vasi so, prepričani v svoj prav, vztrajali in še enkrat posredovali pri tržaški mestni upravi. Tako je v dokumentih iz leta 1861 mogoče ugotoviti, katero je bilo sporno zemljišče, kakšna je bila dana obljuba in kakšna zahteva skupnosti. Šlo je za parcelo, ki je bila v naravi »pašnik z grmovjem« in za katero je bila »skupnost Križ« v zemljiški knjigi vpisana kot lastnica.

Morda so bile še najbolj prepričljive besede gospoda de Scrinzi, predsednika omenjene Družbe, in inženirja Karla Junckerja, ki sta na naše pripombe odgovorila [...], da lahko člani skupnosti ostanejo pomirjeni, saj naj bi Družba poskrbela, da bi se za potrebe vasi odprla ena, neprekinjeno napajana vodna pipa. Vendar ta obljuba ni bila nikoli izpolnjena ne s strani Družbe in tudi ne železniške družbe, ki je, kot smo slišali, postala koncesionarka vode.

Predstavniki skupnosti so še enkrat ponovili, da so njeni prebivalci zaradi neizpolnjene obljube še naprej obsojeni na zelo pomanjkljivo preskrbo z vodo iz cisterne (in to samo štiri mesece na leto) in na redna odhajanja po vodo do morja v slabem vremenu ali z vozovi do Štivana. Svoj dopis so zaključili s povzetkom o tem, kako se izviri vode nahajajo na njihovem srenjskem zemljišču in kako pričakujejo ustrezne ukrepe zato, »da se preneha kršitev naše lastninske pravice«.¹⁰

Spor se je naslednjega leta 1862 še vedno reševal. Tržaška mestna uprava je spraševala Družbo nabrežinski vodovod, kako namerava rešiti problem, ta pa je vprašanje naslavljala naprej na svojega lastnika, Družbo južnih železnic. Ta je o zadevi zavzela stališče, s katerim je odgovornost za rešitev zapleta vračala direkciji Družbe nabrežinski vodovod.

V zvezi s cenjenim dopisom z dne 15. marca lanskega leta št. 194 v zadevi o odstopu vode za pokrivanje potreb vasi Križ ter o navezavi na vodovod, sporočamo spoštovani direkciji, da žal nismo v stanju, da bi odobrili vloženo prošnjo.

Če se je med obravnavo prevzema lastništva nad zemljišči v skupnosti Križ za potrebe naložbe v obrat razmišljalo tudi o takem odstopu vode kot obliki odškodnine, bi bilo treba izpolnitev tovrstnega ustnega dogovora šteti med tiste zaveze, katerih izvedbo je spoštovana direkcija izrecno prevzela s protokolom z dne 13. marca 1859, in če mora biti dodelitev v korist skupnosti Križ izpolnjena, jo lahko izpelje le spoštovana direkcija.¹¹

V Križu so torej zahtevali tudi zastoj vodo za potrebe skupnosti. Tega, kako se je spor razrešil, pa ta dokumentacija ne navaja.

8 O prodaji glej Mohorič, 1968; Bressan, 2007; Dienes, 1987; Artl, Gürtlich, Zenz, 2007, o vodovodu pa Farraone, 2009, 35–36.

9 AGCT, CM, 10/8-1, št. 7211/1607, 9. 6. 1860.

10 Parcela je bila: N.T. 3348 cat. 454, AGCT, CM, F. 10/8-1, št. 12248/1333, 9.9.1861; AST, CF, 1029 (Križ), Protocollo particelle fondi.

11 AGCT, CM, 10/8-1, št. 11966/1237, 9. 5. 1862.

Sicer pa je bila v naslednjih desetletjih Družba nabrežinski vodovod v Trstu tarča številnih kritik visoke cene vode. Cena, pomanjkljiva kakovost (leta 1897 je povzročila epidemijo tifusa) in skromna količina vode nasproti nenehni rasti mestnega prebivalstva so že od osemdesetih let 19. stoletja sprožile polemike in predloge za izgradnjo drugega, modernejšega vodovoda. A slednji so ostali neuslišani in tržaška občina je vztrajala pri obnavljanju pogodbe z monopolističnim dobaviteljem. Nekateri so menili, da so delničarji Družbe nabrežinskega vodovoda imeli visoke donose od delnic, medtem ko je občina vodo plačevala po ceni, ki ni imela para v Evropi. Še tik pred začetkom prve svetovne vojne je bilo samo nekaj več kot polovica stanovanjskih stavb v Trstu priključenih na vodovodno omrežje, medtem ko je v predmestjih ta delež znašal le 10 % (Panjek, 2003, 703). V nekaterih kraških vaseh, kot na primer v Štanjelu in Danah pri Divači, so s pomočjo deželne podpore nove skupne vodnjake dobili šele v prvih letih 20. stoletja (Belingar, 2010; Belingar, 2011).

Gradnja železniške proge Ljubljana–Trst je torej predstavljala občuten poseg v razmerje med kraškim prebivalstvom in njegovim okoljem. Železnica je bila eksterni element, na katerega kraški prebivalci niso imeli neposrednega vpliva – potek železniške trase so zasnovali inženirji, celoten proces gradnje pa je vodilo avstrijsko ministrstvo. Toda železnica jih je vseeno zelo direktno zadevala, ker je zahtevala dostop do naravnih virov, ki so jih dotlej uporabljali. Z njenim prihodom pa se je namembnost naravnega vira spremenila. Voda, ki je bila dotlej redkejši, dragocen in prepotreben vir za življenje in gospodarstvo lokalnega prebivalstva, do katerega je lahko nemoteno dostopalo, kolikor mu je to dopuščala narava, je ob projektu gradnje železniške proge postala strateški faktor v interesu države, prav tako neobhoden, a tokrat za delovanje železnice. To pa je pomenilo tudi drugačen način izrabe, z izgradnjo zajemalnikov, črpalk, vodovodnih stolpov in napeljav, skratka vsega, česar si doslej lokalni prebivalci niso mogli privoščiti.

Hkrati pa je s tem novim pristopom k uporabi vode povezano tudi vprašanje lastnine oziroma pravic do izkoriščanja. Na tej točki je prišlo do soočenja med kraškimi prebivalci, državo in lokalno oblastjo. Ker so bili vodni viri na skupni, srenjski zemlji v skupnosti Križ (in Nabrežina), so si prebivalci Križa lastili pravico do njih. Država oz. uprava državnih železnic se je zavedala te pravice in se je trudila ravnati tako, da bi sama postala lastnik teh virov. Tržaška mestna uprava, ki je prav tako sodelovala v Družbi nabrežinski vodovod, pa je bila odgovorna za ureditev primerne odškodnine prebivalcem ob prenosu lastnine in pravice do izkoriščanja od prebivalcev na državo in državne železnice. In tukaj je prišlo do konflikta v obliki pritožb prebivalcev Križa zaradi neizpolnjene obljube o izgradnji dodatne napeljave za potrebe vasi. Ta spor lahko gledamo v luči spora med regulatorjem, ki je v tem primeru država, obstoječih uporabnikov naravnega vira, v tem primeru prebivalcev Križa, in javno-zasebne pobude, ki ji je bil projekt izgradnje vodovoda za mesto Trst pomembnejši od zadovoljitve minorne, a bistvene potrebe prebivalcev Križa po dostopu do konstantnega vira (tekoče) vode. Drugače povedano, interes večje in finančno močnejše skupine (Družba nabrežinski vodovod in tržaška mestna uprava) je daleč prekašal upravičene zahteve manjše skupine, to je lokalnih prebivalcev Križa, po dodelitvi dogovorjene odškodnine za odstop pravic do izkoriščanja vira in za uporabo srenjskih zemljišč, z utemeljitvijo, da ima skupno dobro prednost pred pravicami manjše skupnosti.

Na tej osnovi je mogoče ugotoviti, da sta tudi v tržaškem primeru prevladala ekonomski interes in razumevanje vode kot »naravnega kapitala« in ne več »skupnega naravnega vira« (Barca, 2010). Pri tem je pomembno vlogo odigralo dejstvo, da je imela tržaška občina ob skrbi za prebivalce na svojem teritoriju še druge, ekonomske interese, in sicer v Družbi nabrežinski vodovod in pri prodaji vode preko nje. Lokalna tržaška elita je nastopala, podobno kot v primeru mnogih mestnih oblasti v dolini Liri, v dvojni vlogi – po eni strani naj bi delovala v javnem, skupnem interesu mesta in njegovih prebivalcev, po drugi strani pa so večkrat eni in isti krogi to vlogo izkoriščali za svoj zasebni dobiček. Tako so bili predstavniki tržaškega vodilnega sloja v zgodbo z vodovodom vpleteni kot javni predstavniki in zasebniki obenem. Tržaška občina je v tem obdobju tudi sicer težila k prepuščanju upravljanja javne infrastrukture in storitev zasebnim podjetjem (Panjek, 2003). V tem procesu se je avstrijska država držala lastnih pravil in sprožila postopek odkupa zemljišč, vendar se je iz infrastrukturnega podviga umaknila, preden so bila rešena vsa vprašanja na terenu. Zadeva je tako prišla v roke druge, in sicer še večje zasebne Družbe južne železnice, ki je njeno reševanje spet prepustila vodstvu podjetja Družba nabrežinskega vodovoda z navodilom, naj primer skuša rešiti sama.

Primer privatizacije vodnega vira pri Nabrežini sicer ne kaže negativnih okoljskih posledic, ki bi jih lahko razumeli kot znak za to, da je zasebno upravljanje s tem naravnim virom imelo »ne-trajnostne« učinke. A po drugi strani je mogoče presoditi, da posledice prehoda dotlej skupnega vodnega vira v zasebno upravljanje vsaj na kratek rok niso bile socialno vzdržne za tamkajšnje lokalno prebivalstvo.

Zemljevidi

Karta 2. Doberdob in presihajoče jezero z bližnjimi naselji, cestami in elementi naravne in kulturne krajine; pogled iz Gorice do obalnega obzorja med devinskim gradom, Štivanom in utrdbo pri Trizču (16. stoletje) (ASPG, Manoscritti, 107).

Karta 3. Upodobitev kraške obale z bližnjim zaledjem med Štivanom in Trstom z naselji, s cerkvami, potmi in kraji ob morju (16.–17. stoletje) (BCT, AD, 12A2/16).

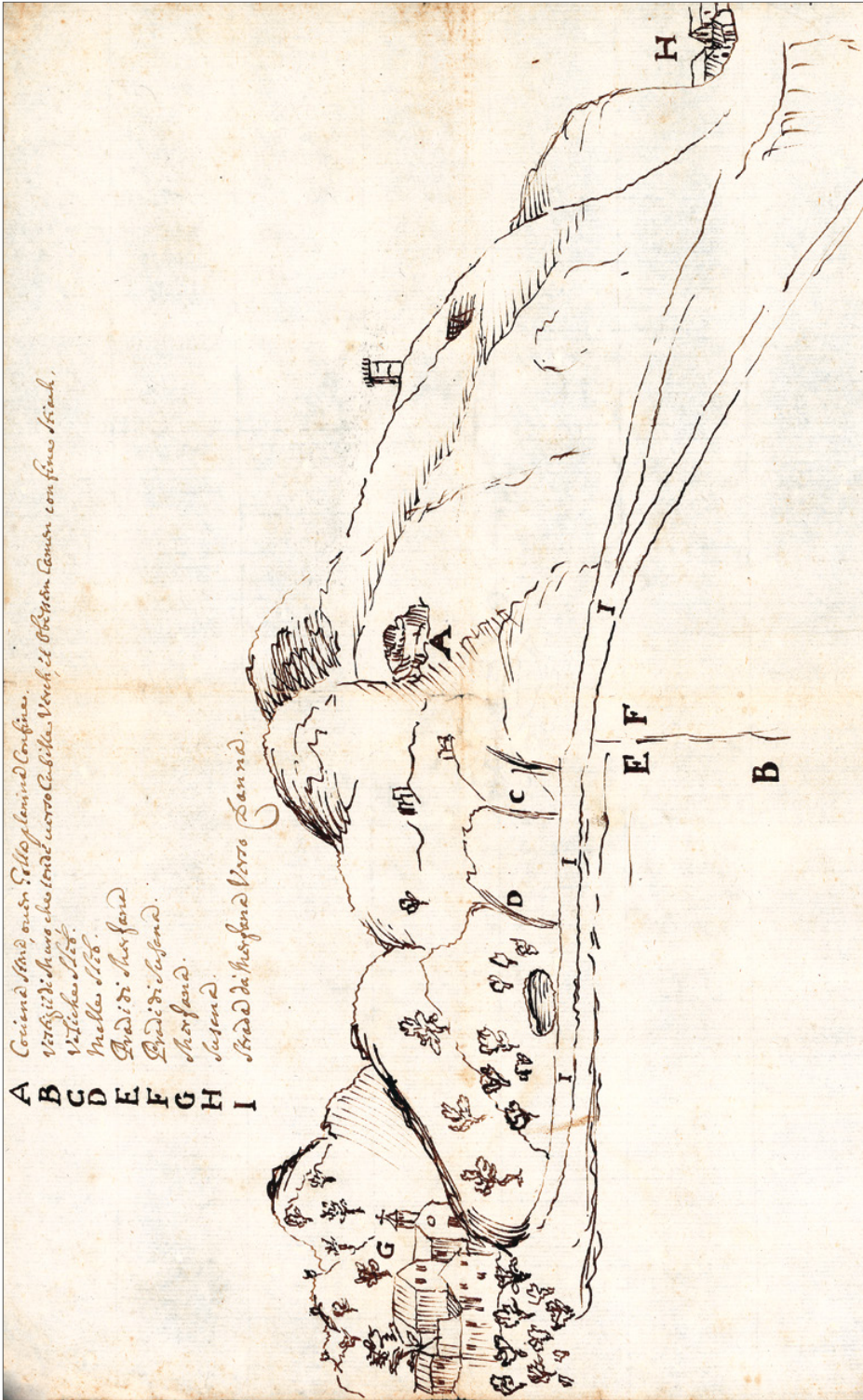
Karta 4. Kraški rob ob jadranski obali med Sesljanom in Opčinami z naselji, morjem in ledinskimi imeni, pogled iz zaledja (16.–17. stoletje) (BC T, AD, 12A2/16).

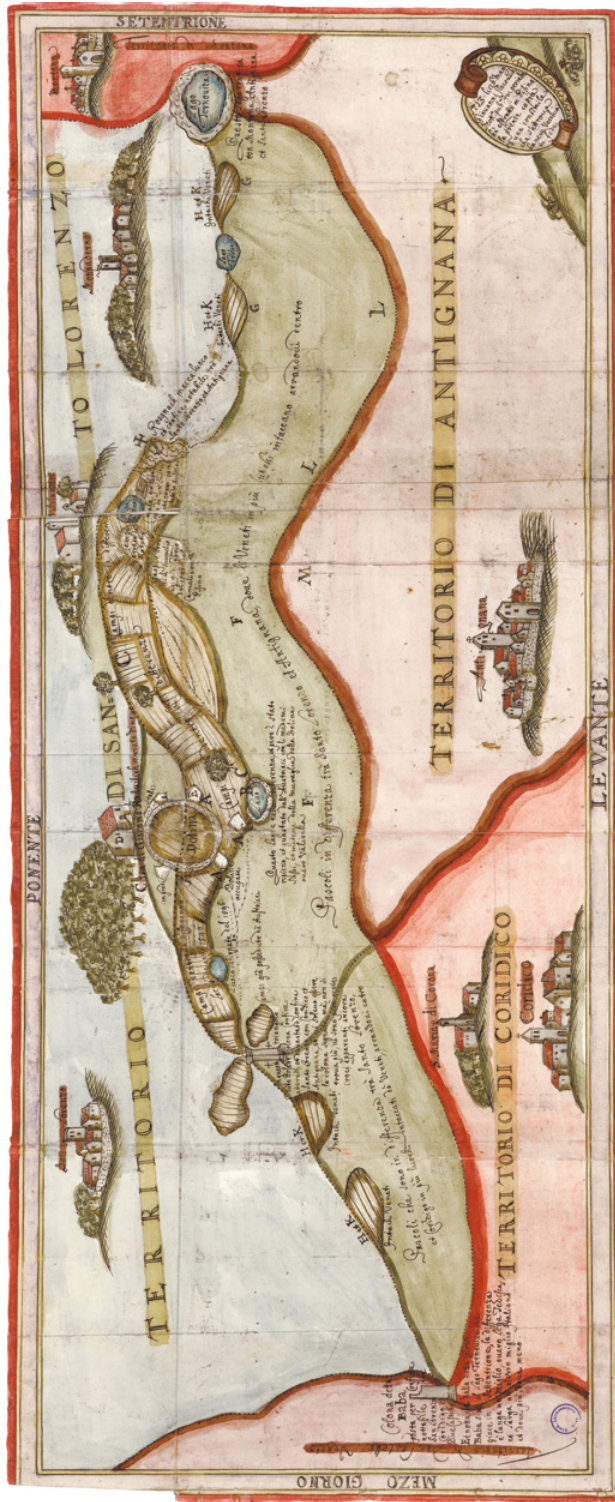
Karta 5 (detajl). Kraški rob ob jadranski obali med Sesljanom in Prosekom (16.–17. stoletje) (BCT, AD, 12A2/16).

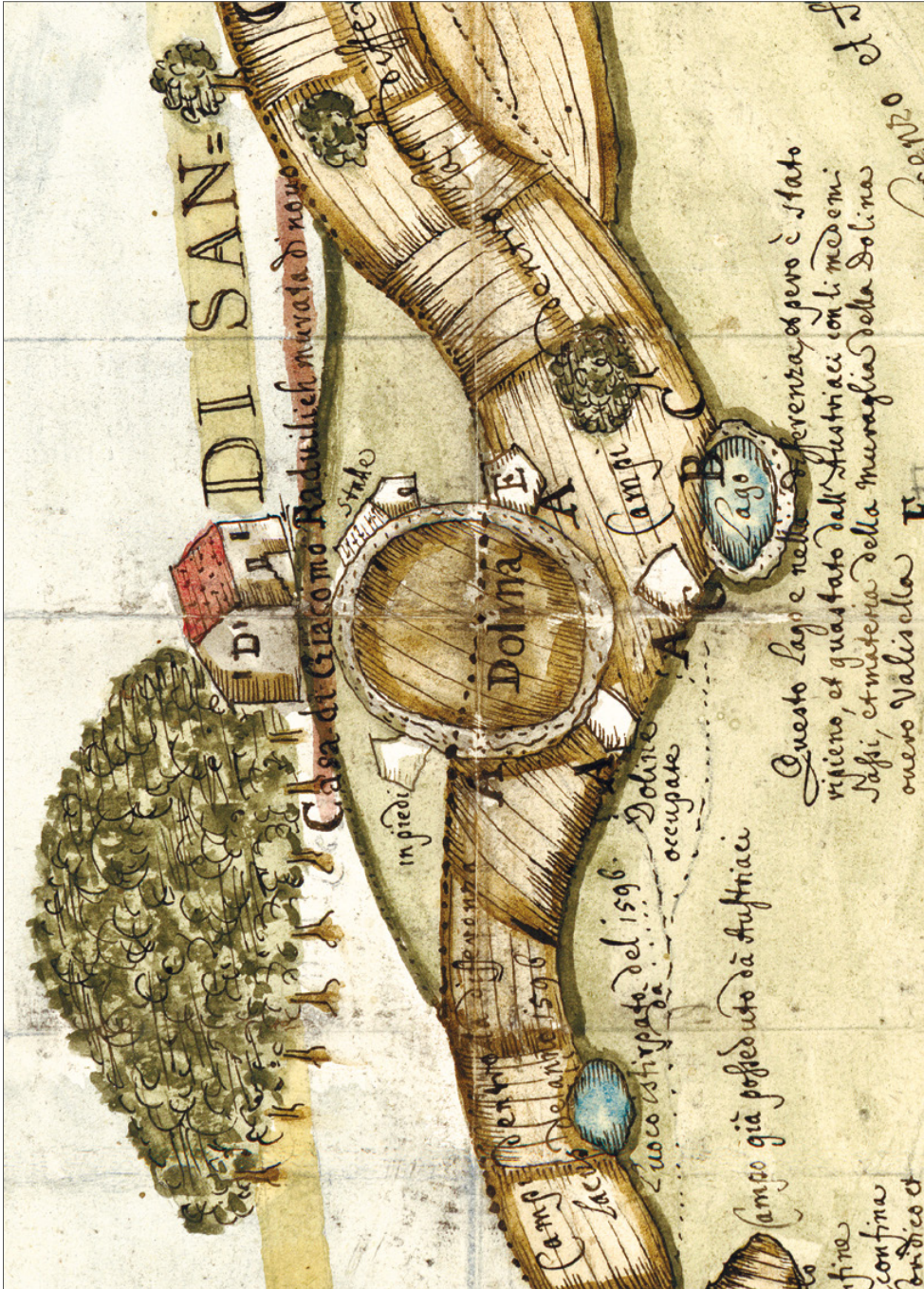
Karta 6. Štivan pri Devinu in izvir Timave s kraškimi hribovjem v ozadju, upodobitev obmejnega območja med Beneško republiko in Avstrijo (meja na mostu), prizorišča obmejnega incidenta, ko so zaplenili dva čolna, risba na podlagi podobne iz leta 1651 (ASV, Senato, Rettori, Udine Friuli, 40, 17, 1).

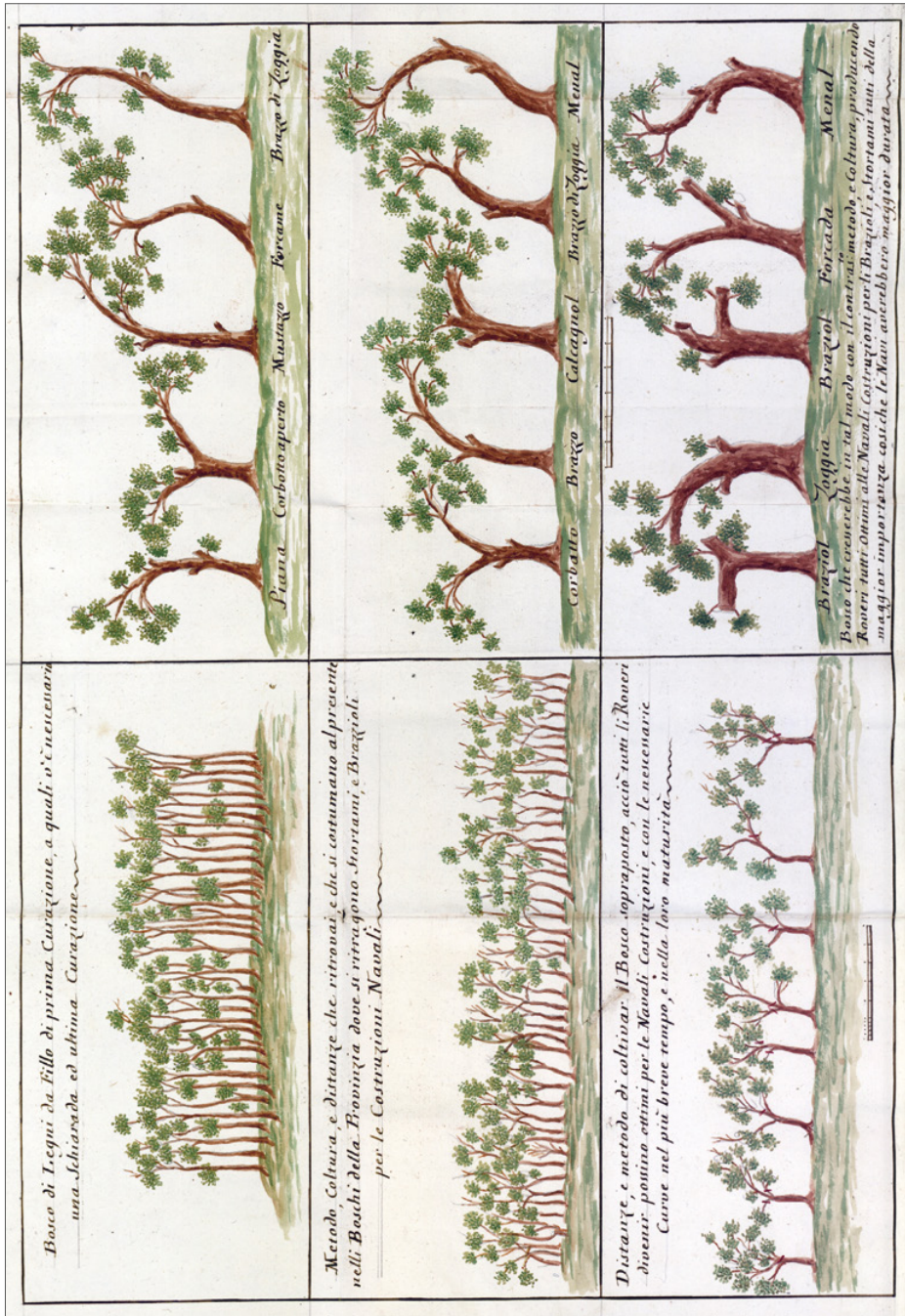
Karta 7. Izris poteka meje med gospostvi in skupnostmi na območju med Merčami in Sežano iz leta 1742 po dokumentu iz leta 1627 (AST, ATTA, 241:3, 1-d).

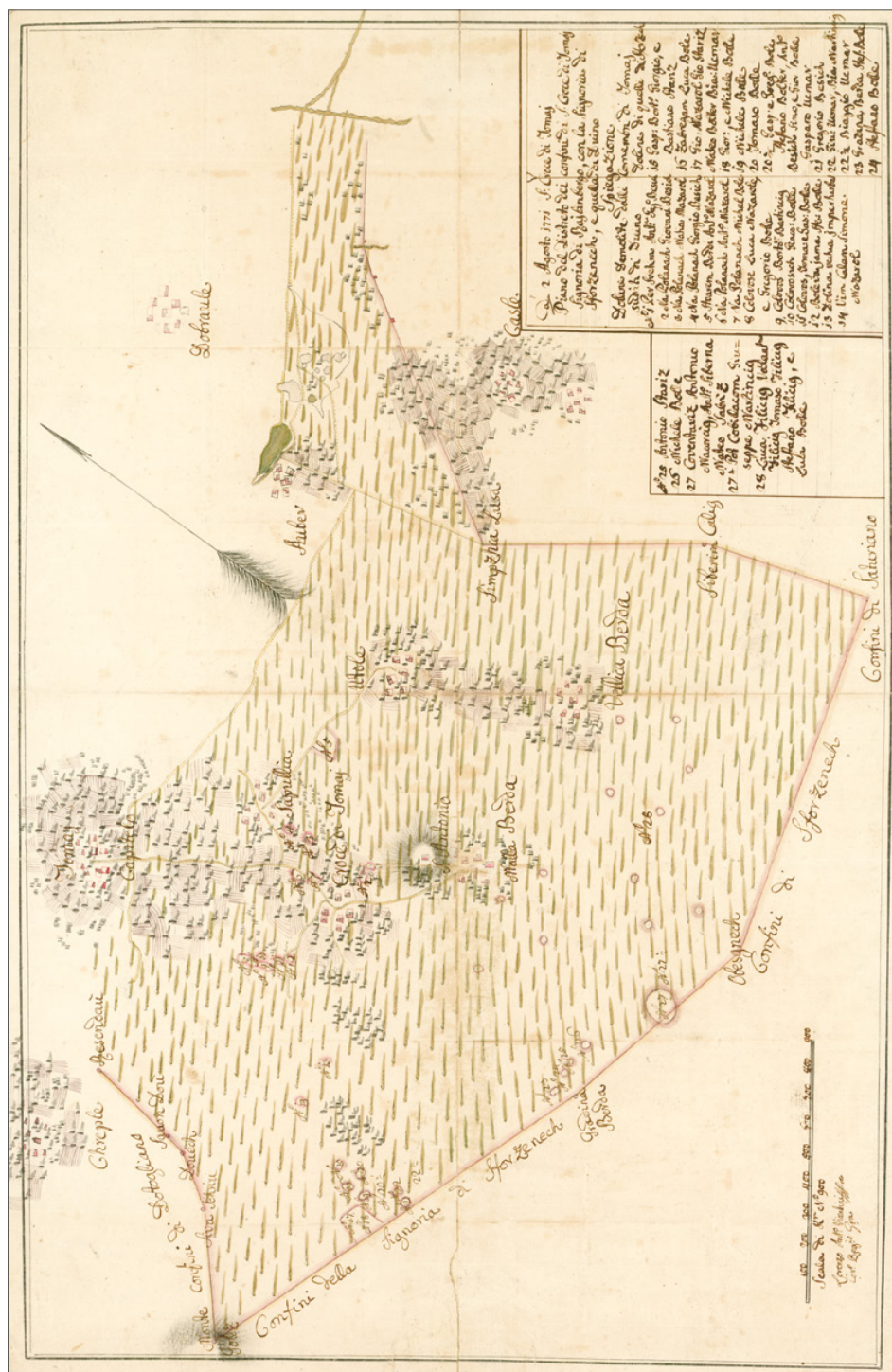
Karta 8. Prizorišče sporov med skupnostmi ob meji med Beneško republiko in Avstrijo v notranjosti Istre (Tinijan - Sv. Lovreč), kopija iz leta 1713 po originalu iz leta 1596 (StLA, K, M 46, 1).

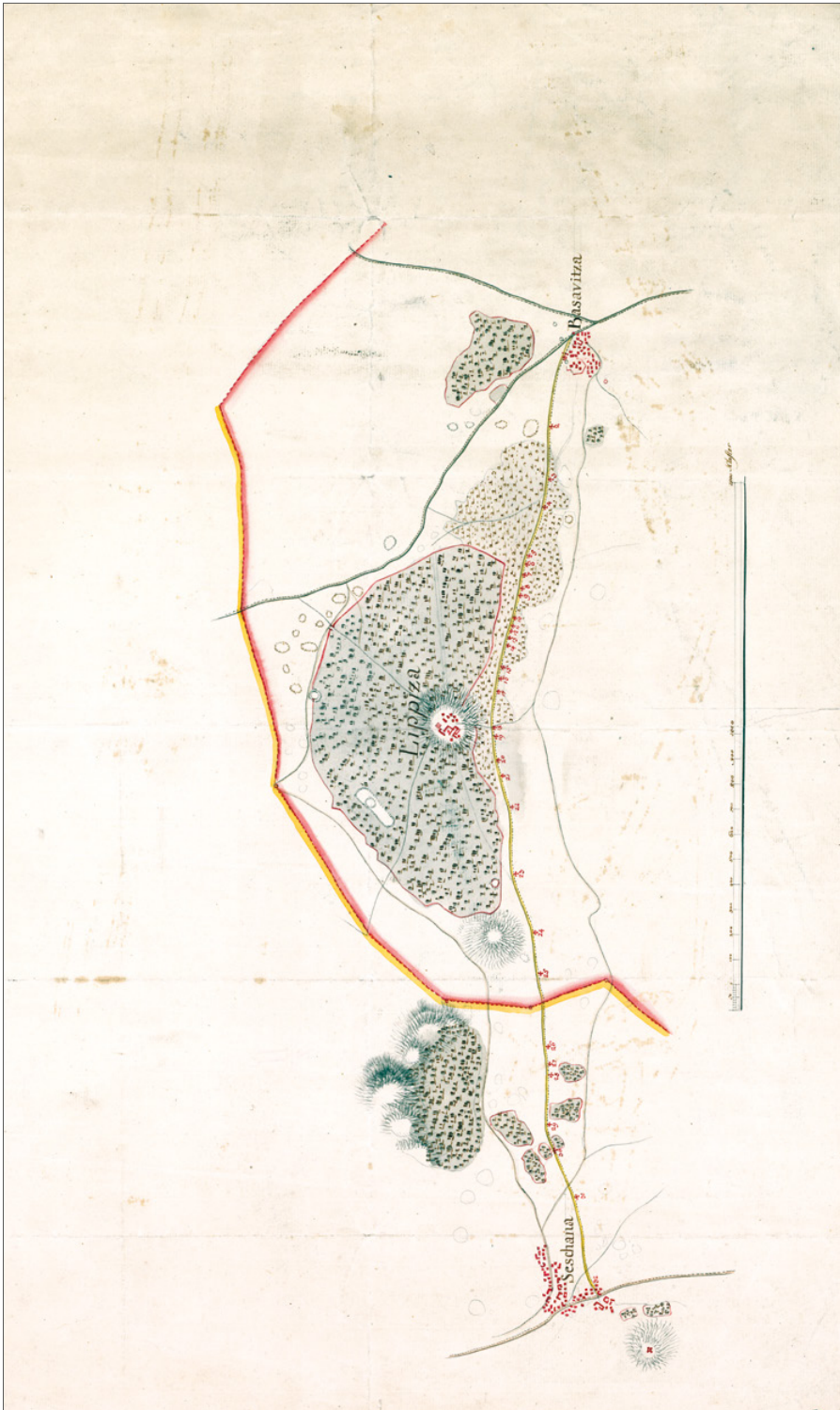
Karta 9 (detajl). Prvine kraške krajine v Istri: okrogla delana dolina in prav tako okrogel kal (StLA, K, M 46, 1).

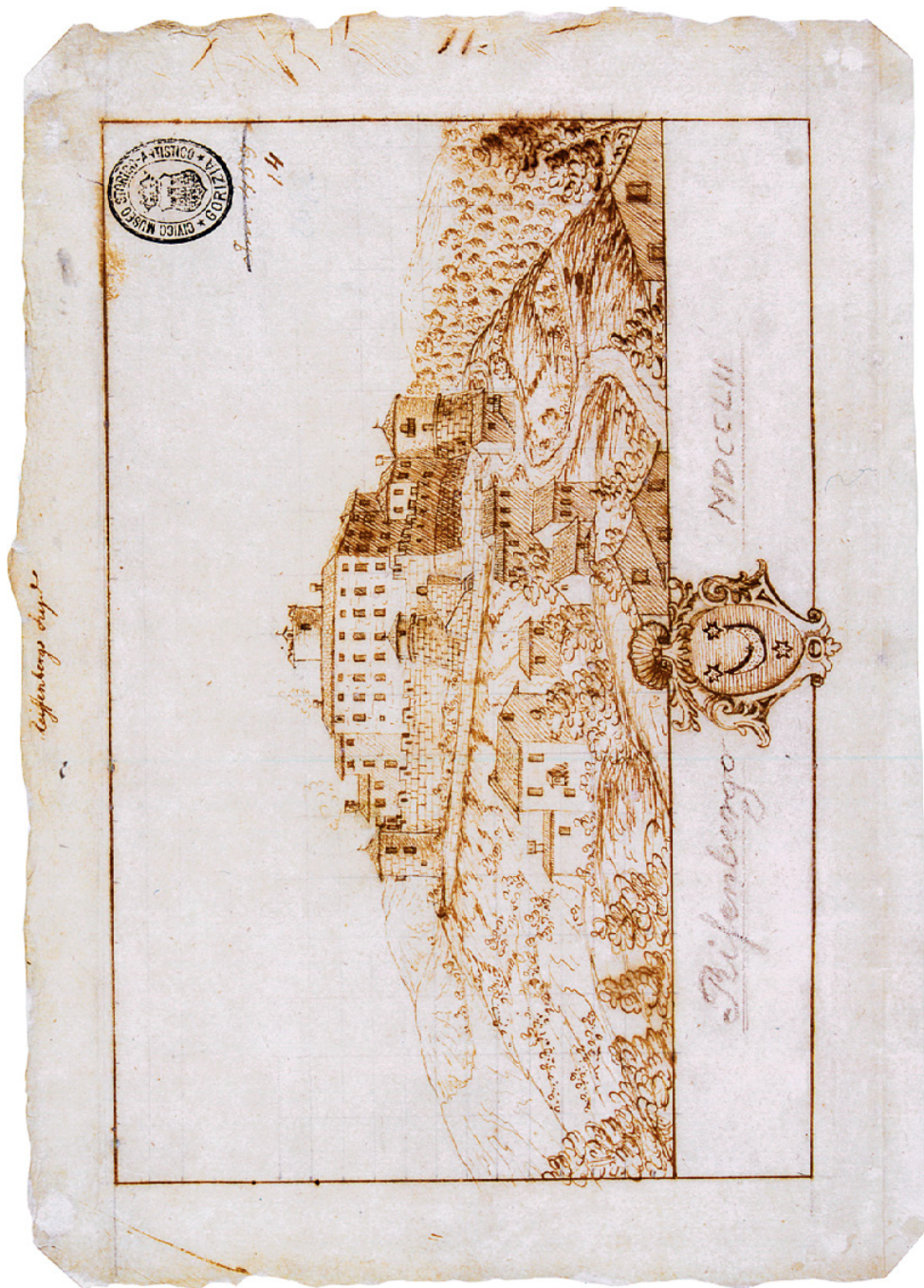
Karta 10. Upodobitev načina gojenja hrastovega gozda in različnih oblik obrezovanja dreves za potrebe beneške mornarice – primer iz Istre (G. C. Vittori, 1777, ASV, Senato, Arsenal, 1733, 2).

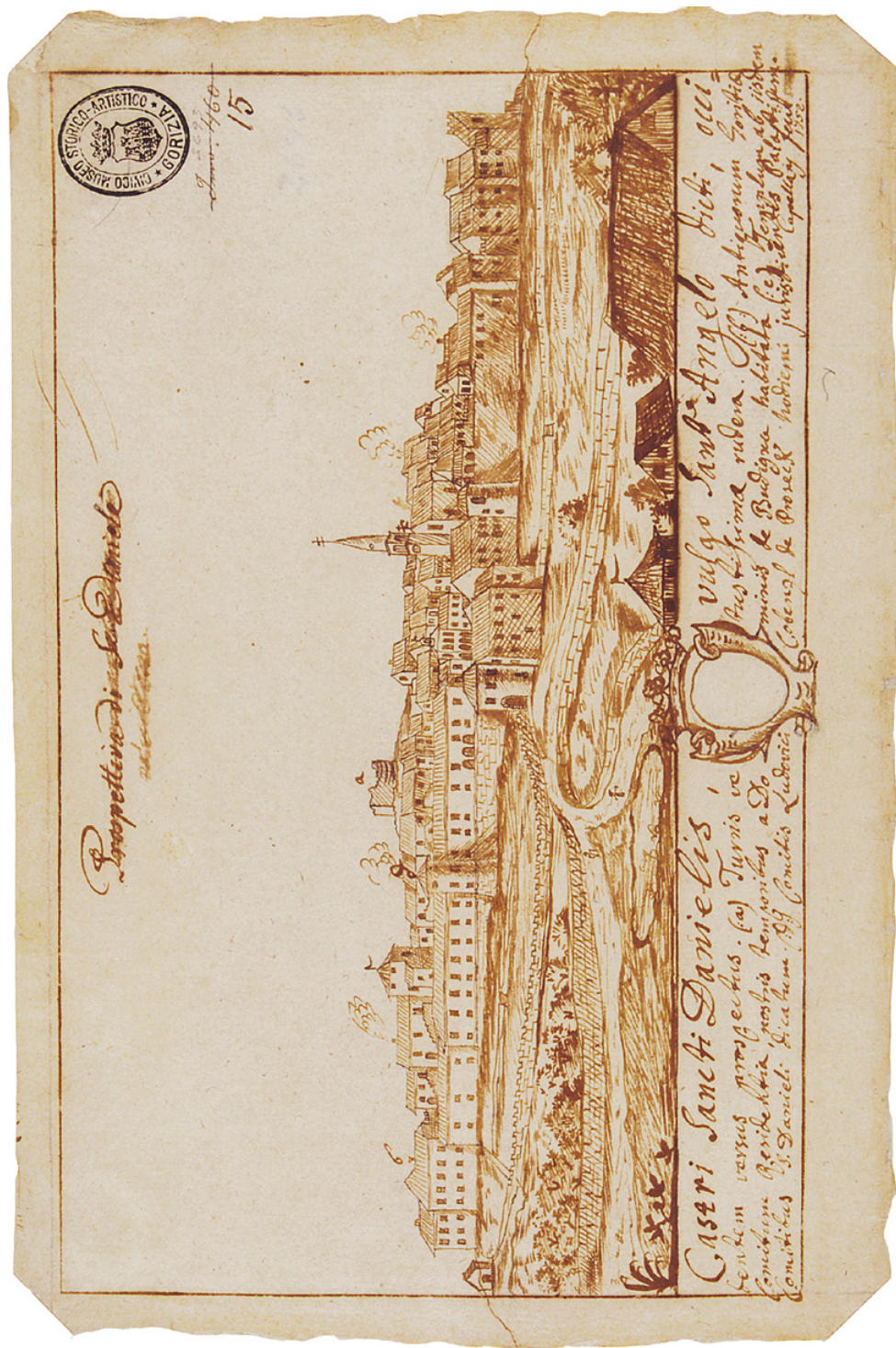
Karta 11. Obmejno območje med gospostvi in vaškimi skupnostmi; spor zaradi srenjske zemlje z označenimi delanimi dolinami, ki so jih člani skupnosti Tomaj porušili sosednjim skupnostim, in poimenskimi seznamom oškodovancev (1771) (AST, Piani, 330, III).

Karta 12. Ograjeni gozd v Lipici (AST, Plani, 243).

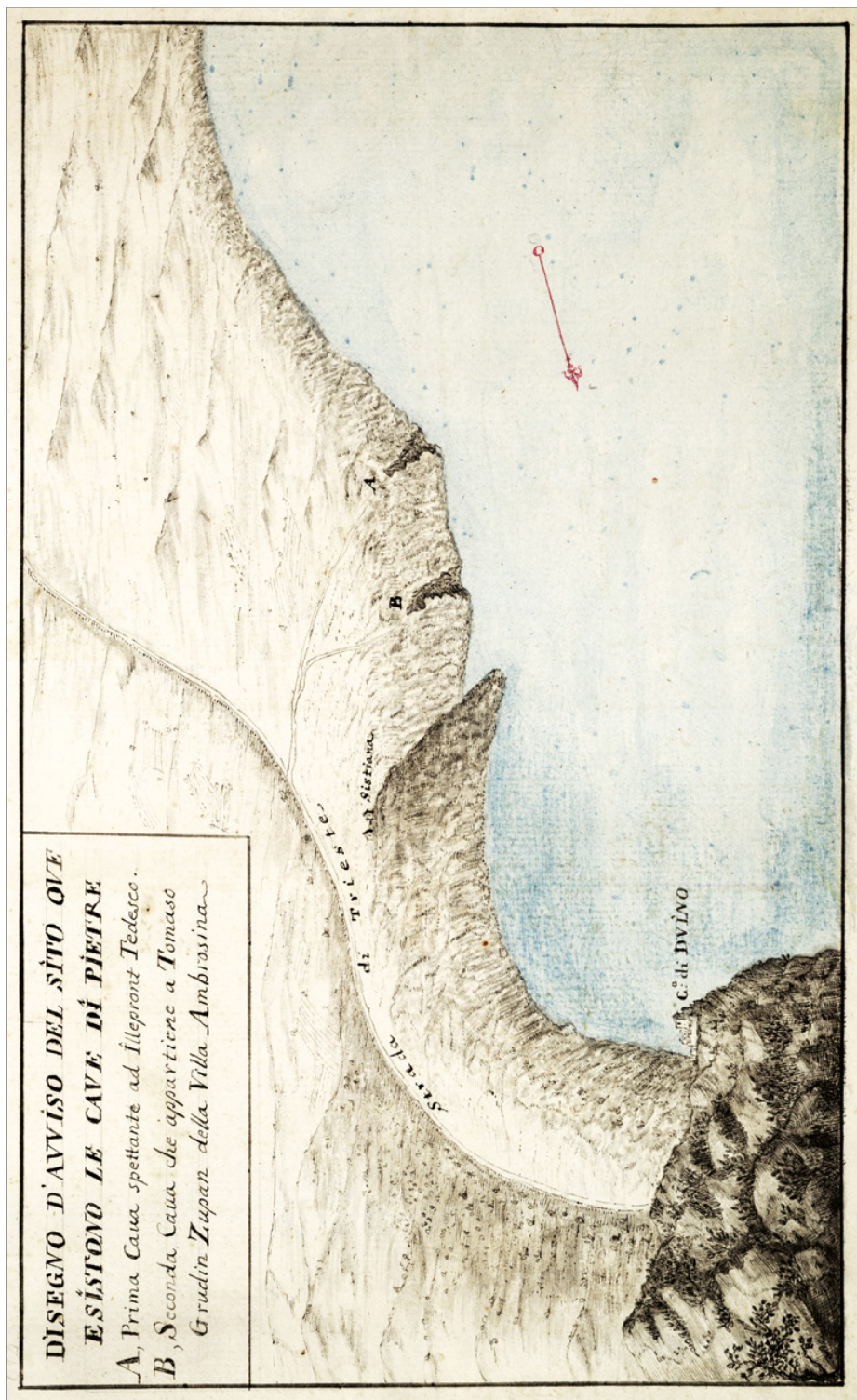
Karta 13. Grad Rihemberk s Krasom v ozadju, G. Capellaris, 1752 (MPG, 2692).

Karta 14. Pogled na Štanjel, G. Capellari, 1752 (MPG, 2639).

Karta 15. Kraško območje med Devinom, Štivanom ter Dolom in Doberdobom, nad katerim je označena »kranjska meja« z beneškim ozemljem pri Tržiču (AST, Plani, 65).

Karta 16. Kraška obala od Sesjana in dalje proti Trstu, z dvema kamnolomoma (za potrebe tržaškega pristanišča) in navedbo njihovih lastnikov (ASV, Misc. Mappe, 616, 2).

Karta 17. Kraška obala pri Devinu z izvirom in izlivom Timave (AST, Piani, 570, a, 1).

Karta 18. Orna zemlja ob vasi, delane doline sredi travniških in gozdnih površin: Avber na karti francijskega katastra iz okoli 1880 po predlogi iz okoli 1820 (AST, C, Mappe, 7; b, 4).

Karta 19. Obdelana zemlja ob vasi in delane doline na večji razdalji: Dutovlje na karti franciscejskega katastra iz okoli 1880 po predlogi iz okoli 1820 (AST, C, Mappe, 175, b, 2).

Karta 20. Obdelana zemlja ob vasi in delane doline sredi travnikov in pašnikov z drevjem na večji razdalji: Grahovo Brdo pri Štorjah na karti franciscejskega katastra iz okoli 1880 po predlogi iz okoli 1820 (AST, C, Mappe, 553, b, 6, 1).

Viri in letteratura

Viri

AGCT = Archivio Generale del Comune di Trieste
MC 10/8: Magistrato Civico, fondo 10/8-1

AS = Arhiv Slovenije
FK: Franciscejski kataster za Kranjsko – SI AS 176, Elaborati

ASG = Archivio di Stato di Gorizia
C: Catasti secc. XIX–XX, Elaborati (Catasto Franceschino)

ASPG = Archivio Storico Provinciale di Gorizia
Manoscritti: Manoscritti.

AST = Archivio di Stato di Trieste
ATTA: Archivio Torre Tasso Antico
CF: Catasto Franceschino, Elaborati catastali (1818-1840).
CF, Mappe: Catasto Franceschino, Mappe
Intendenza: Intendenza Commerciale.
LL: Luogotenenza del Litorale, Atti Generali
Piani: I.R. Direzione delle fabbriche, Archivio piani.
Reluizione: I. R. Luogotenenza, Commissione per la reluizione degli oneri fondiari per il Litorale, Trieste.

ASV= Archivio di Stato di Venezia
Misc. Mappe: Miscellanea Mappe
Senato, Arsenal: Senato, Arsenal
Senato, Rettori, Udine Friuli: Senato, Dispacci dei Rettori, Udine - Friuli

BCT, AD = Biblioteca Civica di Trieste, Archivio Diplomatico

KGS = Arhiv Kraške gorske skupnosti, Pokrajina Trst.
Foto: Tiziano Neppi, Matthias Lidén, Ferry Scherl, Marino Kokorovec

MPG = Musei Provinciali di Gorizia

StLA = Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

Hofkammer: Innerösterreichische Hofkammer, Sachabteilung

K: Kartensammlung

Pregled signature arhivskih škotel v Franciscejskem katastru po katastrskih občinah

AST, CF

R12 = fasc. R/12

S4 = fasc. S4

S5 = fasc. S/5.17.20.21

Avber = b. 14

Bani = b. 954

Bazovica = b. 959

Branik = b. 609

Brestovica pri Komnu = b. 84

Brje pri Komnu = b. 68

Črni kal = b. 692

Dane = b. 251

Devin = b. 980

Divača = b. 257

Dutovlje = b. 277

Gabrovec = b. 982

Gabrovica pri Komnu = b. 303

Gorjansko = b. 339

Gročana = b. 989

Gropada = b. 987

Hrpelje = b. 283

Hruševica = b. 239

Ivanji Grad = b. 140

Jamlje = b. 994

Kazlje = b. 132

Kobdilj = b. 195

Kobjeglava = b. 193

Komen = b. 201

Kontovel = b. 976

Kopriva = b. 118

Kostanjevica na Krasu = b. 136

Krajna vas = b. 895

Križ = b. 1031

Ležeče = b. 386

Lipa = b. 394

Lokev = b. 203

Mavhinje = b. 997

Merče = b. 428

Nabrežina = b. 950

Naklo = b. 468

Ocizla = b. 484

Opčine = b. 1056

Padriče = b. 1005

Pliskovica = b. 551

Podgorje = b. 532

Povir = b. 577

Prebeneg = b. 1009

Prosek = b. 1012

Repen = b. 1020

Rodik = b. 619

Salež = b. 950

Sela na Krasu = b. 750

Sežana = b. 758

Skopo = b. 738

Slivno = b. 1049

Sveto = b. 806

Šempolaj = b. 1028

Škrbina = b. 723

Šmarje = b. 656

Štanjel = b. 660

Štorje = b. 794

Temnica = b. 812

Tomačevica = b. 822

Tomaj = b. 820

Trebče = b. 1051

Utovlje = b. 857

Veliki Dol = b. 267

Voglje = b. 1058

Vojščica = b. 931

Volčji grad = b. 935

Zgonik = b. 1047

ASG, C

AS, FK

S₄ = fasc. S₄

Senožeče = a.e. A171

S₅ = fasc. S/5.17.20.21

Doberdob = b. 198

Dol = b. 709

Martinščina = b. 554

Opatje selo = b. 40

Literatura

Abel, Wilhelm. *Congiuntura agraria e crisi agrarie. Storia dell'agricoltura e della produzione alimentare nell'Europa centrale dal XIII secolo all'età industriale*. Torino: Einaudi, 1976.

Agapito, Girolamo. *Descrizione storico-pittorica della fedelissima città e porto franco di Trieste unitamente alle sue vicinanze*. Trieste: Italo Svevo, 1972.

Alfani, Guido, and Rao Riccardo. *La gestione delle risorse collettive. Italia settentrionale, secoli XII–XVIII*. Milano: Franco Angeli, 2011.

Alfani, Guido, Matteo Di Tullio, and Luca Mocarelli, eds. *Storia economica e ambiente italiano (ca. 1400–1850)*. Milano: Franco Angeli, 2012.

Antonini, Prospero. *Il Friuli Orientale*. Milano: F. Vallardi, 1865.

Ara, Angelo, and Claudio Magris. *Trieste. Un'identità di frontiera*. Torino: Einaudi, 1987.

Ažman Momirski, Lučka et. al.. *Terasirana pokrajina Goriških Brd, Geografija Slovenije, 17*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.

Barca, Stefania. *Enclosing Water. Nature and Political Economy in a Mediterranean Valley, 1798–1916*. Cambridge: The White Horse Press, 2010.

Baumberger, Georg. *Blaues Meer und Schwarze Berge. Volks- und Landschaftsbilder aus Krain, Istrien, Dalmatien, Montenegro*. Einsiedeln, Waldshut, Köln am Rhein, 1902.

Belec, Borut. »Spreminjanje fiziognomije agrarnega prostora v Sloveniji kot učinek zemljiških zložb.« *Geographica lugoslavica* 6 (1985): 205–210.

Belingar, Eda. »Vodovod v Danah.« *Kronika* 59, no. 1 (2001): 75–90.

Belingar, Eda. »Ledarstvo v Matarskem podolju in delu Krasa.« In *Voda in življenje v kamniti pokrajini*, edited by Andrej Mihevc, 341–68. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

Belingar, Eda. »Gradnja občinskih vodnjakov v Hruševici, Kobdilju in Štanjelu.« *Goriški letnik: Marušičev zbornik* II, no. 33–34, 765–78. Nova Gorica: Goriški muzej, 2010.

- Belingar, Eda. *Priročnik kraške suhozidne gradnje*. Škocjan pri Divači: Park Škocjanske jame, 2014.
- Bianco, Furio. *Le terre del Friuli. La formazione dei paesaggi agrari in Friuli tra il XV e il XIX secolo*. Verona: Cierre Edizioni, 1994.
- Bianco, Furio. *Krvavi pust 1511. Kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletje*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2011.
- Bloch, Marc. *I caratteri originali della storia rurale francese*. Torino: Einaudi, 1977.
- Breschi, Marco, Aleksej Kalc, and Elisabetta Navarra. »La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste.« In *Storia economica e sociale di Trieste*, I, *La città dei gruppi*, edited by Roberto Finzi and Giovanni Panjek. Trieste: Lint, 2001.
- Bressan, Marina, ed. *Dalle Alpi all'Adriatico in ferrovia con la Meridionale (1857) e con la Transalpina (1906)*. Gorizia: Edizioni di Laguna, 2007.
- Britovšek, Marijan. *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1964.
- Budja, Mihael, et. al. »Transition to Farming – Transition to Milk Culture: A Case Study from Mala Triglavca, Slovenia.« *Documenta Praehistorica XL* (2013), 97–117.
- Cavazza, Silvano, Paolo Iancis, and Donatella Porcedda, eds. *Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli*, 5, *Studi e documenti*. Gorizia: Laguna, 2003.
- Ciglič, Zvona. *Kamniti svet*. Koper: Pokrajinski muzej, 1993.
- Colombo, Fulvio. »Il 'taber' di Draga e la genesi delle strutture erette a difesa delle incursioni turche nei dintorni di Trieste alla fine del Quattrocento.« *Archeografo Triestino IV*, no. 62 (2002): 285–322.
- Cova, Ugo. *La signoria di Schwarzenegg. Un feudo goriziano sul Carso alle porte di Trieste*. Trieste: Del Bianco Editore, 2009.
- Culiberg, Metka. »Paleovegetacijske razmere v Koprskem primorju.« In *Sermin. Prazgodovinska in zgodnjerimska naselbina v severozahodni Istri. A Prehistoric and Early Roman Settlement in Northwestern Istria*, edited by Jana Horvat, 134–39. Ljubljana: Založba ZRC, 1997.
- Culiberg, Metka. »Vegetacija Krasa v preteklosti.« In *Kras: trajnostni razvoj kraške pokrajine*, edited by Oto Luthar et al., 100–01. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- Czoernig, Carl von. *Gorizia. »La Nizza austriaca«: Il territorio di Gorizia e Gradisca*. Gorizia: Cassa di Risparmio di Gorizia, 1969.
- Davis, James C. *Rise from Want. A Peasant Family in the Machine Age*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986.
- Degrassi, Donata. *Storie di case, castelli, città nel Friuli Venezia Giulia. Luoghi storici e dinamiche del territorio dalla preistoria alla Grande Guerra*. Gorizia: LEG, 2002.

- Della Bona, Giuseppe Domenico. »Osservazioni ed aggiunte di G. D. Della Bona sopra alcuni passi dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld.« In Carlo Morelli, *Istoria della contea di Gorizia*, IV., 1855–6. Gorizia: Laguna, 2003.
- Dienes, Gerhard M., ed. *Die Südbahn: vom Donauraum zur Adria (Wien-Graz-Marburg-Lai-bach-Triest)*. Graz, Wien: Leykam, 1987.
- Dolce, Sergio, Fabio Stoch, and Massimo Palma. *Stagni carsici. Storia, flora, fauna*. Trieste: Comune di Trieste, 1991.
- Dorsi, Pierpaolo. »'Libertà' e 'legislazione'. Il rapporto del barone Pittoni sullo stato della città di Trieste e del suo territorio (1786).« *Archeografo Triestino* IV, no. 49 (1989): 137–85.
- Durissini, Daniela, ed. *Diario di un viaggiatore del 1600 in Istria e in Carniola*. Gorizia: Laguna, 1998.
- Ebner, Herwig. *Die steirischen Tabore*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften Wien, Kommission für Burgenforschung, Kommission für Burgenforschung 4, 1955.
- Fabec, Tomaž. »Geoarheološke lastnosti zapolnitev vrtač na Divaškem Krasu (Jugoza-hodna Slovenija).« In *Dolgoročne spremembe okolja*, 1, edited by Maja Andrič, 43–54. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Fanfani, Tommaso. *Economia e società nei domini ereditari della monarchia asburgica nel Settecento (Le contee di Gorizia e Gradisca)*. Milano, 1978.
- Faraone, Egizio. »Problemi amministrativi e finanziari nella costruzione dell'acquedotto di Aurisina (1853–1860).« *Atti e Memorie della Commissione Grotte »Eugenio Boegan«*, no. 42 (2009): 11–40.
- Fister, Peter. *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana: Slovenska matica, Ljubljana 1975.
- Fister, Peter. »Arhitektura na Krasu.« In *Kras. Pokrajina, življenje, ljudje*, edited by Andrej Kranjc, 251–60. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Fornasin, Alessio. »Diffusione del mais e alimentazione nelle campagne friulane del Seicento.« In *Vivere in Friuli. Saggi di demografia storica (secc. XVI-XIX)*, edited by Marco Breschi, 21–42. Udine: Forum, 1999.
- FVG. *L'imboschimento del Carso*, Regione Autonoma Friuli-Venezia Giulia, Direzione regionale delle foreste e dei parchi. Trieste, 1992.
- Gams, Ivan. »Kraške agromelioracije: nastajanje, oblike in pomen za sedanjo rabo tal.« *Geographica Slovenica* 18 (1987): 167–182.
- Gams, Ivan. »Sistemi prilagoditve primorskega dinarskega krasa na kmetijsko rabo tal.« *Geografski zbornik* 31 (1991): 5–106.
- Gams, Ivan. »The Origin of the Term Karst in the Time of Transition of Karst (Kras) from Deforestation to Forestation.« In *Proceedings of the International Conferen-*

- ce on *Environmental Changes in Karst Areas*, edited by Ugo Sauro, Aldino Bondesan, and Mirco Meneghel, 1–8. Padova: Università di Padova, 1991.
- Gams, Ivan. *Kras v Sloveniji v prostoru in času*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.
- Gams, Ivan, Franc Lovrenčak, and Borut Ingolič. »Krajna vas. Študija o prirodnih pogojih in agrarnem izkoriščanju Krasa.« *Geografski zbornik* 12 (1971): 221–264.
- Gestrin, Ferdo. *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Giorgetti, Giorgio. *Contadini e proprietari nell'Italia moderna. Rapporti di produzione e contratti agrari dal XVI secolo a oggi*. Torino: Einaudi, 1974.
- Grafenauer, Bogoj. *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: DZS, 1962.
- Grove, Rackham. *The Nature of Mediterranean Europe. An Ecological History*. New Haven, London: Yale University Press, 2001.
- Hardin, Garrett. »The Tragedy of the Commons.« *Science* 162, no. 3859 (1968): 1243–8.
- Head-König, Anne-Lise. »Les ressourcec et les systèmes pastoraux dans les Préalpes et Alpes suisses. Une perspective de longue durée.« *Histoire des Alpes* 19 (2014): 13–34.
- Horn, Alfred. »Geschichte der Südbahnstrecke von Mürzzuschlag bis Triest.« In Artl, Gerhard, Gerhard H. Gürtlich, and Zenz Hubert, ed. *Mit Volldampf in den Süden: 150 Jahre Südbahn Wien-Triest*, 119. Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2007.
- Ilešič, Svetozar. *Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za geografijo, 1950.
- Ilešič, Svetozar. »The Regional Socio-Economic Structure of the Socialist Republic of Slovenia.« *Geographica Iugoslavica* 2 (1980): 165–72.
- Kalc, Aleksej. »Vinogradništvo in trgovina z vinom na Tržaškem v 18. stoletju kot področje spora med ‚tradicionalnim‘ in ‚inovativnim‘.« *Annales, Series historia et sociologia* 15, no. 2 (2005): 291–308.
- Kalc, Aleksej. »Tržaški teritorij v luči konskripcije iz let 1777/1778: prvi izsledki.« *Annales AIMŠ, Ser. hist. sociol.* 19, no. 1 (2009): 1–30.
- Kandler, Pietro. *Guida al forestiero nella città di Trieste*. Trieste, 1845.
- King, Russel. »Carlo Levi e il vero Mezzogiorno: un saggio sul paesaggio e sui problemi della Basilicata negli anni ‚30.« In *Paesaggio tra realtà e finzione*, edited by Massimo Quaini, 66–101. Bari: Cacucci, 1994.
- Klemenčič, Vladimir. »Procesi deagrarnizacije in urbanizacije slovenskega podeželja.« In *Podeželje na prelomu tisočletja: izzivi in problemi / Rural Areas at the Millenium Shift: Challenges and Problems, Dela* 17, edited by Marijan Klemenčič, 7–21. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2002.
- Kos, Milko. »Kmet na Krasu pred pet sto leti.« *Razgledi. Mesečnik za umetnost in znanost* VII (1952): 226–37.

- Kos, Milko. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo, 3, Urbarji slovenskega Primorja*. Ljubljana: SAZU, 1954.
- Kos, Milko. *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1985.
- Kosovel, Srečko, and Jolka Milič, Jolka, eds. *Srečko Kosovel. Ves svet je kakor – Tutto il mondo è come. Pesmi, integrali – Poesie, integrali*. Sežana: Občina Sežana, 2000.
- Košuta, Miran. *Scritture parallele. Dialoghi di frontiera tra letteratura slovena e italiana. Studi e saggi*. Trieste: LINT, 1997.
- Krahwinkler, Harald. ...in loco qui dicitur Riziano... *Zbor v Rižani pri Kopru leta 804*. Koper: Založba Annales. 2004.
- Kranjc, Andrej. »O imenu in zgodovini pokrajine Kras.« *Annales: anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin (series historia naturalis)* 4, no. 4 (1994): 131–34.
- Križaj Smrdel, Helena. »Kulturne terase v slovenskih pokrajinah.« *Dela* 34 (2010): 39–60.
- Križnar, Naško. »Etnografska podoba Krasa.« In *Kras. Pokrajina, življenje, ljudje*, edited by Andrej Kranjc, 217–49. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Kučan, Ana. *Krajina kot nacionalni simbol*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998.
- Lago, Luciano. *Alcune note per una storia del paesaggio rurale del territorio triestino*. In *Contributi per la storia del paesaggio rurale nel Friuli-Venezia Giulia*. Pordenone: Centro per lo Studio del Paesaggio Agrario, Istituto di Geografia, Università di Udine, 1980.
- Lago, Luciano. *La memoria culturale del territorio*. In *Le "casite". Pietre e paesaggi dell'Istria centro-meridionale. Un censimento per la memoria storica*, edited by Luciano Lago, 13–6. Fiume, Trieste: Centro di Ricerche Storiche di Rovigno, 1994.
- Lah, Ljubo. *Naselbinska in stavbna dediščina Krasa*. In *Kras. Pokrajina, življenje, ljudje*, edited by Andrej Kranjc, 260–71. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Laurenti, Martino. »Difendere i pascoli, difendere la comunità. Comunalizzazione dei pascoli alpini e rivolta armata nelle comunità valdesi tra Quattro e Cinquecento.« *Histoire des Alpes* 19 (2014): 57–74.
- Luchitta, Alberto. *Le popolazioni carsiche della signoria duinate*. Standard di vita, attività, rapporti con il potere. Dominatori e dominati nella signoria di Duino tra XVI e XVIII secolo. Quaderni Vanoni, no. 1–2. Trieste: Tipografica Vilaggio del Fanciullo, 2005.
- Martini, Peter, and Ward Chesworth, eds. *Landscapes and Societies. Selected Cases*. Dordrecht, New York: Springer, 2010.
- Masiello, Diego. »Cenni di storia sui boschi carsici con particolare riferimento al Comune di Trieste.« In FVG, *L'imboschimento del Carso*, Regione Autonoma FVG – Direzione regionale delle Foreste e dei Parchi, 43–54. Trieste, 1992.

- Mathieu, Jon, and Simona Boscani Leoni, eds. *Die Alpen! Les Alpes! Zur europäeischen Wahrnehmungsgeschichte seit der Renaissance*. Bern: Università della Svizzera italiana, Peter Lang, 2005.
- McNeill, John R. *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Melik, Anton. *Planine v Julijskih Alpah*. Ljubljana: SAZU, 1950
- Melik, Anton. *Slovensko Primorje*. Ljubljana: Slovenska matica, 1960.
- Mihelič, Darja. »Istrsko gospodarstvo v luči rižanskega zbora.« *Acta Histriae* 13, no. 1 (2005): 97–112.
- Mohorič, Ivan. *Zgodovina železnic na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1968.
- Moreno, Diego. »Querce come olivi. Sulla rovericoltura in Liguria tra il XVIII e il XIX secolo.« *Quaderni storici* 49, no. XVII/I (1982) 108–36.
- Moreno, Diego. *Dal documento al terreno: storia e archeologia dei sistemi agro-silvo-pastorali*. Bologna: Il Mulino, 1990.
- Moritsch, Andreas. *Das nahe Triester Hinterland. Zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Gegenwart*. Wien, Köln, Graz: Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, 1969.
- Natek, Milan. »Nekatere geografske značilnosti zemljiško-posedne strukture v SR Sloveniji.« *Geographica lugoslavica* 6 (1985): 177–91.
- Nice, Bruno. *La casa rurale nella Venezia Giulia*. Consiglio Nazionale delle Ricerche, Comitato nazionale per la geografia. Bologna: Zanichelli, 1940.
- Nicod, Jean. »Amenagements agraires dans de petites depressions karstiques (en Provence et dans les Causes, et dans quelques régions de comparaison en Italie et Yougoslavie.« In *Karst and Man, Proceedings of the International Symposium on Human Influence in Karst*, Postojna 1987, 97–110. Ljubljana: Department of Geography, Philosophical Faculty, University of Ljubljana, 1987.
- Nicod, Jean. »Muretti e tarrazze di coltura nelle regioni carsiche mediterranee.« *Itinerari speleologici* 6 (1992): 9–18.
- Ostrom, Elinor. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. New York: Cambridge University Press, 1990.
- Pagnini, Maria Paola. »La casa rurale nel Carso triestino.« *Atti Museo Civico di storia naturale di Trieste* 25, no. 5 (1966).
- Pagnini, Maria Paola. »Sistemi di raccolta d'acqua del carso Triestino.« *Atti Museo Civico di storia naturale* 28, no. 1 (1972): 13–66.
- Panjek, Aleksander. »Un contributo alla storia economica e sociale del Carso nel ,500. Presentazione di una fonte.« *Metodi e Ricerche*, n.s. XVI, no. 2 (1997): 41–56.

- Panjek, Aleksander. *Terra di confine. Agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Gorizia: Laguna, 2002.
- Panjek, Alesander. »Chi costruì Trieste. Edilizia, infrastrutture, mercato immobiliare e servizi tra pubblico e privato (1719–1918).« In *Storia economica e sociale di Trieste*, II, edited by Roberto Finzi, Loredana Panariti, and Giovanni Panjek, 643–758. Trieste: Lint, 2003.
- Panjek, Aleksander. »Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospostev (1618–1634).« *Acta Histriae* 12, no. 2 (2004): 1–71.
- Panjek, Aleksander. »Valvasor e la montagna del ducato di Carniola, 1689.« In *Die Alpen! Les Alpes! Zur europäeischen Wahrnehmungsgeschichte seit der Renaissance*, edited by Mathieu Jon and Simona Boscani Leoni, 141–56. Bern: Università della Svizzera italiana, Peter Lang, 2005.
- Panjek, Aleksander. Človek, zemlja, kamen in burja. *Zgodovina kulturne krajine Krasa (oris 16.–19. stoletje)*. Koper: Annales, 2006.
- Panjek, Aleksander. *Vzhodno od Benetk: slovenski obmejni prostor. Gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v novem veku*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015.
- Panjek, Giovanni. »Azioni e innovazioni istituzionali per la realizzazione e la stabilizzazione degli spazi agricoli.« In Simonetta Chiovaro, *Contributi per la storia del paesaggio rurale nel Friuli-Venezia Giulia*. Pordenone: Centro per lo Studio del Paesaggio Agrario, Istituto di Geografia, Università di Udine, 1980.
- Parovel, Paolo G., and Ariella Tasso-Jasbitz, eds. 1689. *Trieste Lubiana e la Carsia di Johann Weichard Valvasor. Scela di incisioni e di testi in prima versione italiana da Die Ehre des Hertzogthums Crain e chiavi d'accesso all'opera originale completa*. Trst: Mladika, 1995.
- Piussi, Pietro. *Un inventario forestale del XVIII secolo per i boschi costieri dell'Alto Adriatico*. Roma: Ministero dell'Agricoltura e delle Foreste – Collana verde, 41, 1976.
- Pleterski, Andrej. »De Sclavis autem unde dicitis. Slovani in Vlahi na ‚nikogaršnjem‘ ozemlju istrskega zaledja.« *Acta Histriae* 13, no. 1 (2005): 113–50.
- Poniž, Denis. »150 let od začetka gradnje zadnjega odseka Južne železnice na slovenskih tleh.« *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu* (2001): 131–36.
- Quaini, Massimo. »Il paesaggio: labirinto enciclopedico o strumento analitico?« In *Il paesaggio tra realtà e finzione*, edited by Massimo Quaini, 5–12. Bari: Cacucci, 1994.
- Rackham, Oliver. »Forest History of Countries without Much Forest: Question of Conservation and Savanna.« In Simonetta Cavaciocchi, *L'uomo e la foresta*, Secc. XIII–XVIII, 297–326. Firenze: Istituto Internazionale di Storia Economica »F. Datini« Prato, Atti 27, Le Monnier, 1996.
- Radinja, Darko. »Man and Karst in the NW Part of the Dinaric Mountain System: The Karst Stone Walls and Enclosures.« In *Karst and Man, Proceedings of the Internatio-*

- nal Symposium on Human Influence in Karst, Postojna 1987*, 111–22. Ljubljana: Department of Geography, Philosophical Faculty, University of Ljubljana, 1987.
- Radinja, Darko. »Modern Land Improvement in Slovene Dinaric Karst. Removal of Rock on the Continental Side and Spreading of Clay on the Littoral Side of Karst.« In *Karst and Man, Proceedings of the International Symposium on Human Influence in Karst, Postojna 1987*, 123–35. Ljubljana: Department of Geography, Philosophical Faculty, University of Ljubljana, 1987.
- Renčelj, Stanislav. *Kras: kamen in življenje*. Koper: Libris, 2002.
- Rossetti, Domenico de. »Storia e statuti delle antiche selve triestine.« *Archeografo Triestino* I, no. 3 (1831): 1–148.
- Rupel, Mirko, and Branko Reisp, eds. *Valvasorjevo berilo*. Druga, izpopolnjena izdaja. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Rustja, Karol. »Burja, snežni zameti in volkovi.« *Kras* 24 (1997): 28–37.
- Sandgruber, Roman. »Die Agrarrevolution in Österreich. Ertragssteigerung und Kommerzialisierung der Landwirtschaftlichen Produktion im 18. und 19. Jahrhundert.« In *Österreich-Ungarn als Agrarstaat. Wirtschaftliches Wachstum und Agrarverhältnisse in Österreich im 19. Jahrhundert*, edited by Alfred Hoffmann, 195–271. Wien, 1978.
- Sansa, Renato. »Una risorsa molti significati: l'uso del bosco nelle regioni italiane in età preindustriale.« In *Storia economica e ambiente italiano (ca. 1400–1850)*, edited by Guido Alfani, Matteo Tulio, and Luca Mocarelli, 256–72. Torino: Franco Angeli, 2012.
- Sansa, Renato. »Usi del bosco: modalità di attivazione delle risorse a confronto.« *Storia urbana* 76/77 (1996): 203–12.
- Scharnaggl, Simon. »L'economia forestale nella provincia austriaca del Litorale con particolare riguardo al rimboschimento del Carso (Vienna 1873).« In *I boschi del Friuli Venezia Giulia*, edited by Roberto Finzi, 49–146. Bologna: Clueb, 2008.
- Scott, James C. *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, London: Yale University Press, 1998.
- Seemüller, Joseph, ed. *Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters. Bd. 5. Ottokars österreichische Reimchronik. Nach den Abschriften Franz Lichtensteins*. Berlin: Weidmann, 1890–1893.
- Sereni, Emilio. *Storia del paesaggio agrario italiano* Bari: Laterza, 1961.
- Shaw, Trevor R. *Foreign Travellers in the Slovene Karst 1537–1900*. Ljubljana: Založba ZRC, 2000.
- Sigaut, François. »Gli alberi da foraggio in Europa: significato tecnico ed economico.« *Quaderni storici* 49, no. XVII/1 (1982): 49–58.

- Slapšak, Božidar. »Slovenski Kras v poznejši prazgodovini in v rimski dobi.« In *Kras. Pokrajina, življenje, ljudje*, edited by Andrej Kranjc, 145–63. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Slataper, Scipio, and Elvio Guagnini, eds. *Il mio carso*. Trieste: Editoriale FVG, 2003.
- Slicher van Bath, Bernard Hendrik. »L'agricoltura nella rivoluzione demografica.« In *Storia Economica Cambridge*, 5, *Economia e società in Europa nell'età moderna*. Torino: Einaudi, 1978.
- Štih, Peter, and Vasko Simoniti. *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Štih, Peter, and Žiga Zwitter, eds. *Man, Nature and Environment between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2014.
- Thompson, Edward P. *Navade, plebejska kultura in moralna ekonomija*. Translated by Zdenka Erbežnik. Ljubljana: Studia humanitatis, 2010.
- Topolski, Jerzy. *La nascita del capitalismo in Europa. Crisi economica e accumulazione originaria fra XIV e XVII secolo*. Torino: Einaudi, 1979.
- Trampus, Antonio. »Economia e stato delle riforme nel Litorale austriaco dal diario del conte Zinzendorf (1771).« *Archeografo Triestino* IV, no. 50 (1990): 67–106.
- Turk, Ivan, et. al. »Podmol pri Kastelcu – novo večplastno arheološko najdišče na Krasu, Slovenija.« *Arheološki vestnik* 44 (1993): 45–96.
- Turk, Ivan. »Sklep.« In *Viktorjev spodmol in Mala Triglavca. Prispevki k poznavanju mezolit-skega obdobja v Sloveniji / Viktorjev spodmol and Mala Triglavca. Contributions to Understanding the Mesolithic Period in Slovenia*, edited by Ivan Turk, 205–10. Ljubljana: Založba ZRC, 2004.
- Umek, Ema. »Lokev v sedemdesetih letih 16. stoletja.« In *Lokev skozi čas*, edited by Ignacij Voje, 62–5. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1987.
- Umek, Ema. »Prispevki k zgodovini ovčereje na Krasu in v Slovenski Istri.« *Slovenski etnograf* 10 (1957): 71–6.
- Valenčič, Vlado. »Gozdarstvo.« In Pavle Blaznik et al., *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog*, 1, *Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: SAZU – DZS, 1970.
- Valussi, Giorgio. »Recente evoluzione del paesaggio umano nel Carso triestino.« In *Atti del XVII Congresso geografico italiano*, edited by Luigi Ranieri, 3. Bari: Cressati, 1957.
- Valussi, Giorgio. »I tipi del paesaggio carsico.« In *Atti del IX Congresso Nazionale di Speleologia*. Trieste, 1963.
- Valvasor, Johann Weichard. *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. Laibach, 1689.
- Vedaldi lasbez, Vanna. *La Venetia orientale e l'Histria. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell'Impero Romano d'Occidente*. Roma: Quasar, 1994.

- Verhulst, Adriaan. *Le paysage rural: les structures parcellaires de l'Europe du Nord-Ouest. Typologie des Sources du Moyen Âge occidental*. Turnhout: Brepols, 1995.
- Vilfan, Sergij. »Agrarna premoženjska razmerja.« In Pavle Blaznik et al., *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 2, Družbena razmerja in gibanja*, 403–79. Ljubljana: SAZU – DZS, 1980.
- Vilfan, Sergij. »Zemljiška gospostva.« In Pavle Blaznik et al., *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 2, Družbena razmerja in gibanja*, 75–239. Ljubljana: SAZU – DZS, 1980.
- Volpi Lisjak, Bruno. *Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja. Od Trsta do Timave*. Trst: Mladika, 1995.
- Weidmann, Franz Carl, and Johann Varoni. *Kraška železnica*. Trst: MGS Press, 2004.
- Werner, Karl. »Tracirung.« In *Geschichte der Eisenbahnen der Oestrrreichisch – Ungarischen Monarchie. II Band*, edited by Karl Prochaska. Wien, Teschen, Leipzig: K. u. K. Hofbuchhandlung & K. u. K. Hofbuchdruckerei, 1898.
- Zannini, Andrea. »Un ecomito? Venezia (XV–XVIII sec.).« In *Storia economica e ambiente italiano (ca. 1400–1850)*, edited by Guido Alfani, Matteo Tulio, and Luca Morelly, 100–13. Torino, Franco Angeli, 2012.
- Žitko, Salvator. »Objave in interpretacije listine Rižanskega placita v domačem in tujem zgodovinopisju.« *Acta Histriae* 13, no. 1 (2005): 151–65.

Imensko in krajevno kazalo

A

Abel, W. 66
Agapito, G. 30, 31
Alfani, G. 16, 101
Antonini, P. 99
Ara, A. 34
Artl, G. 108, 113
Avber 82, 84, 88, 90, 94
Avstrija 71
Avstrijsko primorje 64, 68, 78, 102, 108
Ažman Momirski, L. 67

B

Baldè, G. 64
Balkan 57
Bani 70, 86, 90, 94, 102
Barca, S. 17, 108, 115
Barka 64
Barkovlje 109
Baselli, G. P. 28
Baumberger, G. 33, 34
Bazovica 27, 31, 64, 65, 70, 71, 86, 90, 94, 102
Beka 79, 80
Belec, B. 17
Belingar, E. 47, 55, 114
Beneška republika 59, 77, 96
Benetke 29
Bianco, F. 16, 101
Bloch, M. 16, 51
Bonaparte, N. 29

Boscani Leoni, S. 16
Branik 42, 55, 90, 94
Braudel, F. 78
Brda 64, 79
Breschi, M. 71
Bressan, M. 108, 113
Brestovica 82, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 93,
94, 100
Brestovica pri Komnu 82, 85, 86, 88, 89,
90, 92, 93, 94
Britovšek, M. 61, 65, 66, 70
Brje pri Komnu 84, 88, 90, 93, 94
Brkini 64, 79, 85, 97, 99, 100
Budja, M. 98
Buzet 103

C

Cadell, W. A. 29
Capellaris, A. 26, 55, 57, 129, 130
Chesworth, W. 78
Ciglič, Z. 55
Circovich, fotograf 34
Colombo, F. 57
Cova, U. 100
Culiberg, M. 97, 99
Czoernig, C. von 32, 33, 34

Č

Čarbola 27
Črni Kal 90, 94, 95

D

- Dane 90, 94
 Dane pri Divači 114
 D'Ascia, L. 34
 Davis, J. C. 29, 71
 Della Bona, G. D. 99
 Devin 17, 22, 24, 42, 44, 45, 49, 52, 53, 60, 61, 64, 67, 68, 70, 82, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 99, 102, 103, 111
 Dienes, G. M. 108, 113
 Di Tullio, M. 16
 Divača 28, 71, 82, 86, 88, 89, 90, 92, 94, 98, 108, 109
 Doberdob 17, 22, 82, 90, 94, 98
 Dol 22, 82, 90, 94, 95
 Dolce, S. 46
 Dorsi, P. 27
 Draga 64, 79
 Dunaj 31, 108, 113
 Durissini, D. 25
 Dutovlje 40, 42, 70, 90, 94

E

- Ebner, H. 57

F

- Fabec, T. 97
 Fanfani, T. 70
 Ferdinand, nadvojvoda 21
 Fernetiči 52, 64
 Fister, P. 16, 55, 57
 Formentini, G. F. 22
 Fornasin, A. 61, 91
 Francija 96
 Funfenberg 90, 94, 95
 Furlanija 57, 59, 61, 101

G

- Gabrak 23, 44, 79
 Gabrovec 84, 88, 90, 93, 94, 109
 Gabrovica pri Komnu 82, 84, 88, 90, 93, 94
 Gams, I. 16, 17, 22, 39, 40, 41, 44, 48, 49, 50, 55, 63, 67
 Gestrin, F. 59, 60, 61
 Gorica 22, 32, 34, 59, 60, 61, 70, 90, 94, 95, 99

- Goriška Brda 66
 Goriška grofija 59
 Goriško 100
 Gorjansko 82, 84, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94
 Gornje Ležeče 108, 109
 Gradiškuta 22
 Grafenauer, B. 57
 Greta 27
 Gročana 90, 94
 Gropada 27, 65, 70, 71, 86, 90, 94, 102
 Grove, R. 16, 78, 95, 96, 97, 98, 104
 Grubič 77
 Gürtlich, G. H. 108, 113

H

- Hardin, G. 77
 Head-König, A.-L. 103
 Hermann, B. F. J. 28, 102
 Horn 109
 Hrpelje 64, 79, 90, 94, 97
 Hruševica 82, 84, 88, 90, 93, 94
 Hrušica 32

I

- Ilešič, S. 16, 17, 41, 44
 Ingolič, B. 17, 40, 41, 44, 48
 Istra 59, 79, 96, 97, 99, 102
 Italija 17, 29, 108, 111
 Ivanji Grad 84, 85, 88, 90, 94

J

- Jamlje 40, 82, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 94
 Jelovica 64
 Juncker, K. 111, 112, 113

K

- Kal 35, 46, 94, 95
 Kalc, A. 67, 71, 102
 Kandler, P. 30
 Kazlje 84, 88, 90, 94
 Kerner, F. von 33, 34
 Keyssler, J. G. 25
 King, R. 21

Klanec 79, 80
 Klemenčič, V. 17
 Kobdilj 67, 84, 88, 90, 94
 Kobencelj, F. 21, 57
 Kobjeglava 84, 88, 90, 93, 94
 Kokorovec, Marino 137
 Kokoš 71
 Komen 40, 82, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 92,
 93, 94
 Kontovel 27, 70, 90, 91, 94, 102, 111
 Koper 59
 Kopriva 84, 88, 90, 93, 94
 Koroška 57, 66
 Kos, M. 42, 99, 100
 Kosovel, S. 34, 35, 36, 37
 Kostanjevica 17, 84, 85, 89, 90, 91, 94, 95
 Kostanjevica na Krasu 84, 85, 89, 90, 91, 94
 Košuta, M. 34
 Kozina 79
 Krahwinkler, H. 99
 Krajna vas 41, 82, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 94
 Kranjc 15
 Kranjska 22, 59, 60, 89, 108
 Križ 27, 64, 66, 68, 79, 90, 91, 94, 102, 108,
 111, 113, 114
 Križaj Smrdel, H. 42
 Križnar, N. 67
 Kučan, A. 16

L

Lago, L. 27, 39, 52, 64, 71
 Lah, L. 55
 Laurenti, M. 101
 Laže 15
 Ležeče 90, 94
 Lidén, Matthias 137
 Ligurija 96
 Lipa 84, 85, 88, 90, 94
 Lipica 22, 29, 30, 33, 45, 64, 65, 79, 94, 102
 Ljubljana 32, 34, 107, 108, 109, 114
 Lokavec 89
 Lokev 29, 30, 31, 41, 64, 65, 70, 82, 85, 86,
 88, 89, 90, 92, 94, 100, 102
 Lovrenčak, F. 17, 40, 41, 44, 48
 Luchitta, A. 63, 100, 102

M

Madžarska 71
 Magris, C. 34
 Maksimilijan I., cesar 64
 Malipiero 99
 Malnič, A. 67
 Martini, P. 78
 Martinščina 22, 90, 94
 Masiello, D. 101, 106
 Mathieu, J. 16
 Mavhinje 82, 90, 94, 111
 Mc Neill, J. R. 78
 Melik, A. 16, 40
 Merče 84, 88, 90, 94
 Mihelič, D. 99
 Mocarelli, L. 16
 Mohorič, I. 108, 109, 111, 113
 Morelli, C. 28
 Moreno, D. 17, 78, 96, 98
 Moritsch, A. 16, 45, 46, 49, 61, 62, 65, 66,
 67, 70

N

Nabrežina 30, 71, 82, 90, 91, 94, 107, 108,
 109, 111, 114, 115
 Naklo 82, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 94
 Natek, M. 17
 Navarra, E. 71
 Neppi, Tiziano 137
 Nice, B. 17
 Nicod, J. 39, 46, 48
 Notranja Avstrija 60
 Notranjska 32, 99, 103
 Novi Grad 59

O

Ocizla 79, 80, 90, 94
 Opatje selo 17, 44, 47, 53, 90, 91, 94
 Opčine 27, 30, 52, 70, 89, 90, 94, 102
 Ostrom, E. 78

P

Padriče 70, 86, 90, 94, 102
 Pagnini, M. P. 44, 46, 49, 51, 55
 Palma, M. 46

Panjek, A. 16, 17, 21, 23, 42, 45, 46, 47, 56,
59, 60, 61, 62, 63, 66, 68, 69, 71, 100, 102,
114, 115
Panjek, G. 64
Parovel, P. G. 22
Peric, M. 100
Petač, grof 29
Piran 59
Pittoni, A. 27, 28
Piussi, P. 77, 79, 80, 102
Pivka 34, 57
Pleterski, A. 99
Plinij 98
Pliskovica 82, 84, 88, 89, 90, 94
Podgorje 64, 94
Podmol pri Kastelcu 97
Podnanos 67
Poniž, D. 108
Posočje 59
Postojna 29, 64, 90, 94, 95
Povir 64, 82, 84, 88, 90, 94
Prebeneg 90, 94
Prem 99
Prestranek 29
Primorska 60, 61, 63
Prochaska 148
Prosek 22, 27, 30, 42, 66, 90, 94, 102, 108,
109, 111

Q

Quaini, M. 16

R

Rackham, O. 16, 78, 95, 96, 97, 98, 104
Radinja, D. 16, 17, 48, 49, 50, 51
Rao, R. 101
Razdrto 28
Reisp, B. 25
Reka 34
Renče 90, 94, 95
Renčelj 55
Repen 52, 82, 90, 93, 94
Ricci, P. 26
Rihemberk 21, 60, 61, 64, 90, 94, 95
Rilke, R. M. 37

Rodik 64, 79, 82, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 94
Rossetti, D. 65
Rupel, M. 25
Rustja, K. 108

S

Sabliči 89
Salež 82, 90, 93, 94
Sandgruber, R. 70
Sansa, R. 104
Scharnaggl, S. 93, 103, 104
Scherl, Ferry 137
Scott, J. 17, 78, 80, 81, 92
Seemüller, J. 66
Sela na Krasu 90, 93, 94
Senožeče 15, 22, 23, 24, 28, 55, 64, 65, 79,
89, 90, 94, 95, 99, 102
Sereni, E. 16, 29
Serenij 42
Sesljan 71
Sežana 29, 36, 40, 42, 64, 71, 82, 84, 85, 86,
88, 89, 90, 92, 94, 95, 108, 109
Shaw, T. R. 15, 25, 29, 102
Sigaut, F. 96, 104
Simoniti, V. 99
Skopo 88, 90, 94
Slapšak, B. 57, 97, 98
Slataper, S. 34, 35, 36
Slicher van Bath, B. H. 66
Slivno 82, 90, 93, 94
Slovenija 17, 57, 96
Socerb 22, 60, 64
Srebotnik 64
Sredozemlje 78, 95, 96, 104
Stoch, F. 46
Sveto 84, 85, 88, 90, 94

Š

Šempolaj 82, 90, 93, 94, 100
Škedenj 27
Škocjan 24, 57
Škocjanski zatok 97
Škrbina 84, 85, 88, 90, 94
Šmarje 82, 84, 88, 90, 94
Štajerska 57

Štanjel 21, 26, 28, 42, 55, 57, 67, 82, 89, 90,
93, 94, 95, 114
Štih, P. 16, 99
Štivan 22, 89, 103, 111, 113
Štorje 44, 53, 67, 82, 84, 85, 86, 88, 90, 94,
107
Švarcenek 60, 61, 62, 64, 100

T

Tasso Jasbitz, A. 22
Temnica 84, 85, 88, 90, 94
Thompson, E. P. 101
Thurn, grof 89, 94
Timava 22, 85, 89, 98, 109, 111
Tolminsko 89
Tomačevica 82, 84, 88, 90, 93, 94
Tomaj 36, 40, 53, 62, 63, 65, 66, 67, 82, 84,
85, 86, 88, 89, 90, 92, 93, 94
Topolski, J. 66
Trampus, A. 28
Trebče 27, 70, 86, 88, 90, 94, 102
Trst 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36,
45, 46, 52, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 70,
71, 73, 79, 85, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 99,
101, 102, 103, 107, 108, 109, 111, 113, 114
Tržič 22
Turk, I. 97, 98

U

Umek, E. 100, 103
Ungaretti, G. 37
Ustja, Tomaž 28
Utovlje 90, 94

V

Valenčič, V. 70, 71
Valentinitsch, H. 25
Valussi, G. 17, 39
Valvasor, J. V. 15, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30,
31, 34, 41, 45, 55, 57, 64, 67
Vedaldi lasbez, V. 98
Vejna 34
Veliki Dol 82, 84, 88, 90, 93, 94
Verhulst, A. 16
Vilfan, S. 59, 60

Vipava 60, 99
Vipavska dolina 42, 59, 66
Vipavski križ 64
Vittori, G. C. 96
Vodice 64
Voglje 52, 84, 88, 90, 94
Vojščica 84, 85, 88, 90, 94
Vojvodina Kranjska 59
Volčji grad 82, 84, 88, 90, 93, 94
Vrhovlje 52

W

Weidmann, F. C. 32
Werner 109, 148

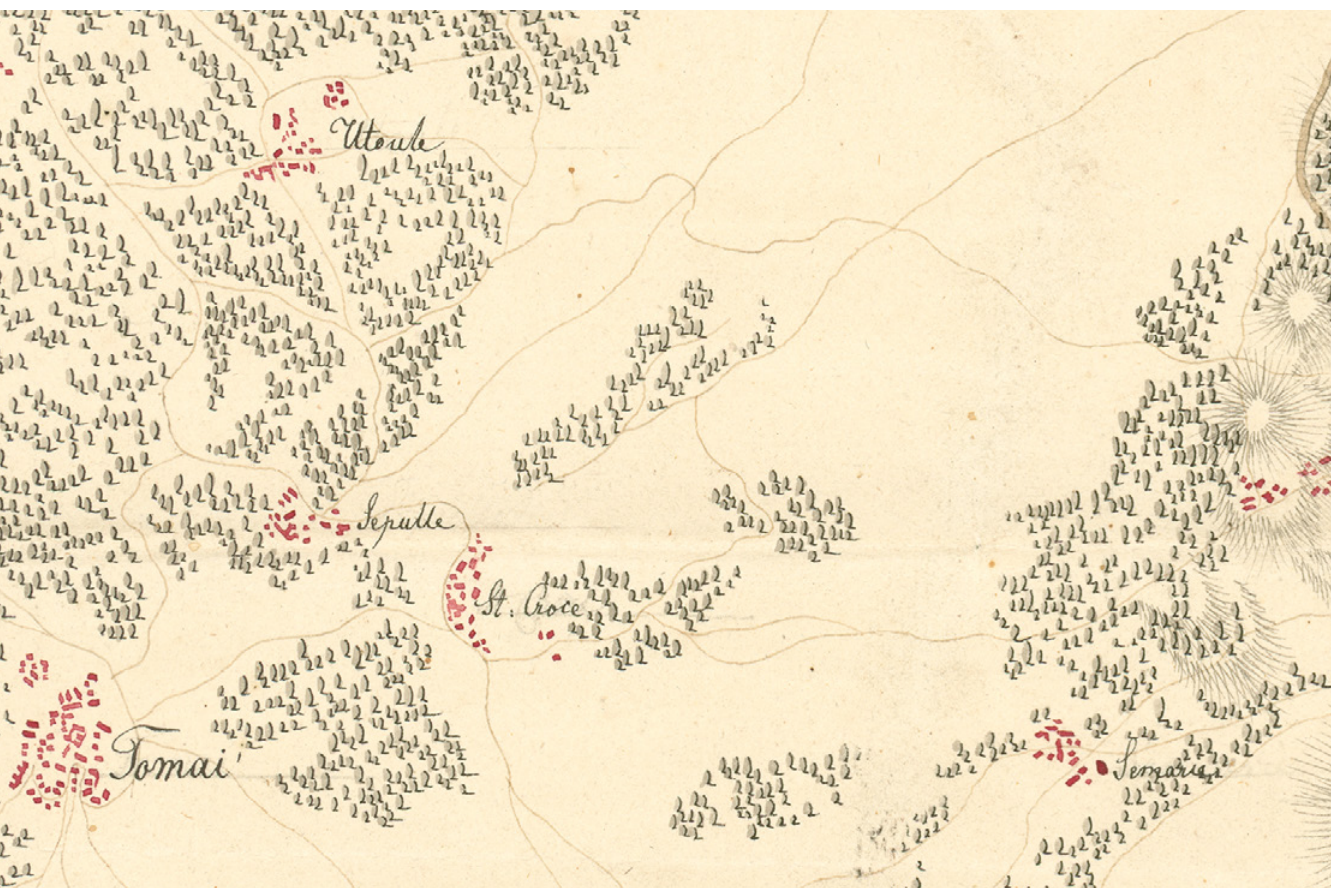
Z

Zannini, A. 77
Zenz, H. 108, 113
Zgonik 40, 62, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90,
92, 93, 94, 100
Zinzendorf, K. von 28
Zobnik 64
Zwitter, Ž. 16

Ž

Žavlje 109
Žitko, S. 99

- Slike, ki jih hrani Diplomatski arhiv Mestne knjižnice v Trstu (Biblioteca Civica di Trieste, Archivio Diplomatico), so objavljene z dovoljenjem dop. št. M53 – 26/1/1 – 8/15 (701), PG. 66695 z dne 22.4.2015.*
- Slike, ki jih hrani Državni arhiv v Benetkah (Archivio di Stato di Venezia), so objavljene z dovoljenjem dop. št. 20/2015, 193/28.13.07.*
- Slike, ki jih hrani Državni arhiv v Trstu (Archivio di Stato di Trieste), so objavljene z dovoljenjem dop. št. 1626 z dne 22.4.2014.*
- Slike, ki jih hrani Pokrajinski muzej v Gorici (Musei provinciali di Gorizia), so objavljene z dovoljenjem dop. št. 13105/2015 z dne 24.4.2015.*
- Slike, ki jih hrani Pokrajinski zgodovinski arhiv v Gorici (Archivio Storico Provinciale di Gorizia), so objavljene z dovoljenjem dop. št. 6151/2015 z dne 24.3.2015.*
- Slike, ki jih hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu (Steiermärkisches Landesarchiv), so objavljene z dovoljenjem dop. št. R42 GZ 52308&2015/1 z dne 20.2.2015.*

Ministero dei beni e delle attività culturali e del turismo
Direzione Regionale per i beni culturali e paesaggistici del Friuli Venezia Giulia
Soprintendenza per i beni storici, artistici ed etnoantropologici del Friuli Venezia Giulia

Zaradi za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia

Progetto Living Landscape // Il Paesaggio vivo del Carso: un progetto di ricerca e formazione per riconoscere e valorizzare il patrimonio culturale e l'ambiente transfrontaliero finanziato nell'ambito del Programma per la Cooperazione Transfrontaliera Italia-Slovenia 2007-2013, dal Fondo europeo di sviluppo regionale e dai fondi nazionali.

Projekt Living Landscape // Živa krajina Krasa: raziskovalni in izobraževalni projekt na področju prepoznavanja in valorizacije čezmejnje dediščine in okolja sofinanciran v okviru Programa čezmejnega sodelovanja Slovenija-Italija 2007-2013 iz sredstev Evropskega sklada za regionalni razvoj in nacionalnih sredstev.

Ministero dell'Economia e delle Finanze

REPUBLIKA SLOVENIJA
SLUŽBA VLADE REPUBLIKE SLOVENIJE ZA RAZVOJ
IN EVROPSKO KOHEZIJSKO POLITIKO